

**KUTADGU BİLİĞ'DEKİ DEYİMLERİN
SEMANTİK VE SENTAKTİK İNCELEMESİ**

**Bayram ÇETİNKAYA
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

Danışman: Yrd.Doç.Dr. Celal DEMİR

Afyon

Mayıs 2001

**KUTADGU BİLİG'DEKİ DEYİMLERİN SEMANTİK VE
SENTAKTİK İNCELEMESİ**

Bayram ÇETİNKAYA

707743

101743

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Yrd.Doç.Dr. Celal DEMİR

**Afyon
Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Mayıs 2001**

**İC. YÜKSEK ÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

ÖZET

KUTADGU BİLİG'DEKİ DEYİMLERİN SEMANTİK VE SENTAKTİK İNCELEMESİ

Bayram ÇETİNKAYA

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Mayıs 2001

Danışman: Yrd.Doç.Dr. Celal DEMİR

Sözcük gibi işlev gören deyimler, kavramları karşılama yönünden söz varlığında önemli bir yere sahiptir. Oluşumları çok eski zamanlara dayanabilen deyimler, anlam ve söz dizimi bakımından kalıplaşmış sözlerdir. Bu çalışmada Karahanlı Türkçesi ile yazılmış Kutadgu Bilig adlı eserdeki deyimler, semantik ve sentaktik yapıları bakımından incelenmeye çalışılmıştır.

I. Bölümde *Kutadgu Bilig ve Deyimlerin Yapıları* üzerinde durulmuş, II. Bölümde Kutadgu Bilig'deki Deyimlerin Semantik Yapıları, III. Bölümde ise Sentaktik Yapıları incelenmiştir.

Semantik yönden deyimler, oluşumlarına göre “**Benzerliğe Dayalı Deyimler**” ve “**Yakın İlişkiye Dayalı Deyimler**” başlıkları altında incelenmiştir. **Benzerliğe Dayalı Deyimler** ‘Hareket Benzerliğine Dayalı Deyimler’, ‘Durum Benzerliğine Dayalı Deyimler’, ‘Telmihe Dayalı Deyimler’, ‘Duygu Değerine Dayalı Deyimler’; **Yakın İlişkiye Dayalı Deyimler** ise ‘Hareket İlişkisine Dayalı Deyimler’, ‘Durum İlişkisine Dayalı Deyimler’ olarak alt başlıklara ayrılmıştır.

III. Bölümde deyimler sentaktik yönden ele alınırken kelime grupları biçiminde kalıplaşmış olanlar incelenmiştir.

ABSTRACT**THE SEMANTIC AND SYNTACTIC STUDY OF IDIOMS IN KUTADGU BİLİĞ****Bayram ÇETİNKAYA**

Department of Turkish Language and Literature
Afyon Kocatepe University, Institute of Social Science

May 2001

M.Sc.Thesis/Supervisor: Assis. Prof. Dr. Celal DEMİR

Idioms which function as word have an important place in vocabulary to express the concepts. Idioms whose formations are based on very old periods are stereotyped expressions from the semantic and syntactic point of view. In this work idioms in Kutadgu Bilig are written with Karahanlı Turkish have been tried to study as semantic and syntactic.

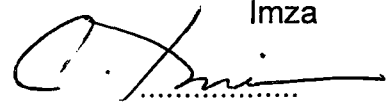
In first part, it is given information on structures of idioms, in second part, idioms in Kutadgu Bilig study as semantic, in third part study as syntactic.

Idioms as semantic, according to their formations, have been studied under these topics: “Idioms are Based on Similarity” and “Idioms are Based Close-Connection”. “Idioms are Based Similarity” are divided into these under-topics: ‘Idioms are Based Action Similarities’, ‘Idioms are Based on Position Similarities’, ‘Idioms are Based on Allusion’ and ‘Idioms are Based on Emotion’. “Idioms are Based on Close-Connection” are divided into these under-topics: ‘Idioms are Based on Action’, ‘Idioms are Based on the Connection of Position’.

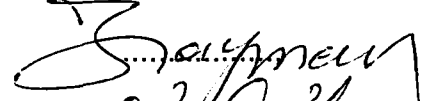

In third part, idioms as syntactic have been studied as structures word-group.

TEZ JÜRİSİ VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI

Tez Danışmanı : Yrd. Doç. Dr. Celal DEMİR

Imza

Jüri Üyeleri : Doç. Dr. Hayrettin RAYMAN

Yrd. Doç. Dr. Metin YILMAZ

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencilerinden Bayram ÇETİNKAYA'nın "**Kutadgu Bilig'deki Deyimlerin Semantik ve Sentaktik İncelemesi**" başlıklı tezi 12/07/2001 tarihinde yukarıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Prof. Dr. H. Hüseyin BAYRAKLI
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Dilimizin fonetik, morfolojik, etimolojik ve sentaktik özellikleri üzerindeki çalışmalar, ayrıntılı ve hızlı bir şekilde devam ederken semantik yönü üzerinde fazla durulmamaktadır. Eğer çalışmalar bu kolda da aynı istek ve merakla devam etseydi her gelişmiş dilde olduğu gibi bizim dilimizde de önemli bir yer tutan deyimlerin semantik ve sentaktik özellikleri tespit edilecek, dilbilimin ve edebiyat biliminin faydalanacağı çok önemli bilgilere ulaşılmış olacaktı. Ancak Türkçenin en az incelenen ve en az bilinen özelliği, anlambilimsel yönü olmuş, bu nedenle de deyimler, sadece tespit edilmekle kalmıştır.

Deyimler, bir milletin kavramları karşılamakta ve bir durumu, düşünceyi daha kolay ve daha güzel anlatmakta kelimenin yetersiz kaldığı yerde *oluşturduğu* yahut *kurduğu* anlam ve anlatım birimleridir. Bu bağlamda deyimler bir milletin ifade geleneği içinde değerlendirilmesi gereken kalıplaşmış sözler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dilbilimciler, deyimleri “bir dilin en millî tarafı” olarak değerlendirmektedirler. Kelimeleri ise, “kavramları karşılamakta kullanılan somut gösterge” olarak tanımlamaktadırlar. Semantik çalışmalarında bir kelimenin anlam çerçevesi belirlenirken esas alınan ölçütler deyimlerin semantik çözümlenmelerinde yetersiz kalmaktadır. Çünkü deyimler kelimededen büyük, cümleden küçük anlatım birimleridir. Bünyesindeki unsurları ayrı ayrı değerlendirmek ve bu unsurların birleşmesinde etkili olan anlamsal ve yapısal kategorileri ayrı ayrı çözmek gerekmektedir. Bazı deyimlerdeki anlamsal ve/veya yapısal nedensizlik, bu çalışmalarda önemli bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Deyimler doğrudan doğruya millî kültürden beslenen ifade kalıplarıdır. Dolayısı ile milletin ifade geleneği üzerindeki çalışmalara deyimlerin incelenmesiyle başlamak gerektiğini düşünüyoruz. Bunun için kalıplaşmış sözlerin en eski biçimleri ile yeni biçimlerin karşılaştırılması gerekmektedir. Böyle bir çalışmaya dilimizin derli toplu ve yeni bir medeniyet dairesi içinde yazılmış olup edebî bir değer taşıyan eserlerinden “Kutadgu Bilig”i inceleyerek başlamak, bize daha mantıklı geldi. Böylece, tespit edilen deyimlerin eski ve yeni şekilleri arasında gidip gelmek suretiyle bu sözlerin kalıplaşmasında ve mecazî anlam kazanmasında etkili olan millî ölçütlerin tespitinde önemli bir adım atılmış olacaktır.

Bu düşünceyle yola çıktık ve araştırmalarımızı, “Atebetü’l-Hakayık” ve “Divanü Lûgat-it-Türk” gibi aynı dönemde yazılmış olan eslere de müracaat ederek genişletmeye çalıştık.

Yanlış bilgi vermemek ve çalışmamızda eksik taraf bırakmamak için elimizden gelen gayreti ve hassasiyeti gösterdik. Ancak bütün titizliğimize rağmen göremediğimiz ayrıntılar olabilir. Değerli bilim adamlarının eleştirileriyle beslenmeyen hiçbir eserin mükemmel olamayacağı düşüncesindeyiz.

Bu yorucu ama bir o kadar da zevkli olan çalışmamda benden yardımlarını ve desteğini esirgemeyen değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Celal DEMİR’e teşekkür ediyorum.

Bayram ÇETİNKAYA

ÖZGEÇMİŞ

Bayram ÇETİNKAYA
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Yüksek Lisans

Eğitim

Lisans : 1998 Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümü.

Lise : 1994 Isparta Gönen Anadolu Öğretmen Lisesi, Sosyal Bilgiler Bölümü.

İş/İstihdam

1998- Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği. Milli Eğitim Bakanlığı Isparta Üçkardeş İlköğretim Okulu.

Kişisel Bilgiler

Doğum yeri ve yılı: 14 Haziran 1976. Cinsiyet : Erkek.

Yabancı dil: İngilizce.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
TEZ JÜRİSİ VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
ÖZGEÇMİŞ.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR.....	xiii
TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ.....	xiv
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KUTADGU BİLİĞ VE DEYİMLER

I. KUTADGU BİLİĞ VE YUSUF HÂS HÂCİB.....	3
II. DEYİMLER.....	7
A) DEYİM TANIMLARI.....	7
B) DEYİM YAPILARI.....	8
1. Deyimlerin Semantik ve Sentaktik Yapısı İle İlgili Görüşler.....	8
2. Deyimlerin Anlam Yapısı.....	10
a) Deyimin, Bir Söz Dizgesinde Kolaylıkla Fark Edilebilmesi.....	10
b) Deyim Anlamının, Kelimelerin Temel Anlamlarının Bütününe Eşit Olmaması.....	13
c) Deyim Anlamının Çözümlemesinde Sözcük Anlamının İşlevi.....	14
d) Deyimlerde Nedensellik.....	19
e) Deyimlerin, Bireysel Bir Yaratım Olması.....	24
C) DEYİMLERİN OLUŞMA BİÇİMLERİ.....	24
1. Benzerliğe Dayalı Deyimler.....	28
a) Hareket Benzerliğine Dayalı Deyimler.....	30

b) Durum Benzerliğine Dayalı Deyimler.....	31
c) Telmihe Dayalı Deyimler.....	32
d) Duygu Değerine Dayalı Deyimler.....	33
2. Yakın İlişkiye Dayalı Deyimler.....	34
a) Hareket İlişkisine Dayalı Deyimler.....	36
b) Durum İlişkisine Dayalı Deyimler.....	37

İKİNCİ BÖLÜM

KUTADGU BİLİĞ'DEKİ DEYİMLERİN SEMANTİK İNCELEMESİ

I. BENZERLİĞE DAYALI DEYİMLER.....	45
A) HAREKET BENZERLİĞİNE DAYALI DEYİMLER.....	45
1. Aç Gözlülük - Kanaat.....	46
2. Çalışma, Gayret Etme.....	47
3. Dayanıklılaştırma.....	47
4. Düzen.....	48
5. Elde Etme.....	51
6. Engel Olma.....	53
7. Felâket.....	53
8. Gurur.....	54
9. Hata.....	56
10. Hatırda Tutma.....	57
11. Kararlılık - Kararsızlık.....	58
12. Kızgınlık.....	59
13. Konuşma.....	60
14. Olgunlaşma.....	66
15. Ölüm, Yok Olma.....	66
16. Sevgi, Güven, Bağlılık.....	68
17. Şöhret.....	71
18. Tecrübe.....	72
19. Umut.....	73
20. Üzüntü.....	73

21. Zevk.....	75
B) DURUM BENZERLİĞİNE DAYALI DEYİMLER.....	76
1. Aç Gözlülük - Kanaat.....	77
2. Alçak Gönüllülük.....	79
3. Aşırılık.....	80
4. Düzen - Düzensizlik.....	83
5. Gurur.....	85
6. Hassasiyet.....	85
7. Huzur.....	87
8. Konuşma.....	87
9. Sevgi.....	91
10. Sıkıntı, Üzüntü.....	91
11. Şöhret.....	93
12. Uyanıklık.....	93
C) TELMİHE DAYALI DEYİMLER.....	94
D) DUYGU DEĞERİNE DAYALI DEYİMLER.....	97
II. YAKIN İLİŞKİYE DAYALI DEYİMLER.....	103
A) HAREKET İLİŞKİSİNE DAYALI DEYİMLER.....	103
1. Aşağılama, Hakaret.....	104
2. Çalışma, Gayret Etme.....	104
3. Değer Verme, İlgilenme.....	108
4. Dikkatli Olma-Dikkatsiz Davranma.....	109
5. Engel.....	111
6. Evlilik.....	111
7. Gizlilik.....	112
8. Gurur.....	113
9. Hayranlık.....	114
10. İtaat.....	115
11. Kızgınlık.....	116
12. Konuşma.....	117
13. Namusluluk.....	118
14. Ölüm.....	119

15. Pişmanlık.....	120
16. Sabır.....	120
17. Sahip Olma, Ulaşma.....	120
18. Selâmlaşma.....	122
19. Sevinç.....	122
20. Tembellik.....	123
21. Üzüntü.....	123
22. Yardım Etme, İhsanda Bulunma.....	124
B) DURUM İLİŞKİSİNE DAYALI DEYİMLER.....	126
1. Cömertlik-Cimrilik.....	127
2. Dürüstlük.....	128
3. İlgî Gösterme.....	128
4. İtaat.....	129
5. Korku.....	129
6. Mutsuzluk.....	130
7. Ölçü, Nicelik.....	131
8. Ölüm.....	132
9. Sahip Olma, Ulaşma.....	133
10. Sevinç.....	134
11. Sıkıntı.....	136
12. Şükran, Minnettarlık.....	136
13. Tutumluluk.....	137
14. Utanma, Ar.....	137

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUTADGU BİLİĞ'DEKİ DEYİMLERİN SENTAKTİK İNCELEMESİ

I. EYLEMLİK ÖBEĞİ YAPISINDAKİ DEYİMLER.....	139
A) ÖZNE (+iyelik eki) + EYLEM.....	140
B) ÖZNE (+iyelik eki) + ZARF TÛMLECİ + EYLEM.....	142
C) ÖZNE (+iyelik eki) + NESNE + EYLEM.....	143
D) NESNE(+Belirtme eki) + EYLEM /	

NESNE (+İyelik eki+Belirtme Eki) + EYLEM.....	143
E) NESNE (+iyelik eki+Belirtme Eki) + YER TAMLAYICISI + EYLEM.....	148
F) NESNE (+Belirtme eki) + ZARF TMLECİ + EYLEM NESNE (+İyelik Eki+Belirtme Eki) + ZARF TMLECİ + EYLEM.....	148
G) YER TAMLAYICISI + EYLEM.....	150
H) YER TAMLAYICISI + NESNE + EYLEM.....	151
I) ZARF TMLECİ + EYLEM.....	151
II. İSİM TAMLAMASI YAPISINDAKİ DEYİMLER.....	151
III. SIFAT TAMLAMASI YAPISINDAKİ DEYİMLER.....	152
IV. SIFAT FİİL GRUBU YAPISINDAKİ DEYİMLER.....	153
V. ZARF FİİL GRUBU YAPISINDAKİ DEYİMLER.....	154
VI. İSNAT GRUBU YAPISINDAKİ DEYİMLER.....	154
VII. TEKRAR GRUBU YAPISINDAKİ DEYİMLER	157
SONUÇ.....	158
KAYNAKÇA.....	161

KISALTMALAR

bkz. : Bakınız
s. : Sayfa

TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ

Tez çalışmamızda Kutadgu Bilig'deki deyimler ve deyimlerin geçtiği beyitler gösterilirken Reşit Rahmeti ARAT'ın çeviri yazısına bağlı kalınmıştır.

Reşit Rahmeti ARAT, eserinin giriş bölümünde, transkripsiyon sisteminde, Türk İlmî Transkripsiyon Kılavuzu'na bağlı kaldığını söylemekte ve eserinde kullandığı Türk alfabesinden farklı olan işaretler hakkında şu izahı yapmaktadır¹:

I) Vokallerde:

<i>ā</i>	Türk alfabesinde yazıda işaret edilmeyen	<i>a</i>	sesi.
<i>ā</i>	Arap alfabesinde kalın sırada <i>ā</i> veya <i>ā</i>		işaretleri.
<i>e</i>	Türk alfabesinde yazıda işaret edilmeyen	<i>e</i>	sesi.
<i>e</i>	Uygur alfabesinde <i>a</i> yerine kullanılan	<i>e</i>	işareti.
<i>e</i>	Arap alfabesinde ince sırada <i>ā</i> veya <i>ā</i>		işaretleri.
<i>ı</i>	Türk alfabesinde yazıda işaret edilmeyen	<i>ı</i>	sesi.
<i>ı</i>	Türk alfabesinde yazıda işaret edilmeyen	<i>i</i>	sesi.
<i>o</i>	Türk alfabesinde yazıda işaret edilmeyen	<i>o</i>	sesi.
<i>o</i>	Uygur alfabesinde eksik yazılan <i>ō</i>		işareti.
<i>ō</i>	Türk alfabesinde yazıda işaret edilmeyen	<i>ō</i>	sesi.
<i>u</i>	Türk alfabesinde yazıda işaret edilmeyen	<i>u</i>	sesi.
<i>u</i>	Uygur alfabesinde eksik yazılan <i>ū</i>		işareti.
<i>ū</i>	Türk alfabesinde yazıda işaret edilmeyen	<i>ū</i>	sesi.

II) Konsonantlarda:

<i>đ</i>	Türkçe sözlerde <i>đ</i>		işareti.
<i>ġ</i>	Türk alfabelerinde kalın sırada <i>g</i>		işareti.
<i>ħ</i>	Arap alfabesinde <i>ħ</i>		işareti.
<i>ħ</i>	Arap alfabesinde <i>ħ</i>		işareti.
<i>k</i>	Türk alfabelerinde kalın sırada <i>k</i>		işareti.

¹ Reşit Rahmeti ARAT, *Kutadgu Bilig I Metin* (Üçüncü Basım, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991), s. XLV.

ñğ	Türk alfabelerinde	نك	işareti
ş	Arap alfabesinde	ص	işareti.
s	Arap alfabesinde	ث	işareti.
ţ	Arap alfabesinde	ط	işareti.
ı	Arap alfabesinde	ق	işareti.
z	Arap alfabesinde	ظ	işareti.
ž	Arap alfabesinde	ض	işareti.
ẓ	Yabancı sözlerde	ذ	işareti.
‘	Arap alfabesinde	ع	işareti.
›	Arap alfabesinde	ء	işareti.

GİRİŞ

Kelimelerin yanında kavramların karşılanması önemli vazifeler yüklenmiş öğelerden biri de deyimlerdir. Bir hareketin, bir durumun, bir düşüncenin, bir olayın veya herhangi bir isteğin daha kolay, daha etkili ve daha güzel anlatılması için başvurulan bu sözler, en az iki kelimenin anlam ve söz dizimi yönünden kalıplaşmasıyla oluşmaktadır. Bu açıdan deyimlerin semantik ve sentaktik açıdan incelenmesi gerekmektedir.

Ülkemizde deyimler, dilin pek fazla ilerleme göstermemiş kolu olan semantik alanında birkaç çalışma dışında gereği gibi incelenememiştir. Deyimler üzerinde özellikle semantik açıdan yeterince çalışma yapılmamış olması tez konumuzun seçiminde etkili olmuştur. Ayrıca deyimlerin teşekkülü için bir tarihî sürecin geçmesi gerektiğinden dolayı günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılan fakat hangi esaslar göz önünde tutularak ortaya çıktığı belirlenemeyen deyimleri açıklığa kavuşturmak için Türkçenin temel eserlerinden olan *Kutadgu Bilig*'in bu yönden incelenmesi kararlaştırılmıştır.

Ülkemizde deyimler üzerinde yapılan çalışmalara bakıldığında bunların daha çok derleme niteliğinde olduğu görülür. Mustafa Nihat ÖZÖN, *Türkçe Tabirler Sözlüğü*² adlı eserinde, deyimleri, içinde geçen ortak kelimelere göre sınıflandırıp anlamlarını belirtmiştir. Ömer Asım AKSOY ise *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*³ adlı iki ciltlik eserinin birinci cildinde atasözlerine, ikinci cildinde ise deyimlere yer vermiştir. Ayrıca AKSOY'un yönetimi altında yurdun çeşitli bölgelerinden derlenmiş deyimler, *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler*⁴ adlı iki ciltlik kitapta toplanmıştır.

Ayrıca yapılan taramalar sonucunda Ankara Üniversitesinden Leyla SUBAŞI'nın, "Dilbilimi Açısından Deyim Kavramı ve Türkiye Türkçesindeki Örneklerin İncelenmesi"⁵, Balıkesir Üniversitesinden Sadet MALTEPE'nin "Deyimlerimizin Yapısal Özellikleri"⁶, Boğaziçi Üniversitesinden Günizi KARTAL'ın, "Türkçede Deyimsel

² Mustafa Nihat ÖZÖN, *Türkçe Tabirler Sözlüğü* (Remzi Kitabevi, İstanbul, 1943).

³ Ömer Asım AKSOY, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I, II* (Yedinci Basım, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1993).

⁴ Ömer Asım AKSOY, *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* (İkinci Basım, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996).

⁵ Leyla SUBAŞI, "Dilbilimi Açısından Deyim Kavramı ve Türkiye Türkçesindeki Örneklerin İncelenmesi." (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1988).

⁶ Sadet MALTEPE, "Deyimlerimizin Yapısal Özellikleri" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997).

Tamlamalar ve Yapıları”⁷ adlı yüksek lisans tezi düzeyindeki çalışmalar tespit edilmiştir. Bu çalışmalar incelenip, bunlardan elverdiği ölçüde yararlanılmıştır.

Karahanlı Türkçesi ile yazılmış olan *Kutadgu Bilig*’in esas alınıp deyimlerin nasıl oluştuğunun, anlatılmak istenen kavramla deyimdeki sözcükler arasındaki ilişkinin incelendiği bu çalışmada Reşit Rahmeti ARAT’ın 1991 yılında üçüncü baskı olarak Türk Dil Kurumu Yayınları arasında çıkan *Kutadgu Bilig*⁸ adlı eserine bağlı kalınmıştır. Beyitlerin günümüz Türkiye Türkçesine çevirisinde ise yine ARAT’ın Türk Tarih Kurumu tarafından 1998 yılında yedinci baskı olarak yayımlanan *Kutadgu Bilig*⁹ adlı eseri ile Fikri SİLAHDAROĞLU’nun Kültür Bakanlığı Yayınları arasında çıkan *Günümüz Türkçesi ile Kutadgu Bilig Uyarlaması*¹⁰ adlı kitabı göz önünde tutulmuştur.

Tez üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Kutadgu Bilig ve Yusuf Has Hâcib hakkında bilgi verildikten sonra deyimlerin söz dizimsel ve anlamsal yapıları üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde ise *Kutadgu Bilig*’deki deyimlerin semantik yapıları, Benzetmeye Dayalı Deyimler ve Yakın İlişkiye Dayalı Deyimler olmak üzere iki alt başlık altında ele alınmıştır. Bunlar da kendi aralarında alt başlıklara ayrılmıştır. Semantik yönden deyimler incelenirken toplumun değer yargılarını, kavramları karşılama yollarını tespit etmek amacıyla konu başlıklarına göre sınıflandırmaya gidilmiştir.

Üçüncü bölümde ise *Kutadgu Bilig*’deki deyimlerin sentaktik yapıları üzerinde durulmuştur.

Reşit Rahmeti ARAT, eserde beyitleri A, B, C, D ve E olmak üzere 5 grupta ele almıştır. Bundan dolayı tezimizde deyimlerin geçtiği yerler belirtilirken ilk önce grubun harfi daha sonra da beyit numarası verilmiştir. (Örnek: D. 1234. “D” Grubundaki 1234’üncü beyit.)

⁷ Günizi KARTAL, “Türkçe’de Deyimsel Tamlamalar ve Yapıları” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Boğaziçi Üniversitesi, 1995).

⁸ Reşit Rahmeti ARAT, *Kutadgu Bilig I Metin* (Üçüncü Basım, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991).

⁹ Reşit Rahmeti ARAT, *Yusuf Has Hâcib-Kutadgu Bilig II Çeviri* (Yedinci Basım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998).

¹⁰ Fikri SİLAHDAROĞLU, *Günümüz Türkçesi ile Kutadgu Bilig Uyarlaması* (Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996).

BİRİNCİ BÖLÜM

KUTADGU BİLİĞ VE DEYİMLER

I. KUTADGU BİLİĞ VE YUSUF HAS HÂCİB

Karahanlılar Devri eserlerinden olan, ilk olarak 1825 yılında Amédée Jaubert tarafından yazılan ve *Journal Asiatique*'de yayımlanan makale ile ilim dünyasına tanıtılan *Kutadgu Bilig*, H. Vambery, W. Radloff, L. Benelli, S. E. Malov tarafından incelenmiş, çevirisi yapılmaya çalışılmıştır. Viyana, Kahire ve Fergana olmak üzere bilinen üç yazması olan eseri Türk Dil Kurumu tıpkı basım olarak üç cilt hâlinde yayımlamıştır. (1942-1943). 1947'de Reşit Rahmeti Arat tarafından bilimsel yayını yapılarak ve bugünkü Türkçeye çevirisi hazırlanıp 1959'da yayımlandı.¹¹

Yazarı Yusuf Has Hâcib hakkında pek az bilgi mevcuttur. Ancak, kitabın başına ilave edilmiş manzum mukaddimede, eserin yazarı hakkında, az da olsa, bilgi veren beyitlere rastlanmaktadır:

bağa kör kitabını bu tirgen kişi

hünerliğ er ermiş kişiler başı (B. 54)

(Dikkatle bak bu kitabı telif eden kişi, insanlar arasında ileri gelen, hünerli bir kimse imiş.)

bu türlü fazâyıl ukuşlar bile

araste, ol ermiş yorumuş yolu (B. 55)

(Bu türlü faziletler ve meziyetler ile kendini süslemiş ve bu şekilde yaşamış.)

bütünlük me hürmet bu zühdliğ öze

sakımuğ biliglig arıgliğ oza (B. 56)

(Doğruluk, hürmet ve zühde sahip olduğu gibi, bir de takva sahibi, bilgili ve temiz bir insan imiş.)

¹¹ Milli Eğitim Bakanlığı, *Türk Ansiklopedisi*, Cilt no: XXII (Ankara, 1975), s. 388; Milli Eğitim Bakanlığı, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt no: 6 (İstanbul, 1967), s. 1044.

bu teñgi turuğlağ kuz ordu ili

tüp aşlı neşebdin yorımış tili (B. 57)

(Yaşadığı yer Kuz Ordu memleketi imiş, kendisi asil bir aileden olup, dili buna göredir.)

bu toğmış ilindin çıkıp barganı

kıtabını koşupan tükel kılğanı (B. 58)

(Kitabını nazma çekip, tamamlamış ve doğduğu memleketten ayrılmıştır.)

barusun bitimiş yetürmiş nişam

bu kaşğar ilinde koşulmuş tımam (B. 59)

(Hepsini yazmış, düzen vermiş; Kaşğar memleketinde eser son şeklini almış.)

meleşkiñiñ öñginde okımış munı

bu tavgaç kara buğra hanlar hanı (B. 60)

(Bu hanlar hanı, Tavgaç Kara Buğra Han'ın huzurunda eserini okumuştur.)

ağırlamış artuğ öküş hil'ati

kaleminñiñ haqı tip ukuş hürmeti (B. 61)

(Akıla karşı hürmet ve kalemin hakkıdır diye, hükümdar ona çok itibar etmiş ve ona çok ihsanlarda bulunmuştur.)

bu haş hacib atın tegürmiş mañga

munı bu öziñge yağutmış yana (B. 62)

(Ona bu Has Hâcib unvanını vermiş ve onu kendi yakınları arasına almıştır.)

Beyitlerde de belirtildiği gibi, Balasagun (Kuz Ordu)'da doğan Yusuf, asil bir ailedendir. Sahip olduğu üstün niteliklerden dolayı, halk arasında saygın bir yer kazanmıştır. Doğduğu şehirden Kaşğar'a göç eden Yusuf, eserini yazdığı sıralarda 50 yaşlarında olduğunu söyler:

tegürdi mañga elgin elig yaşım

kuğu kıldı kuzgun tüsi teg başım (D. 365)

(Elli yaşım bana elini değirdi; kuzgun tüyü gibi olan başımı kuğu tüyüne çevirdi.)

Son bölümlerde, eserini 462 (1069-1070) yılında bitirdiğini belirten Yusuf, 18 ayda kitabı yazdığını söyler:

yıl altmış iki erdi tört yüz bile

bu söz sözledim men tutup can süre (D. 6623)

(Hayatımda bu sözleri söylediğim zaman, sene dört yüz altmış iki idi.)

tükel on sekiz ayda aydım bu söz

öçürdüm ağırdım söz evdip tire (D. 6624)

(Bu sözleri tam on sekiz ayda söyledim; sözleri toplayıp, derleyerek, seçtim ve ayırdım.)

Kendisinin yaşı ve eserini bitirdiği zamanla ilgili olarak verdiği bilgilere bakılacak olursa, Yusuf Has Hâcib'in 410 (1019)'da doğduğu tahmin edilir.¹²

Yazdığı eserini Karahanlılar'ın hakanı Tabgaç Kara Bugra Han'a hediye eden Yusuf, şairlik gücü yönünden takdir görmüş ve "has hâcib" unvanı ile ödüllendirilmiştir.

Kutadgu Bilig, isminden de anlaşıldığı üzere insanın her iki dünyada kutlu olabilmesi için takip edilecek yolu gösteren bilgiler içerir. İnsanın kişisel ve toplumsal hayatında sahip olması gereken erdemlerin ne olduğu, bunların nasıl kazanılacağı üzerinde duran Yusuf Has Hâcib, devlet idaresi hakkında da her derecedeki yönetici için lâzım olan bilgilerden bahseder.

Karşılıklı konuşma tarzında yazılan eserde, din ve dünya karşılaştırmalarına, sosyal düzene, idareye ait sorunlar görüşülür. Eserde bunlar anlatılırken, görüşülürken dört şahıs konuşturulur: Kün Toğdı, Ay Toldı, Ögdülmiş, Odğurmuş.

Adaleti, Kün Toğdı adlı hükümdar, *saadeti* Ay Toldı adlı vezir temsil eder. Ay Toldı'nın oğlu olan ve babası ölünce yerine geçen Ögdülmiş *aklı*, Ögdülmiş'in akrabası Odğurmuş ise *kanaat* ve *akıbeti* simgeler.

Din, siyaset, terbiye, beyler ve halk üzerindeki görüşlerini anlatan bir nasihat ve siyaset kitabı olan *Kutadgu Bilig*, döneminde diğer Türk kavimleri arasında rağbet görmüş çeşitli adlarla anılmıştır. Ayrıca ünü diğer milletlere de yayılmış, Çinlilerde *Edebü'l-Müluk*, Maçinlerde *Enisü'l-Memalik*, Maşrıklarda *Ziyetü'l-Ümera*, İranlılarda *Şahname* olarak adlandırılmıştır.¹³

İslâmî Türk edebiyatının XI. yüzyıldaki en büyük mahsulü olan eser, sâde bir üslûpla yazılmıştır. Mesnevî nazım şekliyle yazılmış eserin sonunda kaside şeklinde söylenmiş 124 beyit tutarında üç parça ve eserin içinde yeri geldikçe söylenmiş 173 dörtlük vardır. Kitabın tamamı 6645 beyittir. Esere sonradan ilave edildiği düşünülen 77 beyitlik bir manzum mukaddime bu sayıya dahil değildir.

¹² ARAT, *Kutadgu Bilig I...*, s. XXIII.

¹³ ARAT, *Kutadgu Bilig I...*, s. XXIX.

Aruzun “fa’ülün, fa’ülün, fa’ülün, fa’ül” vezni ile yazılmış olan *Kutadgu Bilig*’de, Yusuf Has Hâcib’in Türkçeye hâkim olduğu anlaşılır:

keyik tağı kördüm bu türkçe sözüg

anı aķru tuttum yakurdum ara (D. 6617)

(Bu Türkçe sözü, yabanî geyik gibi gördüm; onu yavaşça tuttum, aldatarak kendime yaklaştırdım.)

sıkadım sevittim köngül birdi terk

taķı ma belirğler birerde yire (D. 6618)

(Okşadım, sevirdim, bana çabucak gönül verdi; yine de ara sıra ürküyor, korkuyor.)

sumup tutmuşımça ederdim sözüg

kelü birdi ötrü yıparı bura (D. 6619)

(Ele geçirdiğim gibi, sözü takip ettim; onun miski güzel kokular saçmağa başladı.)

Eserinde eski Türk edebî zevkine ait çizgileri işlemiş, çeşitli yerlerde İslâmiyet’ten önceki Türk şiir geleneğini çağrıştıran, sadece vezin yönünden farklılık gösteren *mani* türü dörtlükler söylemiştir.¹⁴

Yusuf Has Hâcib, eserini Türk halkı arasında yaygın edebî söyleyişlerle, halk deyimleriyle ve atasözleri ile besleyerek daha millî karakter kazandırmış, dil yönünden de milliyetçi bir davranış göstererek yabancı kelimelere pek az yer vermeye çalışmıştır.

İlk defa olarak Arapça ve Farsça bir çok dil unsurunun bu eserle Türk diline girdiğini belirten Ahmet CAFEROĞLU, eserde ekserisi dine ve bazıları devlet teşkilâtına ait olan yüz yirmi yabancı kelime bulunduğunu söyler. Bunların yüzde sekseninin Arapça, diğerlerinin Farsçaya ait olduğunu ekler.¹⁵

¹⁴ Nihat Sami BANARLI, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, 1. Cilt (Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1987), s. 232-233.

¹⁵ Ahmet CAFEROĞLU, *Türk Dili Tarihi II*, (Üçüncü Basım, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1984), s. 60.

II. DEYİMLER

A) DEYİM TANIMLARI

Söz varlığımızın önemli öğelerinden biri olan deyimler, günlük konuşmalarımızda etkili ve özlü bir anlatım gücüne sahiptir. Kalıplaşmış bir yapıya sahip olan deyimler hakkında yapılan tanımlar şu şekildedir:

Türkçe Sözlük'te deyim, "Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, ilgi çekici bir anlam taşıyan kalıplaşmış anlatım, tabir."¹⁶ olarak açıklanmıştır.

Deyim, daha önceleri "tabir" kelimesi ile karşılanmaktadır. Bu alanda yapılmış sayılı çalışmalardan biri olan *Türkçe Tabirler Sözlüğü*'nde Mustafa Nihat ÖZÖN, "tabir" kelimesiyle, birden fazla kelimenin vücuda getirdiği anlamı kastettiğini belirtir.¹⁷

Doğan AKSAN, deyimi, "Belli bir kavramı, belli bir duyguyu ya da durumu dile getirmek için birden çok sözcüğün bir arada, seyrek olarak da tek bir sözcüğün anlamında kullanılmasıyla oluşan sözdür."¹⁸ şeklinde tanımlamıştır.

Deyim ve atasözleri üzerinde yaptığı çalışmalarıyla tanınan Ömer Asım AKSOY, "Bir kavramı, bir durumu ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümce."¹⁹ biçiminde, deyimi açıklamaktadır.

Vecihe HATİBOĞLU ise, deyim tanımı şöyle yapmaktadır: "Deyim, anlatım gücünü artırmak için, az çok mantık dışına kayan, bazı kelimeleri değişmediği hâlde bazıları değişip çekimlere giren kalıplardır."²⁰

Aydın DAĞPINAR, "Halk tarafından benimsenmiş, çoğu gerçek anlamından ayrı bir anlam taşıyan (yani mecazlı), menşeleri bilinmeden, genelleme yapmaksızın, münferit bir durumu anlatan kelime toplulukları."²¹ şeklinde deyimi ifade eder.

¹⁶ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Dokuzuncu Basım, Ankara, 1998.

¹⁷ ÖZÖN, s.XXVII.

¹⁸ Doğan AKSAN, *Her Yöntüyle Dil Ana Çılgılarıyla Dilbilim*, 3. Cilt (İkinci Basım, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998), s.35.

¹⁹ AKSOY, *Atasözleri...*, s. 52.

²⁰ Vecihe HATİBOĞLU, "Kelime Grupları ve Kuralları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1963* (İkinci Basım, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988), s. 221.

²¹ Aydın DAĞPINAR, *Tipka ve Benzer Türk-İngiliz, İngiliz-Türk Atasözleri ve Deyimleri* (Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998), s. 30.

İngilizce’de de deyim tanımı aynıdır. “Yan yana geldiklerinde kendi asıl anlamlarından değişik bir anlam oluşturan birkaç sözcük.”²¹ şeklinde tanımlanmaktadır.

B) DEYİM YAPILARI

1. Deyimlerin Semantik ve Sentaktik Yapısı ile İlgili Görüşler

Genel olarak birçok araştırmacı, deyimlerin birden fazla kelimedenden oluştuğu görüşündedir.²² Doğan AKSAN, deyimlerin tek kelimedenden oluşabileceğini belirtir. Fakat bu kelimelerin yan anlamda olması gerektiğini söyler. Tek ögeden oluşan deyimler için *akşamcı, kaşarlanmış, sudan, gözde, gedikli* kelimelerini örnek olarak vermiştir.²³

Vecihe HATİBOĞLU, bir tek kelimenin deyim olamayacağını savunur. “Bir tek kelime ise deyim olamaz, eğer bir kelimenin anlamı gerçek anlamından kaymışsa, o kelime mecaz anlamında kullanılıyor veya kelimenin anlamı çoğaltılıyor demektir.”²⁴ Kelimelerin pek çok gerçek veya mecaz anlamı olabileceğini söyleyen HATİBOĞLU, “Deyim de ise, bir tek kelimenin anlamı dışında kullanılması aranmaz, en az iki kelimenin birlikte kullanılmalarından doğan ortak anlam, gerçek anlam dışında hatta mantık dışındadır.” der.²⁵

Ömer Asım AKSOY, ilk önceleri deyimlerin tek kelimedenden oluşabileceğini kabul eder. Bu tek kelimedenden meydana gelmiş deyimlerin ekli sözcük şeklinde olması ve gerçek anlamlarından ayrı bir kavramı belirtmesi gerektiğini söyler.²⁶ Fakat daha sonraları deyimlerin en az iki sözcükle kurulabileceğini belirtir.²⁷

Birden fazla ögeden meydana gelmiş olan deyimlerin kalıplaşmış bir yapısı vardır. “Bir deyim sözcükleri değiştirilip yerlerine –aynı da olsa- başka sözcükler konulamaz ve deyim söz dizimi bozulamaz. Örneğin:

²¹ Jennifer SEIDL ve W. McMORDIE, *İngilizce Deyimler*, Çeviren: Culya Taşçı (İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1992), s. 19.

²² ÖZÖN, s. XXVII; AKSOY, *Atasözleri...*, s. 39; HATİBOĞLU, s. 222.

²³ AKSAN, *Her Yönüyle...*, s. 35-36.

²⁴ HATİBOĞLU, s. 222.

²⁵ HATİBOĞLU, s. 222.

²⁶ Ömer Asım AKSOY, “Atasözleri, Deyimler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1989* (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994), s. 141-142.

²⁷ AKSOY, *Atasözleri...*, s. 39.

‘Ayıkla pirincin taşını’ deyimi, ‘Ayıkla bulgurun taşını’ biçiminde söylene-
mez.²⁸

Bu kalıplaşma içinde kelimelerin tek tek anlamlarının düşünülemez duruma gel-
diğini söyleyen AKSAN, bunların yeni ve tek bir kavram anlattığını belirtir.²⁹

Deyimlerin bir kavram, belirtmesi sözcüklerle benzer bir yapıya sahip olduğunu
gösterir. Çünkü kelimeler de bir kavramı karşılar.

A. MARTINET, bu tip kalıplaşmaları birden fazla anlambirimin (monéme) bir-
leşerek anlam birliği gösterdiği, özgür anlambirim gibi davrandığı birleşkebirim
(synthéme) terimi altında toplar. Bu birleşkebirim, ‘dilde sıklığı artarak öğelerinin biri-
nin bile çıkarılmasına el vermeyecek denli özgüllük taşıyan yapılardır.’³⁰

Ferdinand SAUSSURE, birden fazla ögenin kalıplaşmasını ‘Bitişme’ başlığı al-
tında inceler. “Bitişme, başlangıçta birbirinden ayrı olan, ama tümce içindeki dizimlerde
sık sık bir araya gelen iki ya da güç çözümlenebilir bir birimde birbirleriyle kaynaşma-
larıdır.”³¹ Yeni bir birim çerçevesinde birleşen öğelerin anlamlarını, zihnimizin ayrı ayrı
çözümlemediğini, anlığımızın kestirme yola saparak çözümlemeden vazgeçtiğini ve
bütün öğelere bir anlam verdiğini belirtir.³²

Günlük konuşmalarda sıkça kullanılan deyimlerimizi, anlatımı güç olan durum-
ları son derece güçlü ifade ettiğini söyleyen AKSAN, bu kalıplaşmış ifadelerin canlı
imajlar çizdiğini anlatır. Deyimleri Türk’ün sanata yatkın yaratılışının tanığı olarak gö-
rür: “Benzetmelere, aktarmalara –hele halk dilinde ve ağızlarında- fazla yer veren Türk-
çe, bu niteliğiyle ‘sanatlı bir dil olarak karşımıza çıkıyor.’³³

Deyimlerin yapıları hususunda söylenenler şu şekilde toparlanabilir:

1. Genel görüşe göre deyimler birden fazla kelimedenden oluşur.
2. Deyimler kalıplaşmış yapıdadırlar. Bu kalıp içindeki öğeler beraber bir birim
oluştururlar.

²⁸ AKSOY, *Atasözleri...*, s. 38.

²⁹ Doğan AKSAN, *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi* (Üçüncü Basım, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-
Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1987), s. 71.

³⁰ SUBAŞI, s. 14.

³¹ Ferdinand SAUSSURE, *Genel Dilbilim Dersleri*, Çeviren: Berke Vardar (Multilingual, İstanbul, 1998),
s. 255.

³² SAUSSURE, s. 258.

³³ AKSAN, *Anlambilimi...*, s. 164.

3. Kalıplaşma sadece şekil yönüyle değil, anlam yönüyle de geçerlidir. Zihin, deyimini anlamını bulurken deyimdeki kelimelerin tek tek anlamlarını çözümülemiyor, tek birim gibi yaklaşıyor.

4. Deyimlerde etkileyici bir ifade vardır, anlatmak istenileni daha somut bir şekilde gözler önüne serer.

5. Deyimler, millî karakter taşımaktadır ve sanatlı bir yapıya sahiptir.³⁴

2. Deyimlerin Anlam Yapısı

Yukarıda anlatılanlar ve bir kelime gibi işlev görmesinden dolayı sözcüklerin anlam yönü hakkında söylenenler ışığında deyimler incelenirse, bu kalıplaşmış ifadelerin anlam yapıları, oluşumları daha iyi aydınlanmış olacaktır:

a) Deyimin, Bir Söz Dizgesinde Kolaylıkla Fark Edilebilmesi

İnsan her söze inanmamalı, duyduğunu elekten geçirmeli.

Aldığı unu elekten geçirdi.

Yukarıdaki iki cümlede yan yana yazılmış ‘elek’ ve ‘geçir-’ kelimeleri, buldukları cümlelerde farklı bir yapı oluşturmaktadır. Cümleye kattığı anlam da birbirinden farklıdır. Birinci cümleyi duyan bir kişi ‘elek’ ve ‘geçirmek’ kelimelerini bir kalıp içinde düşünecek ve söze bu yönde bir anlam verecektir. İkincide ise kelimelere ayrı ayrı yaklaşacaktır.

Birinci cümlede ‘elekten geçirmek’ kelime grubunun kalıp ifade olarak birlikte ele alınmasının sebebi nedir?

Sözcükler, kendi başlarına bir anlamları olduğu hâlde, cümledeki diğer kelimelerle çok sıkı bir ilişki içindedirler. Konuşmalarda kullanılan kelimeler gelişigüzel yan yana getirilemez. “Bir sözcük, ancak en az bir ortak anlam özelliğini paylaştığı öteki sözcüklerle bir arada kullanılabilir.”³⁵

³⁴ Deyimlerin millî karakter taşıdığı özellikle yaşanmış bazı olaylara dayanan “Derdini Marko Paşa’ya anlat.”, “Yorgan gitti kavga bitti.”, “Hoşafın yağı kesilmek.” gibi deyimlerde, daha açık şekilde görülür. Ayrıca deyimlerin bir dilden başka bir dile çevrilmesi sırasında çekilen zorluk, deyimini o millete, o dile has ifade tarzı olduğunun bir göstergesidir.

³⁵ Ahmet KOCAMAN, “Anlambilimi Üzerine”, *Genel Dilbilim Dergisi*, Cilt 1-2, Sayı: 3-6, (Şubat 1976), s. 16.

Örneğin “Ahmet ekmek içti.” cümlesi, Türkçe'nin söz dizimine uygun, kurallı bir yapıda olmasına rağmen, anlam bakımından yadırganacak bir niteliğe sahiptir. ‘ekmek’ kelimesinin, ‘Ahmet’ kelimesi ile birlikte kullanılmasını sağlayan ortak özellikleri vardır:

ekmek	{	<u>Besin maddesi</u>	Ahmet	{	<u>İnsan</u>
		Katı			Erkek
		Un			Konuşmak
		Fırın			Düşünmek
		<u>Yemek (hareket)</u>			<u>Acıkmak</u>
	

Yukarıda ‘ekmek’ ve ‘Ahmet’ kelimelerinin karşılarında gerçek hayatta yan yana gelebildikleri öğeler gösterilmiştir. İki kavramın birlikte kullanılmasını sağlayan ortak unsurlar altı çizili olarak belirtilmiştir. Birbirleri arasında uyumsuzluk gösterecek öğe de mevcut değildir.

ekmek	{	<u>Besin maddesi</u>	içmek	{	<u>İçecek</u>
		<u>Katı</u>			<u>Sıvı</u>
		Fırın			Su
		<u>Yemek (hareket)</u>			İçki
		<u>Çiğnemek</u>			Sigara
	

‘ekmek’ ve ‘içmek’ kelimelerinin örnekte verdiğimiz cümlede kullanılması mümkün değildir. İki kavramın birbiriyle uyummadığı yönler vardır: *katı-sıvı, yemek-içmek...* Ortak bileşenleri de yoktur.

Doğan AKSAN, birden çok birimin bir araya gelmesine *bağdaştırma* adının verilmesini önerir. *Bağdaştırma* için ‘asma köprü’, ‘çatlak tabak’, ‘kavun dilimi’, ‘duvarın boyası’, ‘Havalar ısınıyor.’, ‘Elektrikçi, ütüyü onardı.’ örneklerini sıralar. Dilde yaygın olup olmaması ve kullanıldığında yadırganıp yadırganmamasına göre *bağdaştırmaları* Alışılmış ve Alışılmamış Bağdaştırmalar şeklinde ikiye ayırır.³⁶

Alışılmamış bağdaştırmaları duyan bir insanın bağdaştırmayı yadırgayacağını, duraklayacağını ve hatta iletişimi aksatacağını belirtir.

³⁶ AKSAN, *Her Yönüyle*, s. 202-203.

serin hava – alışılmış bağdaştırma serin milyon – alışılmamış bağdaştırma
kesme şeker – alışılmış bağdaştırma kesme gelin – alışılmamış bağdaştırma³⁷

Buraya kadar anlatılanlardan şu sonuca ulaşılır:

Birden fazla ögeden oluşan ifadelerde kelimeler arasında ortak bileşen³⁸ler bulunur. Bir cümlede ortak bileşenlerin bulunmadığı kelimeler kullanılırsa bir yadırgama, iletişimde duraklama oluşur.

‘İnsan her söze inanmamalı, duyduğunu elekten geçirmeli.’ cümlesi bu anlatılanlara göre incelenirse, ‘elek’ kelimesinin yadırgatıcı bir durum oluşturduğu görülür. ‘elekten geçirmek’ deyiminin söz varlığına girmeden önceki zamanlar düşünülürse bu bağdaştırmayı duyan bir insanın iletişimde durakladığı, ortaya çıkan anlamı garipsediği hayal edilebilir. Bu duruma düşen bir insan, kelimeler arasında ortak bileşen arayacaktır. ‘elek’ kelimesinin cümlede en yakın birliktelik kurabileceği kelimenin ‘geçirmek’ fiili olduğunu bulmasına hayat tecrübesi yardım edecektir. ‘Taneli veya un gibi toz durumunda olan şeyleri yabancı maddelerden ayıklamak veya incisini kabasından ayırmak için kullanılan tahta bir kasnak ve tek tarafa gerilmiş, gözenekli tel, kıl, bez vb. ile yapılan araç³⁹ anlamındaki *elek* varlığının kullanım yeri, şekli düşünülürse gerçek hayatta ‘geçirmek’ hareketine olan yakınlığı anlaşılacaktır.

Kişi bu yakınlığı fark edince cümlenin bütün anlamını kavramak için *elek* ve *geçirmek* kelimelerini birlikte tutması gerekmektedir. ‘*Elekten geçirmek*’ hareketinin yapılaş amacı, hareketten sonra elde edilenler göz önünde bulundurulup zihinde alışılmış bağdaştırmaya uygun hâle getirilecektir:

‘İnsan her söze inanmamalı, *doğruyu, yanlışını birbirinden ayırmalı, seçmelidir*⁴⁰.’

İnsan her söze inanmamalı, duyduğunu elekten geçirmeli.

³⁷ AKSAN, *Her Yönüyle ...*, s. 204.

³⁸ “ortak bileşen” ile birden fazla kelimenin mantıklı bir şekilde yan yana kullanılabilmesini sağlayan ortak yönleri anlatılmak istenmiştir. Ayrıca bkz. KOCAMAN, “Anlambilimi...”, s. 16.

³⁹ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*.

⁴⁰ AKSOY, *Atasözleri...*, ‘elekten geçirmek’ maddesi.

'Aldığı unu elekten geçirdi.' cümlesinde ise 'elek' kelimesi yadırganmaz. Çünkü tanımında da görüldüğü gibi gerçek hayatta *un* ve *elek* arasında yakın bir ilişki vardır. Doğal olarak iki kelimenin ortak bileşenleri mevcuttur. Cümleyi duyan kişi anlamı çözmeye bir engelle takılmayacaktır.

Aldığı unu elekten geçirdi.

b) Deyim Anlamının, Kelimelerin Temel Anlamlarının Bütününe Eşit Olmaması

Yukarıda 'elekten geçirmek' deyiminin anlamı "doğruyu, yanlış birbirinden ayırmak, seçmek" şeklinde belirtilmişti. Burada görüldüğü gibi *deyim anlamı*⁴¹, kelimelerin *temel anlamlarının*⁴² bütününe eşit değildir:

Elekten	geçirmek	Elekten geçirmek
Taneli veya un gibi toz durumunda olan şeyleri yabancı maddelerden ayıklamak veya incisini kabasından ayırmak için kullanılan tahta bir kasnak ve tek tarafa gerilmiş, gözenekli tel, kıl, bez vb. ile yapılan araç.	Geçmek işini yaptırmak, geçmesini sağlamak. Bir şeyi bir yandan öbür yana götürmek.	elemek, ayıklamak. (temel anlam)
		Araştırma sonunda doğruyu yanlış, iyiyi kötüyü ayırmak. (deyim anlamı)

"ateş püskürmek" ve "yüzüne gözüne bulaştırmak örneklerinde de kelimelerin temel anlamlarının bütünü ile deyim anlamın farklı olduğu görülür:

⁴¹ "deyim anlamı" terimi ile birden fazla sözcüğün kalıplaşarak oluşturduğu anlam karşılanmak istenmiştir.

⁴² "temel anlam", bir sözcüğün başlangıçta yansıttığı ilk ve asıl anlamına denir.

ateş	püskürmek	ateş püskürmek
Yanıcı cisimlerin tutuşmasıyla beliren ısı ve ışık, od.	Ağzında bulunan bir sıvı veya toz durumundaki bir şeyi hızla savurtarak dışarı çıkarmak.	Ağzındaki ateşi hızla savurtarak dışarı çıkarmak. (temel anlam)
		Şiddetli, öfkeli, konuşmak. (deyim anlamı)

Yüzüne	gözüne	bulaştırmak	yüzüne gözüne bulaştırmak
Sima, çehre, surat.	Görme organı.	İstenilmeyen bir madde bir şeye sürülmek.	İstenilmeyen bir şeyi yüzüne ve gözüne sürmek. (temel anlam)
			Yapmakta olduğu işi becerememek, iyi bir sonuca ulaştırması beklenirken kötü bir duruma sokmak. (deyim anlamı)

Örnekler incelendiğinde kelimelerin gerçek anlamlarının toplamı ile deyim anlamı tam olarak örtüşmemektedir. Deyimin anlamı az çok farklı bir yapıya sahiptir.

c) Deyim Anlamının Çözülmesinde Sözcük Anlamının İşlevi

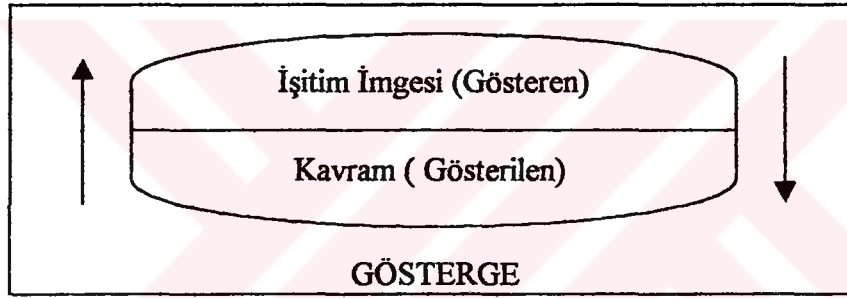
HUMBOLDT, *dili*, “dünyayı zihne mal eden kudret”, “dünyanın fikre dönüşme aktı”⁴³ şeklinde tanımlar. Bunun için insanoğlu her karşılaştığı varlığa, harekete bir isim verme ihtiyacı duymuştur.

Walter PORZIG, yeni bir isimlendirme olayının iki sebepten kaynaklandığını belirtir. İlk olarak isimlendirilecek varlık, ya daha önceden var olmadığından ya da söz

⁴³ Hüseyin SESLİ, *Muhteva Bakımından Dil ve Gerçek* (Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1968), s. 8.

konusu dil topluluğunun onu, o zamana kadar tanımamış olmasından ileri gelebileceğini söyler. İkinci olarak da bilinen ismi olan bir şeye, herhangi bir sebepten yeni bir isim verilebileceğini ekler.⁴⁴ Böylelikle her iki yoldan bir dilin söz varlığına yeni kelime girmiş olacaktır.

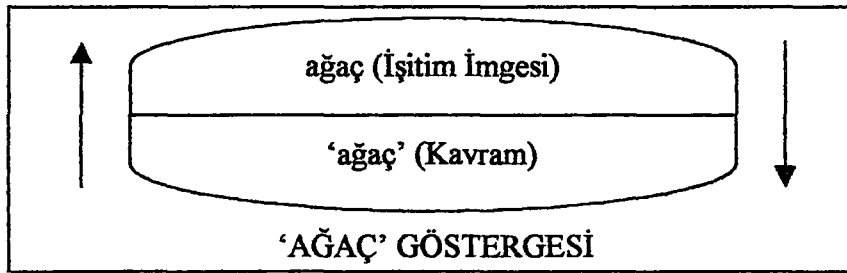
SAUSSURE, kelimeyi ‘dil göstergesi’ olarak ele alır. “Gösterge (signe), bir nesneyle bir adı birleştirmez, bir kavramla bir işitim imgesini (image acoustique) birleştirir.” İnsanoğlunun çevresindeki varlıkları, hareketleri *ses* ve *kavramdan* oluşan *göstergeler* hâlinde zihnine işlediğini belirten SAUSSURE, göstergenin işitim imgesini, salt fiziksel nitelikli olan maddî ses olarak ele almaz; sesin zihindeki izi, duyularımızın tanımlığı yoluyla bizde oluşan tasarım şeklinde tanımlar.⁴⁵ Göstergeyi⁴⁶ oluşturan kavram⁴⁷ ve işitim imgesinin⁴⁸ birbiriyle çok sıkı ilişki içinde olduğunu kaydeder. (Şekil 1).

Şekil 1. Dil Göstergesi

SAUSSURE, s. 110.

SAUSSURE, bunu “ağaç” örneğini vererek açıklar. (Şekil 2).

Şekil 2. “Ağaç” Göstergesi

SAUSSURE, s. 110.

⁴⁴ Walter PORZIG, *Dil Denen Mucize*, Çeviren: Vural Ülkü, (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995), s. 22.

⁴⁵ SAUSSURE, s. 109.

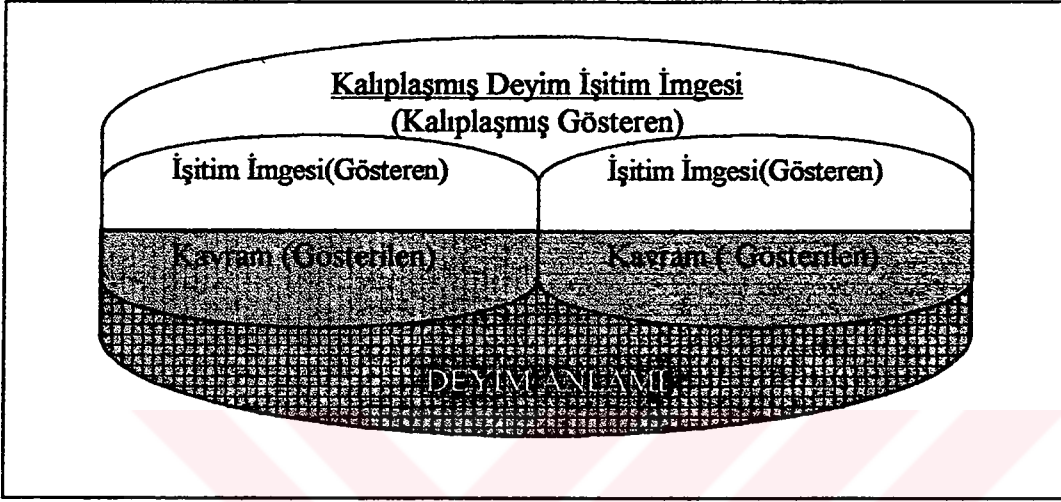
⁴⁶ “gösterge”, kavram ve kavramı belirten seslerin bütünü; sözcük.

⁴⁷ “kavram”, varlık ya da hareketin zihindeki anlam yönü.

⁴⁸ “işitim imgesi”, varlık ya da hareketin ses yönü.

Şekil 2’de, kelimenin ses yönü ile kavram arasında çok sıkı bir bağ vardır. Ögelerden biri anıldığında hemen diğerini çağırıştır.

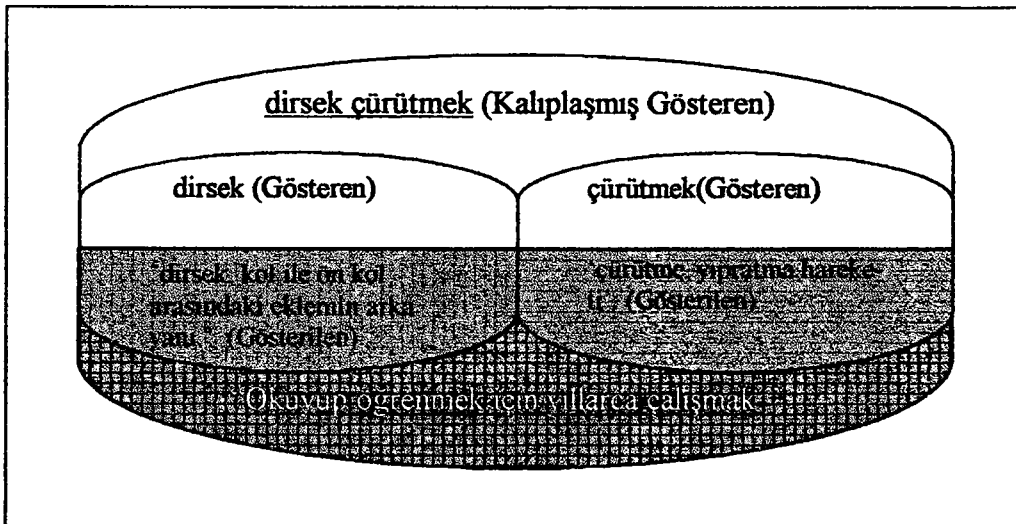
Bu gösterge örneğini deyimler için kullanırsak şu şekilde bir yapılanma ortaya çıkmaktadır:

Şekil 3. Deyim Göstergesi

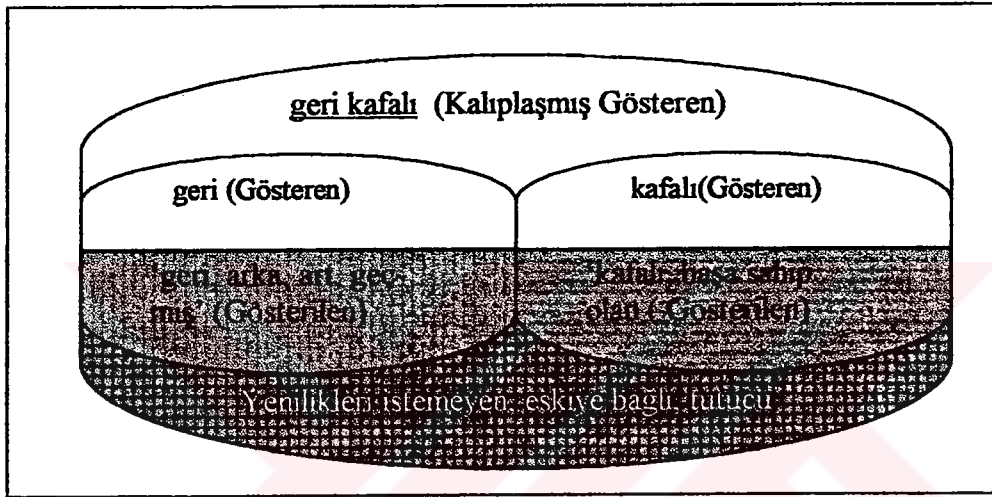
Şekil 3’te görüldüğü gibi birden fazla gösterge (kelime) yan yana gelmiştir. İki kelimenin ayrı ayrı belirttiği kavramlar, kalıplaşmış bir ifade olan deyimlerde arka plânda kalmakta, ortaya iki kelimenin birlikteliği ile deyim anlamı çıkmaktadır.

“Bu seviyeye gelmek için çok dirsek çürüttü.”

Şekil 4. “Dirsek çürütmek” Deyimi Göstergesi

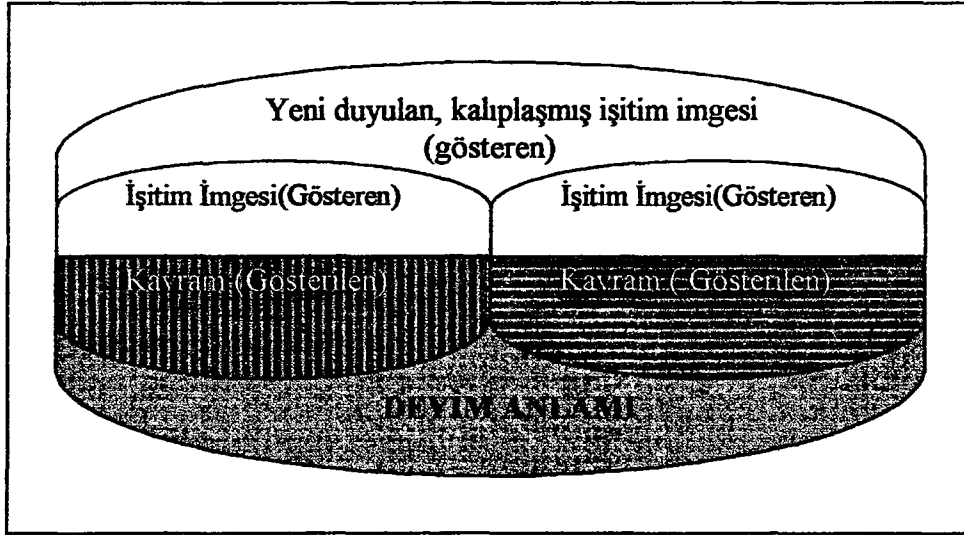
Kalıplaşmış bir deyim olarak söz varlığımıza girmiş olan “dirsek çürütmek” deyimini söylenildiğinde, ‘dirsek’ ve ‘çürütmek’ kelimelerinin anlamları üzerinde durulmaz. Bu kalıbın anlamı için zihinsel bir çözümleme yapmadan doğruca ‘okuyup öğrenmek için yıllarca çalışmak’ deyim anlamına ulaşılır. Deyimdeki kelimelerin karşıladıkları kavramlar, deyim kalıbında geri plânda kalmakta, deyim anlamı daha baskın olarak ilk anda akla gelen anlam olmaktadır (Şekil 4).

Şekil 5. “Geri kafalı” Deyimi Göstergesi

“geri kafalı” deyiminde de zihin, kelimelerin anlamlarını atlayıp kestirme yola sapmakta, doğrudan ‘yenilikleri istemeyen, eskiye bağlı, tutucu’ anlamına ulaşmaktadır. (Şekil 5).

Verilen örneklerde zihnin doğrudan ‘deyim anlamı’na ulaşabilmesi için deyimlerin kalıplaşıp, söz varlığına girmesi gerekmektedir. Zihin, henüz toplum tarafından tam olarak benimsenmemiş, sözlüğe girecek oranda kabul görmemiş deyimlerde ve unutulmuş bir deyimden sonradan kullanılması durumunda yukarıdaki örneklerdeki gibi bir yol izlemez. Deyimi duyduğu an kişi, bu kalıp ifadenin karşıladığı kavramı bulmak için kelimelerin anlamlarını inceler. Kelimelerin toplam anlamlarından yola çıkarak deyimden kullandığı yeri de göz önünde bulundurarak bir sonuca ulaşır. Daha önceden söz varlığına girmiş olan bir deyimden yeni duyan bir kişi için de geçerli olan bu durum, şu şekilde anlatılabilir:

Şekil 6. Yeni Duyulan Bir Deyime Yaklaşım

Şekil 6'da kelimelerin karşıladıkları kavramların temel ve yan anlamları daha ön plândadır. Deyimi duyan kişi, daha önceden pek fazla karşılaşmadığı bu kalıplaşmış ifadenin anlamını birden bulamamakta, zihinsel faaliyetini derinleştirmektedir. Bu durumda kelimelerin tek tek anlamlarını düşünmekte ve deyim anlamını bulmaya çalışmaktadır.

Zamanla ön plânda olan kelimelerin anlamları, deyim anlamının altında sönük hâle geleceklerdir. Bir deyim nasıl meydana geldiği araştırılmak istendiğinde ise deyimdeki öğelere inileceğinden kelimelerin anlamları tekrar belirginleşebilecektir.

Deyimlerin zaman içinde ayakta kalmasını, etkileyici bir ifade olarak kullanılmasını sağlayan en önemli neden, içindeki kelimelerin belirttiği kavramların sönük de olsa kendini hissettirmesinde yatar.

Kişi, içinde yaşadığı topluma ait olan bir deyim nasıl oluştuğu üzerinde birtakım sonuçlara, yargılara varabilir. Kelimelerin anlamlarını, toplumun bu kavramların dış dünyada karşıladığı varlıklara yaklaşımını göz önünde bulundurarak deyimdeki kelimelerin yan yana gelişlerine bir mana verebilecek ve deyimlerin oluşum, ortaya çıkış evresini bulabilecektir.

d) Deyimlerde Nedensellik

Bazı deyimlerimizin nasıl oluştuğu, içerdiği kelimelerle, deyimın anlamı arasında nasıl bir ilişki olduğu üzerinde tereddüde düşülebilir. Bu durumun nedenleri arasında şunlar söylenebilir: Deyimdeki kelimelerin belli bir nedenden dolayı yana yana geldiğini bilen kişilerin zamanla azalması; toplumun yaşam tarzının, örf ve adetlerin değişmesi; deyimdeki kelimelerin unutulması, kullanılmaz hâle gelmesi...⁴⁹

Genellikle her dilin söz varlığında bulunan bir çok ögenin nasıl ortaya çıktığı bilinmez. Dil araştırmacılarının özellikle sözcüklerin özelliklerini belirtirken bahsettikleri bu durumda şu sonuca ulaşılır: Kullandığımız kelimelerde kavram ile onları karşılayan ses birliği arasında hiçbir ilişki görünmez.⁵⁰ Sadece belli bir ölçüde *yansıma* kelimelerde kavram ile ses unsuru arasında bir ilişki kurulabilir.⁵¹

Dilbilimcilerin *nedenlilik ve nedensizlik* adı altında inceledikleri bu konu hakkında SAUSSURE, kelimenin nedensiz bir yapıya sahip olduğunu belirtir. “Örneğin ‘kardeş’ kavramının, kendisine gösterenlik yapan *k-a-r-d-e-ş* ses dizilişiyile hiçbir iç bağıntısı yoktur.”⁵² der.

Pierre GUIRAUD, her yeni sözcüğün nedenli olduğunu söyler. “Her sözcük başlangıçta nedenlidir ve duruma göre kısa ya da uzun bir süre böyle kalır; sonra nedenlilik anlaşılmaz olur, sözcük nedensizleşir.”⁵³

Bir dil göstergesinin temel özelliklerinden biri olan nedenliliğin dört biçimde görülebileceğini belirten GUIRAUD, bunları şu şekilde sıralar:

- a) Ses nedenliliği
- b) Anlam aktarım nedenliliği
- c) Biçimsel yapı nedenliliği
- d) Yakın adlılık nedenliliği⁵⁴

⁴⁹ “lök gibi oturmak” deyiminde geçen “lök” sözcüğü ‘erkek deve’ anlamındadır. Deyimin anlamı ise ‘Bütün ağırlığıyla ve yerini doldurarak oturmak’tır. Günümüzde bu deyim, toplumun yaşam tarzının değişmesinden dolayı çok seyrek olarak kullanılır. Kişi bu deymi duyduğunda deyim anlamı ile sözcüklerin anlamı arasındaki ilişkiyi kavramakta güçlük çeker. Bu güçlükte kelimelerin anlamını bilmemesi önemli rol oynar.

⁵⁰ bkz. Zeynel KIRAN, *Dilbilime Giriş* (Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2001), s. 59-66.

⁵¹ bkz. AKSAN, *Anlambilimi...*, s. 21-22; Süheylâ BAYRAV, *Yapısal Dilbilimi* (Multilingual, İstanbul, 1998), s. 69.

⁵² SAUSSURE, s.112.

⁵³ Pierre GUIRAUD, *Anlabilim*, Çeviren: Berke Vardar (Gelişim Yayınları, İstanbul, 1975), s. 29.

⁵⁴ GUIRAUD, s. 29.

Bunları dış nedenlilik ve iç nedenlilik başlıkları altında sınıflandıran GUIRAUD, dış nedenlilik içine aldığı *ses nedenliliği* hakkında şunları söyler: “Ses biçimiyle gösterilen nesne arasındaki benzerliğe dayanan yansımalarda *dolaysız ve doğal ses nedenliliği* vardır.

Yansıma bir gürültüyü yansıttığında fiziksel özelliklidir (çat, şak); çoğu kez sesdevinimseldir ve bu durumda adlandırılan hareketi ses örgenleri yapar (kıvımlı [damak]); gürültü ya da hareketi biçimlere, renklere, duygulara vb. benzettiğinde ise sesbenzetilidir.”⁵⁵

GUIRAUD, dış nedenlilik olarak ele aldığı *anlamaktarım nedenliliği*’nin anlam değişmelerinde görüldüğünü belirtir. Bu nedenlilik türü için bir balığı adlandıran Fransızca *loup (kurt)* örneğini veren GUIRAUD, ‘bu eğretileme türünde *loup* kelimesinin bizlere ilk olarak memeli bir hayvanı çağrıştırdığını, bu ilk gösterilen (memeli hayvan), ikincil bir gösteren oluşturarak bizleri ikinci bir gösterilene, balığa götürür.”⁵⁶ der.

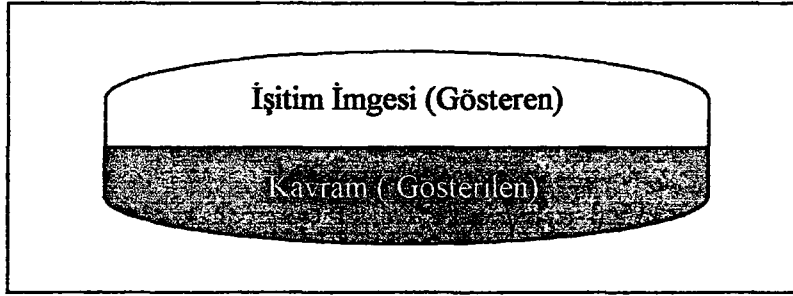
İç nedenlilikte dil dizgesinden kaynaklanan nedenliliğe değinir. *Biçimsel Yapı Nedenliliği*’nin özellikle türetme ve birleştirmelere dayandığını kaydeder. Fransızca *bananier* (muz ağacı) sözcüğü, *pommier* (elma ağacı), *cerisier* (kiraz ağacı), *abricotier* (kayısı ağacı), vb. dizisinden esinlenerek *banane* (muz) sözcüğünden türetildiğini söyler. Türetilen kelimenin ortaya çıkışında bir nedenlilik olduğunu belirtir. *Yakınlık nedenliliği* başlığı altında ise eş adlı veya yakın adlı iki biçimin benzeşmesinden ya da karıştırılmasından doğan nedenliliğe değinir. Fransızca’dan verdiği örnekte *jour ouvrable* (çalışma günü) sözüne *ouvrir* (açmak) fiilinin anlamının bulaştığını belirtir.⁵⁷

Kelime gibi bir kavram bildiren deyimlerde de bu durum gözlenebilir. Söz varlığına bakıldığında bazı deyimlerin nasıl oluştuğunu, içinde bulunan kelimelerle deyim anlamı arasında ne gibi bir ilgi olduğunu bulmakta bazen zorluk çekilir. Bu duruma düşen bir kişi bir bilene danışarak deyim oluşum evrelerini anlayabilir. Şayet toplumda bir bilen bulunmadığı zaman, deyim nasıl oluştuğunu anlayamayacak, deyime bir kelimeye yaklaştığı gibi yaklaşacaktır.

⁵⁵ GUIRAUD, s. 30.

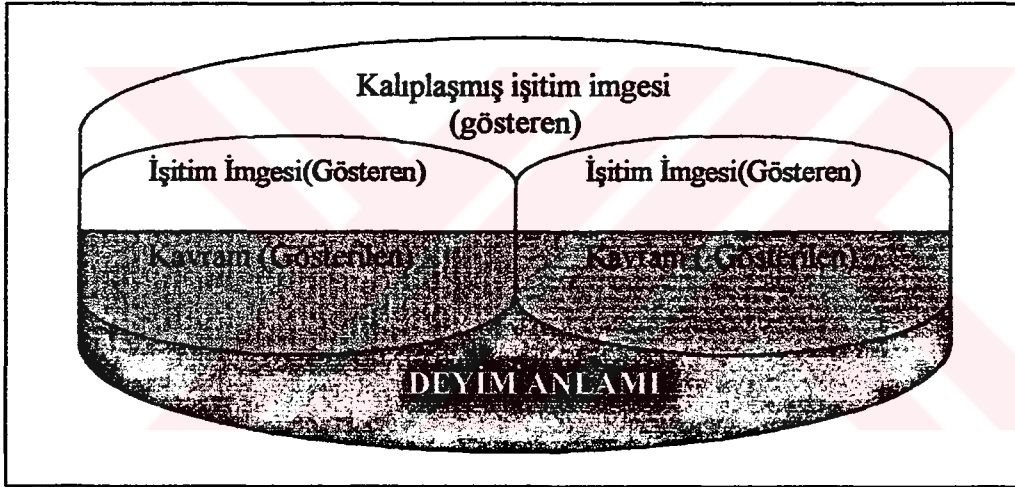
⁵⁶ GUIRAUD, s. 30.

⁵⁷ GUIRAUD, s. 30-31.

Şekil 7. Kelimeye olan yaklaşım.

Kelimenin niçin bu gösterenden oluştuğu bilinmez. Toplumun kabul ettiği itibarî anlamı kullanır.

Şekil 8. Oluşum evresi unutulmuş, nedensizliğe doğru sürüklenen deyim yaklaşım

Şekil 8’de anlatıldığı gibi kelimelerin bir anlamı olduğu hâlde bu anlamlar (dikey ve yatay çizgiler), deyim anlamında kendini hissettirmemektedir. Kişi kalıplaşmış deyim göstereninden (deyim işitim imgesi) deyim anlamına gitmektedir. Deyimi oluşturan gösterenlerin karşıladığı kavramlarla bir ilgi kuramamakta, kalıplaşmış işitim imgesini toplumun kabul ettiği anlamda kullanmaktadır. Yani deyim toplumdaki kabul ettiği için kullanılmaktadır.

Deyimlerin nedensizliğe doğru gidişi, yani gösterenlerle gösterilen arasında ilişki kurulamamasının sebeplerinden biri toplumdaki kültürel değişimlerdir. Deyimlerde gösteren ile gösterilen arasındaki nedenliliği sağlayan örf, âdet, inanç gelenek ve göreneklerin unutulması bu durumu oluşturur.

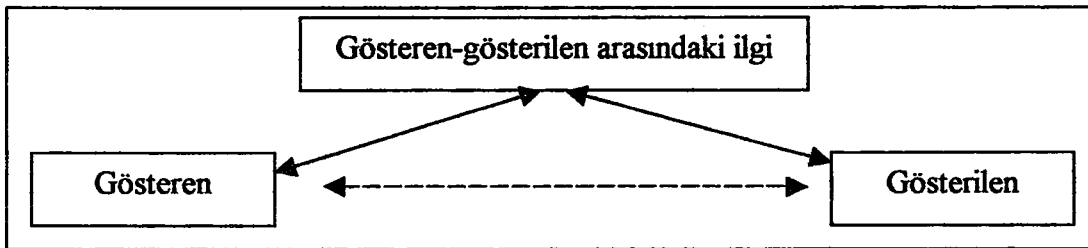
Örneğin “*yakadan geçirmek*” deyimini, *Türkçe Sözlük*’te “evlâtlığa kabul etmek” kavramını karşılamaktadır. Bu deyim anlamının neden “*yakadan geçirmek*” gösterileni ile ifade edildiği üzerinde düşünen kişi, bir sonuca varamayabilir. Bir bilene sorarak nedenselliği üzerinde bilgiye ulaşabilir.

Toplumun bir âdetine dayanan bu deyim hakkında Orhan Şaik GÖKYAY şunları söylemektedir: “Bir çocuğu kendisine evlât edinmek isteyen kadın, onu gömleğinin yakasından geçirerek koynuna alıyor. Böylece çıplak teniyle gömleği arasında kalan çocuk onun *hak evlâdı* oluyor.”⁵⁸

Eskiden yaşanmış bir olaya dayanan deyimlerde olayın unutulması ile gösteren ile gösterilen arasındaki nedenselliğin kaybolduğu görülür.

“*cemaziyelevvelini bilmek (Birinin)*” bu deyim anlama karşılığını Ömer Asım AKSOY, “(Birinin) Geçmişteki kötü durumunu bilmek” olarak belirtmiştir. “*cemaziyelevvel*”, Arabî ayların beşincisidir. AKSOY, bu deyim ortaya çıkışının bir olaydan kaynaklandığını ifade eder. Eskiden resmî dairelerde saklanacak kâğıtların koyulduğu torbalar, üzerlerine ait olduğu ayın ismi yazılarak kaldırılmaktadır. Parası kıt bir memur, üzerinde ‘*cemaziyelevvel*’ yazılı torbadan bir don diktirir. Sonrada yükselen bu memurun eski durumunu bilenler, bu deyim yaratmışlardır.⁵⁹ Deyimin oluşumuna neden olan bu olay, gösterenle gösterilen arasındaki nedenselliği sağlamaktadır. ‘Niçin bu kelimeler birlikte bu anlama geliyor?’ sorusuna cevap veremeyen birey, bu anlamı, göstereni (ses imgesi) ile benimsemek için ‘Toplum bu kavramı, bu ifade ile karşılamakta. Ben de öyle yapayım.’ biçiminde yol izler.

Kelimelerde de kavram ile işitim imgesi arasında nedensizlik görülür. Yeni bir kelime, öğrenme sürecinde, kelimenin ses yönüne anlam yüklenirken toplumun benimsediği itibarî anlam göz önünde bulundurulur.

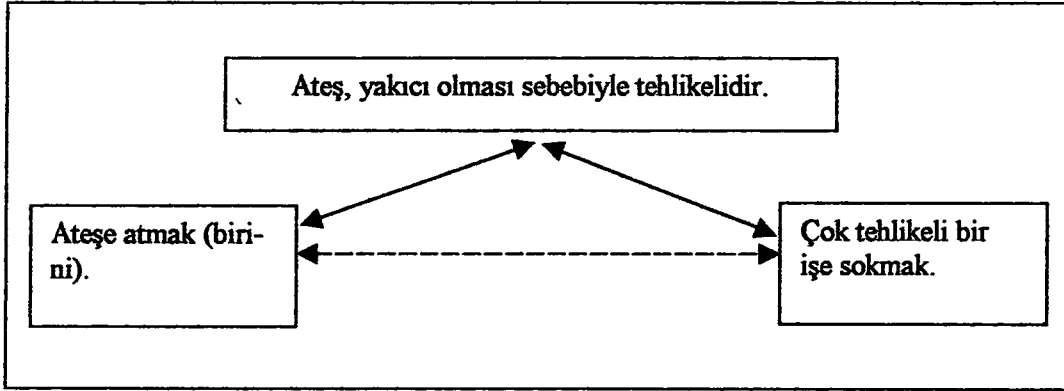
Şekil 9. Gösteren ile Gösterilen Arasında İlgi Kurulması.

⁵⁸ Orhan Şaik GÖKYAY, “Birkaç Deyim Üzerine”, *Türk Folkloru Araştırma Yıllığı 1975* (Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1976), s. 70.

⁵⁹ AKSOY, *Atasözleri...*, ‘*cemaziyelevvelini bilmek*’ maddesi.

Gösterenle gösterilen arasında ilgi kurma sürecini, yukarıdaki şekle uygun olarak ‘ateşe atmak (birini)’ deyimini örneğinde gösterebiliriz:

“Arkadaşlarını dahi ateşe atmaktan çekinmez.”

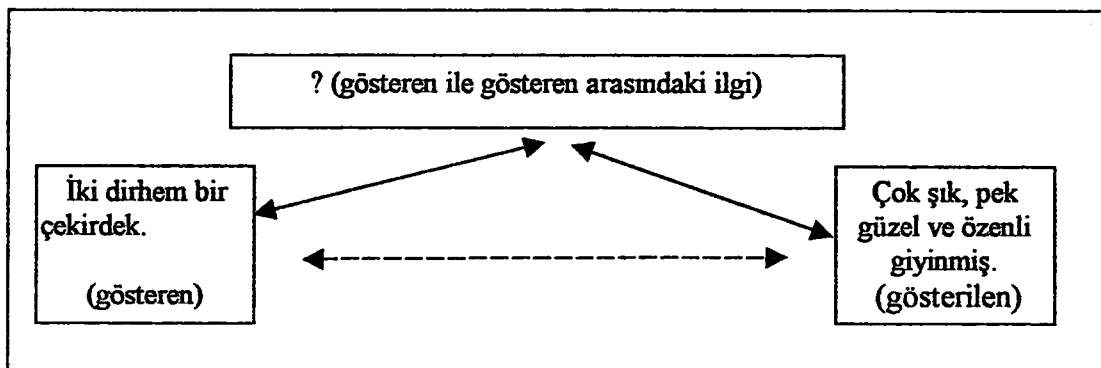

Şekil 11. “Ateşe atmak” Deyiminde Gösteren ile Gösterilen Arasında İlgi Kurulması

‘Ateşe atmak’ deyiminde kişi, deyimdeki gösteren ile gösterilen arasındaki ilişkiyi (nedenliliği) belirleyebilir (Şekil 11).

Gösteren ile gösterilen arasındaki nedensellik ilişkisinin yavaş yavaş belirsizleşmeye başladığı bir deyimde aşağıdaki şekildeki gibi bir durumla karşılaşabiliriz:

“Düğüne giden herkes, iki dirhem bir çekirdek”

Şekil 12. “İki dirhem bir çekirdek” Deyiminde Gösteren ile Gösterilen Arasında İlgi Kurulması

'iki dirhem bir çekirdek' deyimini kişi, anlamını bilerek kullanabilecektir. Fakat 'Çok şık, pek güzel ve özenli giyinmiş' kavramının, niçin bu gösterenle karşılandığını bulmakta zorlanacaktır (Şekil 12).

e) Deyimlerin, Bireysel Bir Yaratım Olması

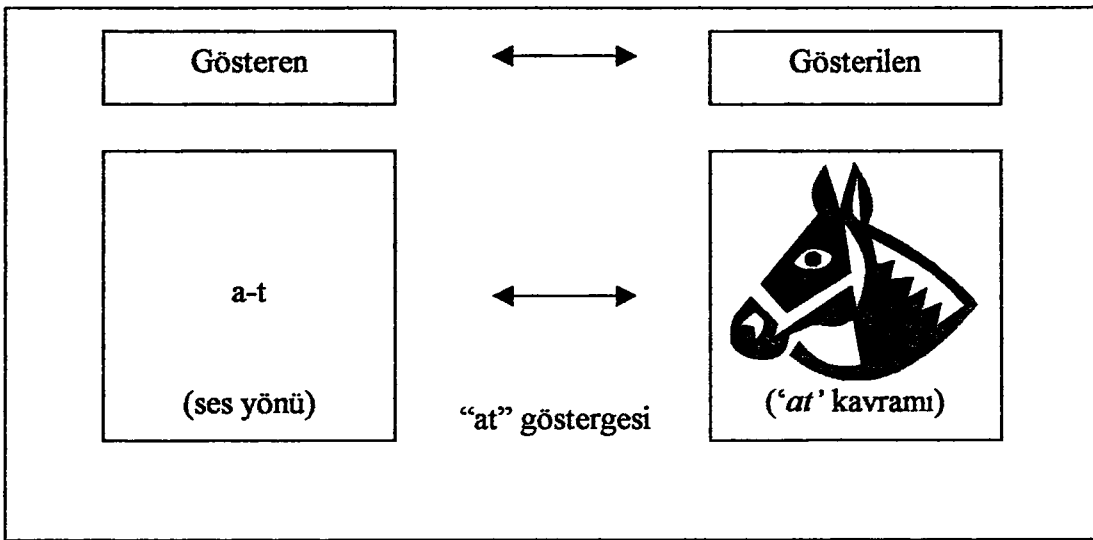
Deyimlerin gösterilen yönüne baktığımızda normal olarak belirtilebilecek bir kavramı alışılmışın dışında farklı göstergelerin gösterenlerinden yararlanılarak karşılandığı görülür:

"evlendirmek" (izdivaç ettirmek) kavramını söz varlığımızda bulunan 'evlendirmek' göstereninin yanı sıra 'başını bağlamak' göstereni ile de karşılandığı görülür.

Var olan gösterenlerin yanında bu gibi yeni gösterenlerin ortaya çıkması dili kullananların kavramı (gösterileni) değişik yollardan anlatma isteklerinden gelir.

Günlük konuşmalarda kişi, alışılmışın dışına çıkıp dikkat çekme, ifadesinin etkisini artırma ve duygularını boşaltma amacıyla yeni yaratımlarda bulunur. Bu bireysel ifade daha sonradan halk tarafından benimsenirse o toplumun söz varlığına girebilmektedir. Yani her deyim bireysel bir yaratımdan kaynaklanır ve genel kabul görerek umu- mleşir.

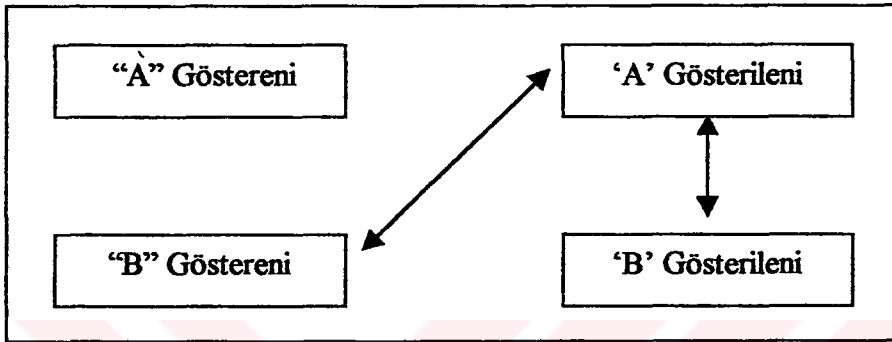
C) DEYİMLERİN OLUŞMA BİÇİMLERİ

Şekil 13. Gösteren - Gösterilen İlişkisi

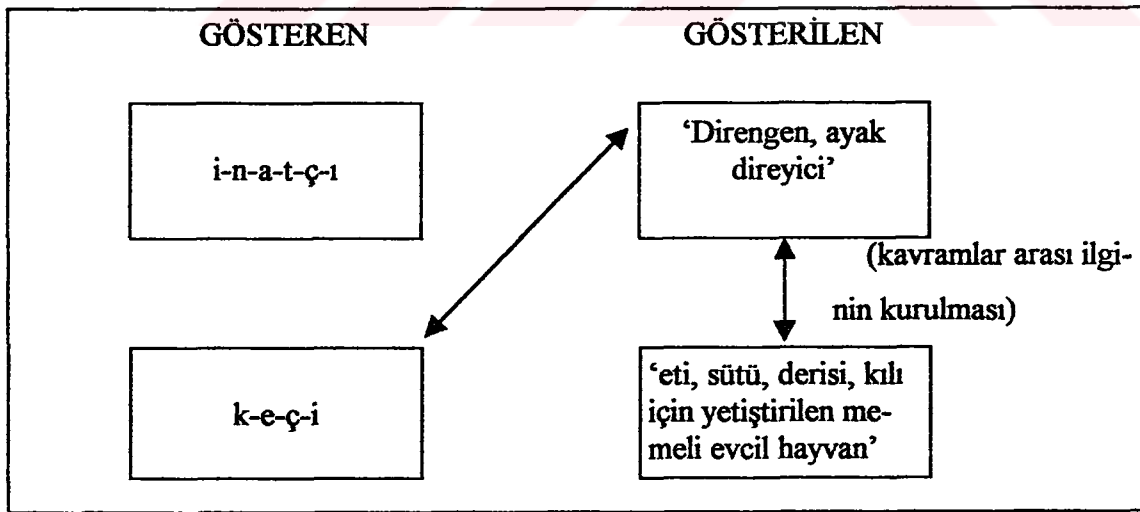
SAUSSURE'ün gösterenin kavram ile ses yönünü ifade ettiği Şekil 13'te her kavramın dilde bir ses karşılığı olduğu belirtilmektedir.

Bazen insanoğlu, kavramları var olan göstereniyle değil değişik ifade yollarına başvurarak başka kavramların adları ile karşılama yoluna gidebilmektedir (Şekil 14):

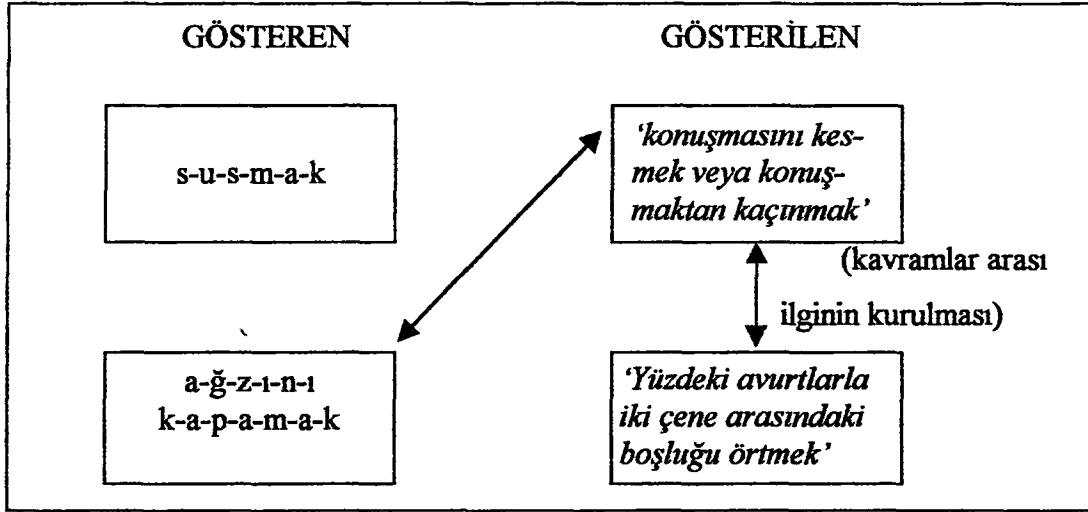
Şekil 14. Bir Kavramın, Başka Bir Kavramın Adıyla Karşılanması

Yazılı ve sözlü ifadelerde "A" gösterileni (kavramı) "B" göstereni ile belirtilmekte. Bu belirtmede 'A' gösterileni ile 'B' gösterileni arasında bir ilgi (Benzerlik veya Yakın ilişki) olması gerekmektedir.

Şekil 15. 'Ayak direyici' Kavramının, Başka Bir Kavramın Adıyla Karşılanması

'Direngen, ayak direyici' anlamını belirtmek için sözlükteki ses karşılığı olan "inatçı" adı kullanılmamış, onun yerine bir hayvan ile ilgi kurularak kavramı, "keçi" göstereni ile karşılama yoluna gidilmiştir (Şekil 15).

Şekil 16. 'Kuşmasını kesmek' Kavramının, Başka Bir Kavramın Adıyla Karşlanması

'Kuşmasını kesmek, komuşmaktan kaçınmak' kavramı "susmak" kelimesi ile değil, iki kelimedenden oluşan "ağzını kapamak" göstereni ile karşılanmıştır (Şekil 16).

Pierre GUIRAUD bu durumu *ad aktarımı* başlığı altında incelemekte ve bu yenden adlandırma biçimini ikiye ayırmaktadır:

- Anlamların Benzerliği Yoluyla Ad Aktarımı*
- Anlamların Bitişikliği Yoluyla Ad Aktarımı.*⁶⁰

a) *Anlamların Benzerliği Yoluyla Ad Aktarımı*: GUIRAUD, bu bölümde kavramların çeşitli yönlerden birbirine benzemesi esas tutularak birinin diğerinin adıyla çağrılabilirliğini anlatır. Biçim benzerliği ("yaprak" ağaç-defter), duygusal benzerlik (bir duygunun somut bir nesneye benzetilerek nesnenin niteliklerinin duyguya yakıştırılması. "sıcak bir dostluk", "yumuşak huylu") gibi kavramlar arasındaki benzerliklere değinir.⁶¹

b) *Anlamların Bitişikliği Yoluyla Ad Aktarımı*: Bu başlık altında ise kavramlar arasında *mekan, zaman ve neden* yönlerinden yakın ilişki içinde bulunabildiğini, bu durumun kavramların bir diğerinin adıyla çağrılabilmesini sağladığını belirtir.

Kavramlar arasındaki mekan (uzam) bitişikliğine Fr. "bureau" (büro) örneğini veren GUIRAUD, "bure" (*aba*) kelimesinin, örttüğü *masayı* adlandırdığını, masanın da içinde bulunduğu odayı belirttiğini söyler. Zaman bitişikliğinde, Fransızca "vêpres" (vêper <vesper Lat.) '*Hristiyanların akşam duası*' anlamındaki kelimeyi örnek olarak

⁶⁰ GUIRAUD, s. 56.

⁶¹ GUIRAUD, s. 58.

gösterir. Latince “vesper” ‘akşam’ kelimesinin, bu vakitte yapılan ‘*Hristiyanların akşam duası*’ kavramını karşıladığını belirtir.

Nedensel bitişiklikte ise Fransızca “fusil” kelimesinin ‘*tüfek*’ anlamına geldiğini söyler. Aslen “fusil” kelimesinin ateşlemeyi sağlayan ‘*çakmak taşı*’ anlamına geldiğini belirten GUIRAUD, *tüfek* ile *çakmak taşı* arasındaki nedensellik ilişkisi kurulmasıyla bu şekilde bir adlandırmanın doğduğunu anlatır.⁶²

Bir kavramı ifade etmede takip edilen yolun toplumdan topluma değiştiğine değinen Doğan AKSAN, her dilde bu şekildeki gibi bir kavramı bir başka kavrama yaklaştırarak, onunla ilgi kurarak anlatılmaya çalışıldığını vurgular.

Türkçe’de “ateş böceği” olarak adlandırılan böceğin Sanskrit kaynaklarında ‘*gök kıvılcımı*’ anlamındaki “khadyota”, ‘*gezen ışık*’ anlamındaki “cyotiringam” kelimeleri ile karşılandığını belirtir. Yine İranlılar’ın ‘*gece ışığı kurdu, böceği*’ anlamındaki “kirmi şeb-tab”, Almanlar’ın ‘*parıldama kurtçuğu*’ manasına gelen “Glühwürmchen” olarak karşıladığını ekler. Bir varlığı anlatırken başka kavramların adlarından yararlanılması olayına “ateş böceği” örneğinde görmekteyiz. Varlığı adlandırırken dillerin yaklaşımları benzer olmasına rağmen aynı değildir.

Anlatılanlardan şu sonuçlara ulaşabiliriz:

1. Bir kavram adlandırılırken başka bir kavramın adından (göstereninden) yararlanılabilmektedir.

2. Başka bir kavramdan yararlanırken iki kavram arasında bir ilgi kurulması gerekmektedir.

3. Bir kavram, başka bir kavrama olan benzerliğinden ya da onunla yakın ilişkisinden dolayı onun adını alabilir.

4. Deyimlerde gösteren ve gösterilene bakıldığında, gösterilenin söz varlığında ses karşılığının olduğu görülür. İfadelerde gösterileni daha iyi anlatmak, anlatırken duygularımızı da katmak amacıyla birden fazla kelimedenden oluşmuş gösterenlere başvurulmuş, bu yeni anlatım biçimi toplum tarafından benimsenerek kalıp bir ifade olarak söz varlığına girip deyim oluşmuştur. Kavramların yeniden adlandırılmasında kullanılan kelimeler rastgele seçilmemekte, kavramlar arası bir ilgi göz önünde tutulmaktadır.

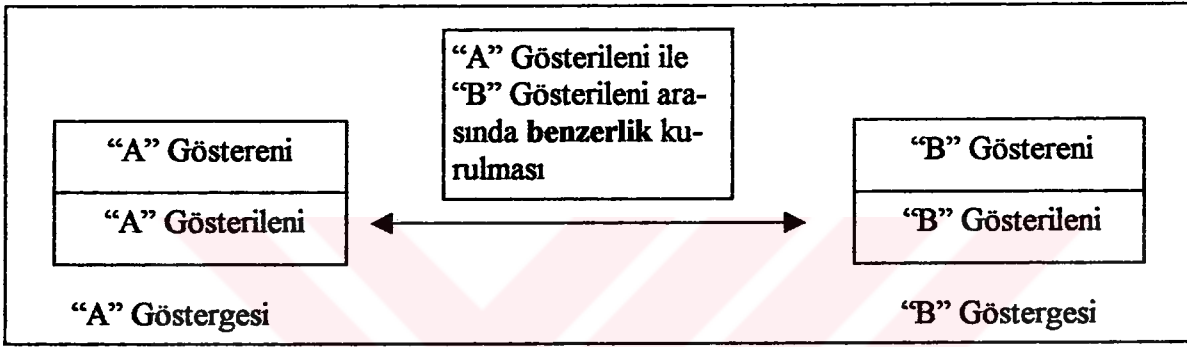
⁶² GUIRAUD, s. 59.

Deyimler oluşurken iki türlü yolun izlendiği görülür:

1. Kavramlar arası benzerliğe dayalı deyimler
2. Kavramlar arası yakın ilişkiye dayalı deyimler

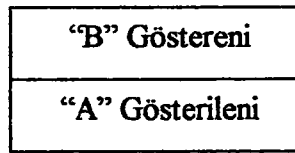
1. Benzerliğe Dayalı Deyimler

Anlatılmak istenen kavramın bir başka kavrama benzetilerek, benzetilen kavramın göstereni ile karşılanması durumudur.

Şekil 17. İki Farklı Kavram Arasında Benzerlik Kurulması

Şekil 17’de görüleceği üzere ‘A’ kavramı (gösterileni) ile ‘B’ kavramı (gösterileni) arasında benzerlik kurulmuştur. Kurulan bu benzerlik ‘A’ kavramının (gösterileninin), ‘B’ kavramının adıyla (Göstereni) ile karşılanmasına imkân verir:

Kavramların birbirine benzetilmesi özellikle edebî eserlerde birçok söz sanatının doğmasına sebep olmaktadır. *Benzetme, istiare, telmih* gibi söz sanatlarında bir varlık, bir durum anlatılırken başka varlık veya olaylardan yararlanılarak ifadeler etkileyici kılınmak istenmektedir.

AKSAN, benzetmeyi, ‘İnsanoğlunun anlatıma güç verme amacıyla, birtakım nesnelere, kavramlar arasında gördüğü yakınlıklardan, benzerliklerden yararlanarak bunlardan birini anlatırken ötekini de anması eğilimidir.’ şeklinde tanımlamaktadır. Benzetmeye örnek olarak “tuz gibi beyaz”, “tren gibi ağır”, “köpek” gibi hızlı örneklerini veren AKSAN, bu tür benzetmelerin bireyin zihin gücüyle oluşmuş benzetmeler oldu-

ğunu, bunların kişisel olarak kaldığını belirtir. Bunların dışında “süt gibi (beyaz)”, “taş gibi (sert, ağır)”, “bal gibi (‘tatlı’ ya da ‘bilmek, anlamak’)” biçimindeki benzetmelerin ise kişisellikten çıkıp kalıp bir ifade olduklarına değinir.⁶³

İsa KOCAKAPLAN, teşbih de denilen benzetmenin heyecana bağlı bir sanat olduğunu söyler ve “Aralarında çeşitli yönlerden benzerlik bulunan iki varlıktan zayıfını kuvvetlisine benzetme sanatına teşbih denir.” şeklinde bir tanım yapar.⁶⁴

İstiare (Fr. *Métaphore*, eğretileme, ödüncleme, deyim aktarması) sanatını AKSAN, benzetme sanatının sonraki evresi olduğunu söyler.⁶⁵ KOCAKAPLAN, istiare sanatının benzetme sanatında kullanılan *benzeyen* ve *kendisine benzetilen* öğelerinden sadece birinin kullanılmasıyla meydan geldiğine değinir.⁶⁶

AKSAN, deyim aktarması olarak adlandırdığı istiare hakkında şunları söyler: “Deyim aktarması, aralarında uzak yakın ilgi bulunan iki şey arasında bir benzetme yoluyla ilişki kuran, birinin adını ötekine aktaran bir eğilim, bir dil olayıdır.”⁶⁷ *Organ adlarının, vücutla ilgili kelimelerin doğaya uygulanması, Doğa ile ilgili kelimelerin insana uygulanması, Somutlaştırma, Duyularla ilgili kavramlar arasında aktarmalar* başlıkları altında incelediği deyim aktarmalarının özellikle soyut ifadelerin anlatımında fazla kullanıldığını belirtir.⁶⁸

Kavramlar arasındaki benzetmeye dayalı olarak meydana gelen söz sanatlarından biri de telmihtir. İçinde bulunulan duruma, yaşanan bir olaya benzerlik gösteren geçmişte yaşanmış ya da önemli bir olayın hatırlatılması ile gerçekleşir. Alüzyon (İng. Allusion) da denilen telmih, ifadede tam olarak anlaşılabilmesi için kullanılan ve dinleyen anımsatılmak istenen olayı, durumu bilmesi gerekmektedir.⁶⁹

Yapılan incelemeler sonucunda deyimlerin oluşumunda kavramlar arasındaki benzerlik ilgileri şu şekilde belirlenmiştir:

a) Hareket Benzerliğine Dayalı Deyimler

b) Durum Benzerliğine Dayalı Deyimler

⁶³ AKSAN, *Her Yönüyle...*, s. 187.

⁶⁴ İsa KOCAKAPLAN, *Açıklamalı Edebi Sanatlar* (Birinci Basım, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1992), s. 161.

⁶⁵ AKSAN, *Her Yönüyle...*, s. 187.

⁶⁶ KOCAKAPLAN, s. 63.

⁶⁷ AKSAN, *Anlambilimi...*, s. 124.

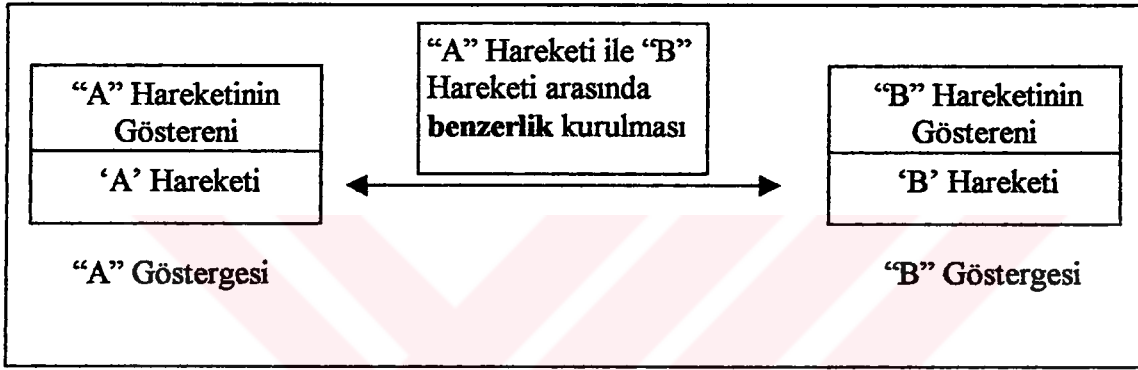
⁶⁸ AKSAN, *Anlambilimi...*, s. 124-130.

⁶⁹ KOCAKAPLAN, s. 148; M. Kaya BİLGEGİL, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri* (Atatürk Üniversitesi, Ankara, 1980), s. 267; SUBAŞI, s. 31-32.

- c) Telmihe Dayalı Deyimler
d) Duygu Değerine Dayalı Deyimler

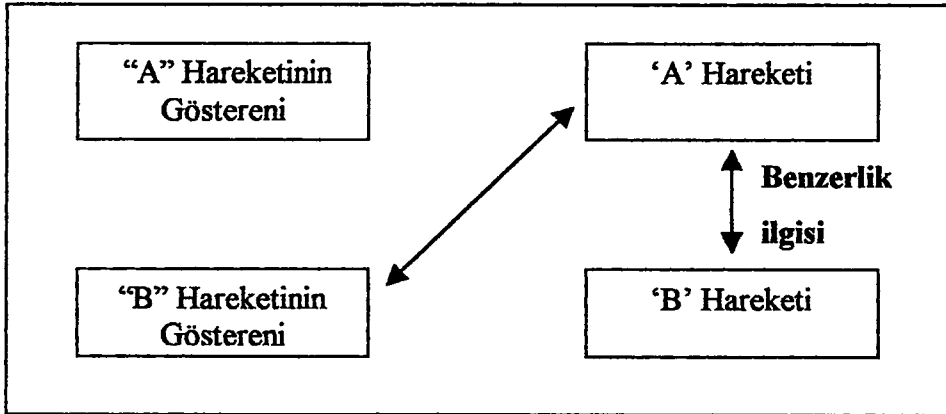
a) Hareket Benzerliğine Dayalı Deyimler

Anlatılmak istenen hareket kavramı ile başka bir hareket kavramı arasında benzerlik ilgisi kurularak oluşan deyimlerdir.

Şekil 18. İki Farklı Hareket arasında Benzerlik Kurulması

Kurulan benzerlik sonucunda 'A' hareketi kendi göstereni ile değil, benzerlik ilgisi kurulduğu 'B' hareketinin göstereni ile ifade edilir (Şekil 19).

Şekil 19. 'A' Hareket Kavramının Benzerlik Kurduğu 'B' Hareket Kavramının Adı (göstereni) İle Karşılanması.

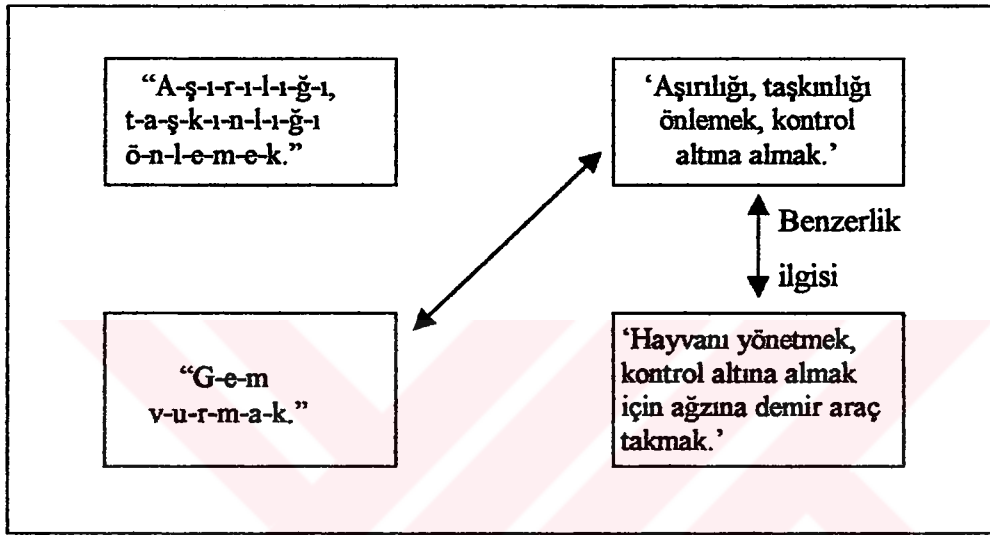
"Aşırı para harcama hırsına gem vurmalydı."

Yukarıdaki cümlede geçen "gem vurmak" kalıp ifadesi, 'Yapılan bir taşkınlığı, aşırılığı denetim altına almak.' anlamında kullanılmıştır.

“Aşırı para harcama hırsını denetim altına almalıydı.”

‘Bir taşkınlığı aşırılığı denetim altına almak.’ kavramı belirtilmek için başka bir alana ait “gem vurmak” hareketi ile benzerlik kurulmuştur.

Aslen ‘hayvanı yönetmek için ağzına demir araç takmak’ anlamında kullanılan “gem vurmak” kelime grubu, yapılaş amacı ve yapıldıktan sonra elde edilen netice göz önünde bulundurularak başka bir kavramı adlandırmıştır.

Şekil 20. 'Aşırılığı, taşkınlığı önlemek, kontrol altına almak' Hareket Kavramının, Benzerlik Kurduğu 'Hayvanı yönetmek, kontrol altına almak için ağzına demir araç takmak' Hareket Kavramının Adı (göstereni) Olan "G-e-m v-u-r-m-a-k." İle Karşılanması.

Hareketler arasında benzerlik kurulurken genel olarak hareketin sebep sonuç yönlerinin etkili olduğu tespit edilmiştir. *At* varlığına “gem vurmak” hareketi yapıldıktan sonra oluşan durum –varlığın denetim altına alınması- başka bir varlık üzerinde de sağlanılmak istenmiştir. Başka bir alandan benzetme ilgisi kurularak yapılan bu benzerliğe dayalı deyimde aktarmasında hareketin sonucunda oluşan durum etkili olmuştur.

b) Durum Benzerliğine Dayalı Deyimler

Bazı deyimler oluşurken varlıklar arasında durum benzerlikleri göz önünde tutulmaktadır.

“Gözü tok bir insandır.”

Yukarıdaki cümlede “gözü tok” deyimini ‘*paraya, mala düşkünlük göstermeyen*’ anlamındadır.⁷⁰

Temel anlamı ‘*açlığını gidermiş, doymuş*’ olan “tok” kelimesi, genel olarak yemek ve yemek ile ilgili göstergelerle birlikte kullanılır. Yemek ihtiyacını gidermenin sonucunda tokluk durumuna erişen bir varlık, bu hususta belli bir doyuma, rahatlığa kavuşmuş demektir:

“Karnı tok olmasaydı, masadaki yemekleri silip süpürürdü.”

Karnı tok bir varlığın yemeğe karşı yaklaşımındaki durumu ön plânda tutularak “tok” göstereni başka alandan bir kavramla (göz) beraber kullanılmıştır.

“Adam, evinin etrafına kalın bir duvar yaptırdı.”

“Arkadaşım, kalın kafalının biridir.”

Bu cümlede *kafa* varlığı ‘*zekanın, zihnin barındığı yer*’ anlamında kullanılmıştır. Fakat bu varlığın sıfatı olarak kullanılan *kalın* kelimesi başka alandan bir varlığın özelliğidir. Bir şeyi güç anlayan, güç öğrenen bir insanın durumu ile enli, somut varlıkları güç geçiren bir varlık birbirine benzetilmiştir. Somut varlıklar için kullanılan *kalın* kelimesi laf anlamaz, söz geçirmez bir kafanın durumunu belirtmek için aktarılmıştır.

c) Telmihe Dayalı Deyimler

Geçmişte yaşanmış veya fikra, hikâye gibi anlatım türlerinde geçen bazı olaylar toplumun zihninde yer edinecek şekilde etki yapmıştır. Özellikle Nasreddin Hoca fıkraları, bu tür deyimlerde telmih unsuru olarak yer almaktadır.

İnsanlar günlük hayatta karşılaştıkları bazı olayları, içine düştükleri durumları herkes tarafından bilinen bu hikâye ve fıkralardaki durumlara benzetirler. Böylelikle anlatım daha etkileyici hâle getirilmiş olmakta, dinleyenlerin zihinlerinde geçmişte yaşanmış, yaşandığı varsayılan kimi olaylar, olayın kahramanları canlandırılmaktadır.

Bu tip deyimlerin kullanıldığı ifadelerin tam olarak anlaşılabilmesi için söyleyen ve dinleyenin sözü edilen olayı bilmesi gerekmektedir.

⁷⁰ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*.

“Adamda Eyüp sabrı vardı.” cümlesinde geçen “Eyüp sabrı” deyimini dinleyende İslam dünyasında karşılaştığı zor durumlarda gösterdiği sabrıyla Hz. Eyüp peygamberi çağrıştırır. Bu yönde cümleye bir anlam verir.

“Yorgan gitti, kavga bitti.” deyimini söylenildiğinde ise Nasreddin Hoca’nın fıkrası zihnimizde canlanır. Fıkroda geçen olay, olayın ardından ortaya çıkan durum gözümüzün önüne gelir.

d) Duygu Değerine Dayalı Deyimler

Bir sözcüğün temel ve yan anlamları dışında kelimeye toplum tarafından verilen kimi anlam değerleri esas alınarak, başka alandan bir kavramı belirtmesi sonucunda oluşan deyimlerdir.

AKSAN, sözcüğün sahip olduğu anlam hakkında şunları söyler:

Bir ses bileşiminin başlangıçta yansıttığı, ilk ve asıl kavrama biz temel anlam adını veriyoruz....

Sözcükler kullanıldıkça, onların gösterilenlerinin yansıttıkları kavramların başka nesnelere benzerlik, yakınlık ya da ilişkilerine dayanılarak aktarmalara baş vurulmakta, bunlar yavaş yavaş çok anlamlı duruma gelmekte, *yan anlamlar* kazanmaktadır. Bunun yanı sıra, *duygu değeri* ve çeşitli *tasarımlarda* sözcüğe bağlanabilir ki, biz, bir sözcüğe bağlanabilecek olan bütün bu öğelerin tümünü *sözcüğün anlam çerçevesi* adı altında, bir arada ele almak istiyoruz.⁷¹

AKSAN, *Sözcüklerin Anlam Çerçevesi* altında belirttiği ve bazı sözcüklerin sahip olduğu bir anlam olarak gördüğü *duygu değeri* hakkında şu tanımları yapar: “Bir göstergeye bağlı olarak insanda uyanan çeşitli duygular, beliren çağrışımlar.”⁷²

Sözcüklerin temel ve yan anlamları yanında ortaya çıkan duygu değeri, toplumun sözcüğün belirttiği varlığa veya harekete karşı duygusal yaklaşımı sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bu varlık ya da hareketin insan hayatında oynadığı roller, bazı zamanlarda ortaya çıkardıkları sonuçlar, etkiler bu yaklaşımda iyi veya kötü etki yapabilmektedir.

AKSAN, “kanser” kelimesinin temel anlamından başka insanda ürküntü, korku veren çağrışımlara sebep olduğunu bildirir. Aynı şekilde üvey ana kelime grubunun gerçek anlamı yanında birçok toplumda birtakım duygular taşıdığını belirtir.⁷³

⁷¹ AKSAN, *Her Yönüyle...*, s.180.

⁷² AKSAN, *Her Yönüyle...*, s.194.

⁷³ AKSAN, *Her Yönüyle...*, s.195.

“Ölmek, bebek, beyaz, kara, doğru, eğri” gibi kelimeler toplumun genelinde benzer duygular uyandırır. Toplum kendi hayat tecrübesi ile bu varlık ve hareketlere bu duyguları katmıştır. Kişisel bir yaklaşım değildir. Aynı toplumda yaşayan çoğu insan tarafından aynı duygu değeri kabul görülür.

Bazı deyimlerin anlam yönüne bakıldığında içerdiği kelimelerin anlamları dışın-da değişik yapıya sahip oldukları görülür.

“tatlı” sözcüğü ‘şeker tadında olan’ temel anlamına sahiptir. *Şekerli, tatlı yiyecek ve içeceklerin insan damağında hoş bir etki yaratması, toplumun yiyeceklere bu özelliği kazandıran varlığa karşı güzel, hoş değerler yüklemesine sebep olmuştur.* “tatlı” kelimesi böylelikle ‘İnsanı çeken; göze kulağa hoş gelen, rahatlatan, dinlendiren, sevindiren’ mecaz anlamlarını kazanmıştır.⁷⁴

“tatlı dil” deyiminde “tatlı” kelimesi, ‘hoşa giden’ anlamı ön plânda tutularak ‘incitmeyen, gönül alıcı söz’ kavramını belirtmek için kullanılmıştır.

“sıcak bakmak” deyiminin oluşmasında ‘bakma’ hareketinin özelliği söylenirken alışılmamış bağdaştırma kurulmuştur. Deyim anlamında ‘ilgi ve yakınlık gösterir bir şekilde’ kavramını karşılayan “sıcak” kelimesi, aslen somut varlıkların ısı yönünden özelliklerini belirtmektedir. Deyim oluşurken kelimenin temel anlamı gözetilerek bir benzetme yapılmamış, toplumun sonradan kelimeye yüklediği duygu değeri ile bir benzetme yapılmıştır.

2. Yakın İlişkiye Dayalı Deyimler

Kimi kavramlar anlatılırken kavramın yakın ilişkili olduğu başka bir kavramın adıyla karşılandığı görülür. Doğan AKSAN, *Ad Aktarması* adıyla karşıladığı bu durumu şu şekilde tanımlar: “Bir kavramın ilgili, bağıntılı olduğu bir başka kavramı gösteren kelimeyle anlatılması.”⁷⁵

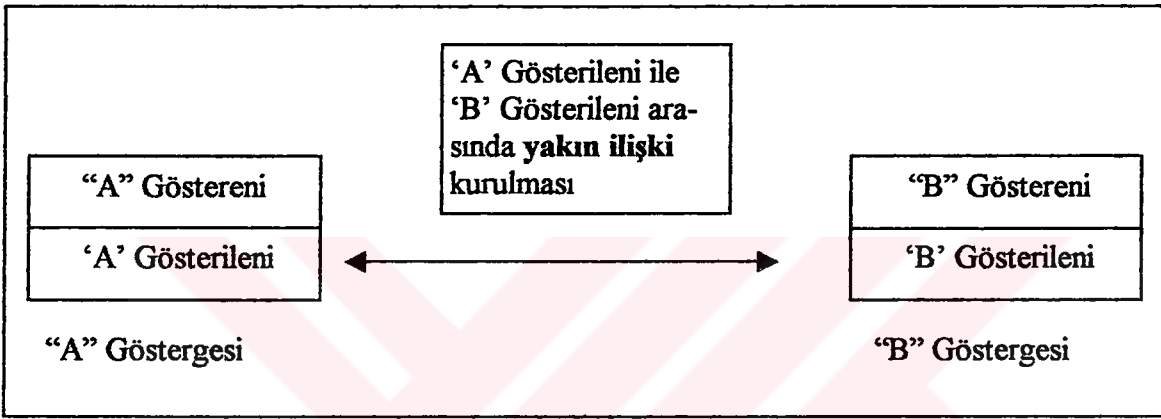
Pierre GUIRAUD *Anlam Değişimleri* başlığı altında incelediği ve *Anlamların Bitişiklik Yoluyla Ad Aktarımı* olarak adlandırdığı bu konu hakkında şunları söyler: “Bu değişmeceler bütün yerine parça, içeren yerine içerik, eylem yerine araç vb. anıldı mı ya

⁷⁴ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*.

⁷⁵ AKSAN, *Anlambilimi...*, s. 132.

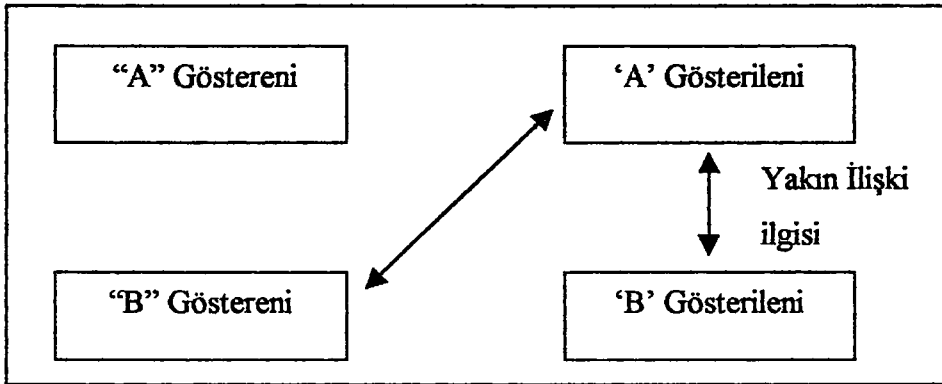
da bunun tersi oldu mu gerçekleşir.”⁷⁶ Pierre GUIRAUD, iki anlamın bitişikliğinin me- kan, zaman, neden düzlemlerinde görüldüğünü ifade eder.

M. Kaya BİLGEGİL, *Mürsel Mecaz* başlığı altında bu konuya değinir. “Bir sö- zün, arada gerçek manasını düşünmeğe bir engel bulunmak şartıyla, benzerlik dışında tam bir ilgi yüzünden, kendi manası dışında kullanılmasına mürsel mecaz derler.”⁷⁷ BİLGEGİL, kavramlar arasındaki yakın ilişkinin *Cüz’iyet-Külliyet, sebebiyet, hülul, umum-husus, masdarıyet, mazhariyet, kevnıyet, itlak, evveliyet, âliyet, hazf, isnâd* yönle- rinden olabileceğini belirtir.

Şekil 21. İki Kavram (Gösterilen) Arasında Yakın İlişki Kurulması

Şekil 21’de belirtildiği üzere “A” gösterileni ile “B” gösterileni arasında yakın i- lişki kurulmaktadır. Birey kurulan bu ilişki sonucunda “A” gösterilenini kendi göstereni ile değil de “B” göstereni ile karşılayabilecektir (Şekil 22).

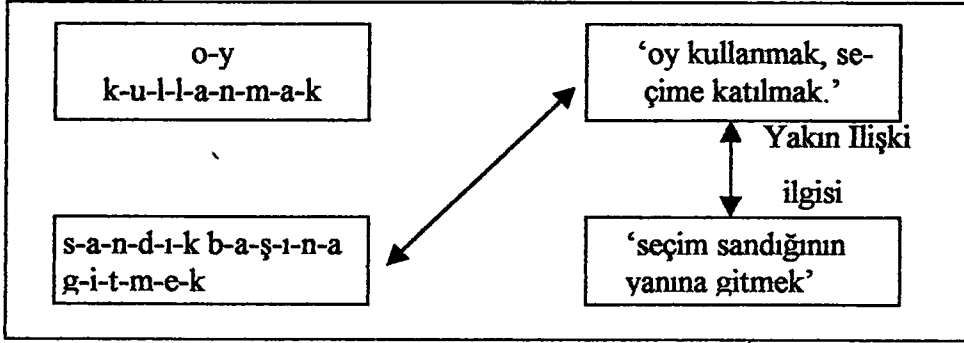

Şekil 22. ‘A’ Kavramının (Gösterileninin) Yakın İlişki Kurduğu ‘B’ Kavramının Adı (Göstereni) İle Karşılanması.

⁷⁶ GUIRAUD, s. 59.

⁷⁷ BİLGEGİL, s. 169.

Doğan AKSAN, kavramlar arasındaki yakın ilişki için “sandık başına gitmek” örneğini verir. ‘Oy kullanmak, seçime katılmak’ kavramını belirtmek için seçimle ilgili bir varlığın adı (sandık) kullanılmıştır.⁷⁸

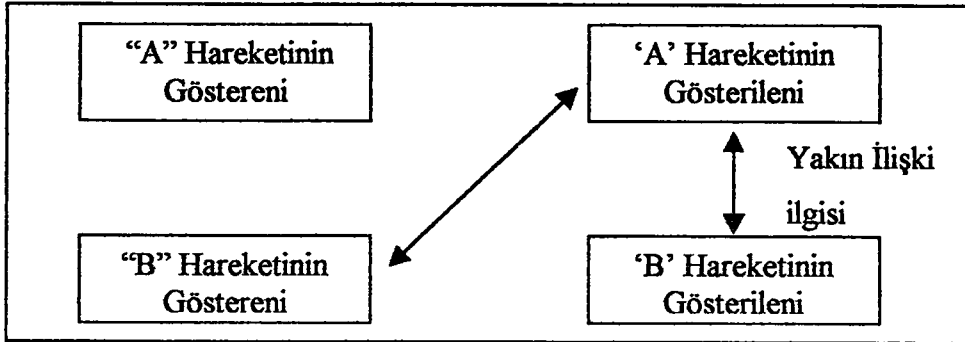
Şekil 23. ‘oy kullanmak’ Kavramının (Gösterileninin) Yakın İlişki Kurduğu ‘seçim sandığının yanına gitmek’ Kavramının Adı (göstereni) olan “sandık başına gitmek” İle Karşılanması.

Deyimlerde kavramları karşılama yollarının bir diğeri de kavramın yakın ilişkili olduğu başka bir kavramın adıyla anlatılmasıdır. Bu deyimleşme olgusunda kavramlar arasındaki ilişki şu şekillerde kurulur:

- Hareket İlişkisine Dayalı Deyimler
- Durum İlişkisine Dayalı Deyimler

a) Hareket İlişkisine Dayalı Deyimler

Hareket bildiren kavramların arasındaki yakından yararlanılarak birinin adının diğeri için kullanılması hâlinde görülür (Şekil 24).

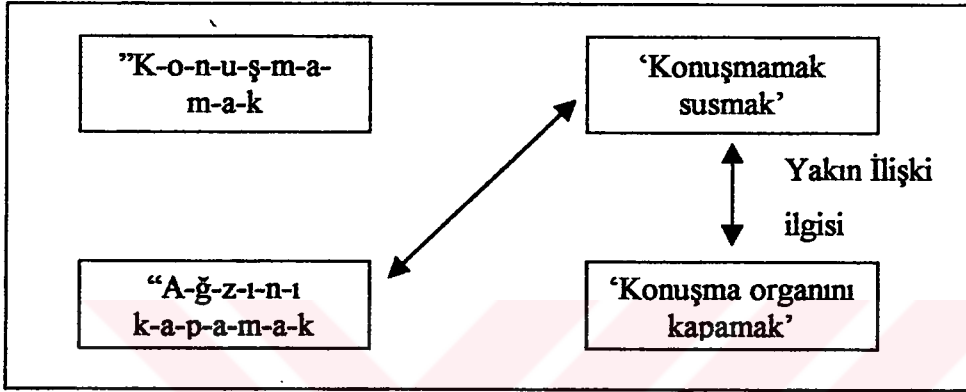

Şekil 24. ‘A’ Hareket Kavramının Yakın İlişki Kurduğu ‘B’ Hareket Kavramının Adı (Göstereni) İle Karşılanması.

⁷⁸ AKSAN, *Anlambilimi...*, s. 132.

“Herkesi kendine baktığı görünce, ağzını kapatıp yerine oturdu.”

“ağzını kapamak (kendi)” deyiminin karşıladığı kavram ile “konuşmamak” kelimesinin karşıladığı kavram arasında yakın bir ilişki vardır. Konuşma hareketinin oluşması için *ağız* organının açık olması gerekmektedir. Ağızın kapatılması konuşma hareketinin olmamasına sebep olmaktadır.

Şekil 25. ‘Konuşmamak, susmak’ Hareket Kavramının, Yakın İlişki Kurduğu ‘Konuşma organı olan ağız kapamak’ Hareket Kavramının Adı (göstereni) olan “Ağızını kapamak” İle Karşılanması.

“Kaçırıldığı fırsatları düşünüp, dizlerini dövüyordu.”

“Dizlerini dövmek” deyimini yukarıdaki cümlede ‘çok pişman olmak’ anlamında kullanılmıştır. ‘Çok pişman olmak’ kavramını karşılamak için bu hareketle yakın ilişkili olan, pişman olmanın sonucunda yapılan “dizlerini dövmek” hareketi kullanılmıştır. Yukarıda “ağızını kapamak” deyiminin oluşmasında sebep hareket ilişkisi var iken “dizlerini dövmek” deyiminde sonuç hareket ilişkisi mevcuttur.

b) Durum İlişkisine Dayalı Deyimler

Bu tarzda oluşmuş deyimlerde ifade edilmek istenen kavramın, kendisi ile yakın ilişkisi olan bir varlığın dış görünüşünden yararlanılarak anlatıldığı görülür.

“Burnu havada insanların yanında durmak, onun için bir işkence idi.”

Yukarıdaki cümlede ‘herkese yukarıdan bakan, kibirli’ insanları belirtmek için bu tipteki kişilerin dış görünüşleri ile ilgili bir özelliği söylenmiştir. Karşısındaki kişiye değer vermeyen, onu küçümseyen bir insanın, başını yukarıya kaldırarak onunla muha-

tap olmak istememesi sonucunda oluşan dış görünüşten yararlanarak ‘kibirlik, kendinin beğenmişlik’ kavramları karşılanmış olmaktadır.

“Yaptıklarının birçoğu yüz kızartıcı hareketlerdi.”

Bu cümlede de bir hareketin niteliğinin ‘ utandırıcı’ olduğu belirtilmek istenmiştir. ‘utandırıcı’ kavramı, utanan bir insanın fiziksel görünüşünün bir yönü ile anlatılmıştır. Utanan bir insanın yüzünün kızardığını toplum, hayat tecrübesi sonucunda edinmiştir.

“Sıkıntıya düşmüş insanlara karşı eli açık olan kardeşine çok kızıyordu.”

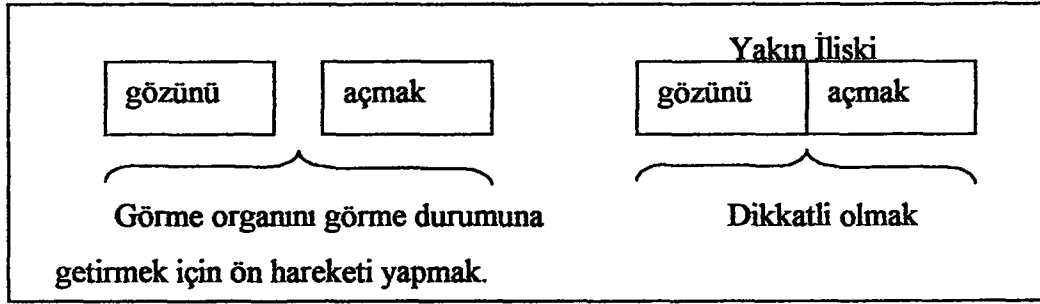
İnsanoğlu, hayatta birçok işi, el organı ile yapar. “Vermek, tutmak, bırakmak, almak” gibi birçok harekette elin işlevi büyüktür. Cümlede *el* varlığının, verme hareketinde bulunmaya, elindeki tutmamaya meyilli olduğu belirtilmiştir. ‘cömert’ bir insanın elindeki malı, parayı esirgmeden vermesi için elini kapalı tutmaması, açması gerekmektedir. Bunun için ‘cömert’ bir insan görünüşü itibarıyla ‘eli açık’ bir durumdadır. Kavram belirtilirken kavramla yakın ilişkili olan bir varlığın dış görünüşünden yararlanılmıştır.

Yukarıda benzetmeye dayalı ve yakın ilişkiye dayalı deyimlerde verilen örneklerde de görüleceği üzere deyimlerin en az iki kelimedenden oluşması sebebiyle şu şekilde bir durum ortaya çıkmaktadır:

1. Deyimdeki öğelerden biri veya birkaçının yakın ilişki veya benzetme ilgisi kurulan başka bir kavrama ait olması.

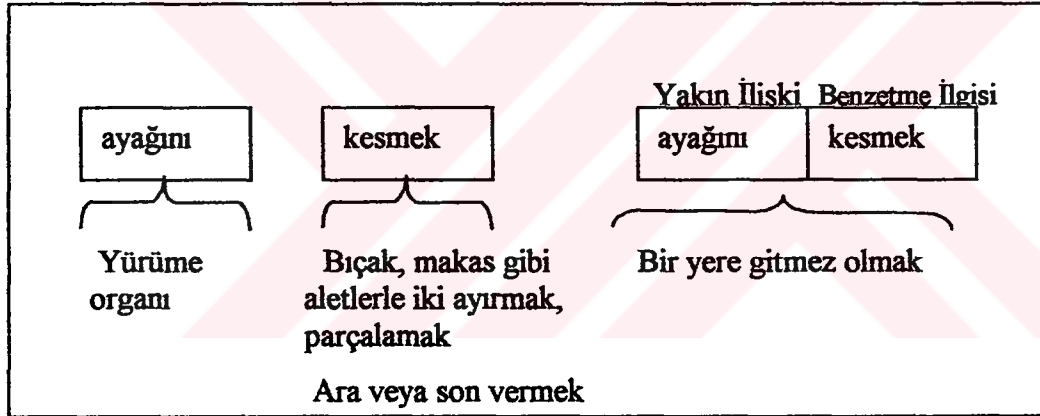
2. Deyimdeki öğelerin bütününe, yakın ilişki veya benzetme ilgisi kurulan başka bir kavrama ait olması.

“Sen de gözünü açıp parayı kaptırmasaydın.” cümlesinde geçen “gözünü açmak” deyimini ‘dikkatli olmak’ kavramını belirtmektedir. Deyimde kullanılan öğelere bakıldığında her iki ögenin birlikte göz organının görme durumuna geçebilmesi için yaptığı hareketi anlattığı görülür. Yakın İlişkiye dayalı kurulan bu deyimde başka bir kavramla ilgisi olan kelimelerin tümü (nesne+fiil) deyimini oluşturmuştur (Şekil 26).

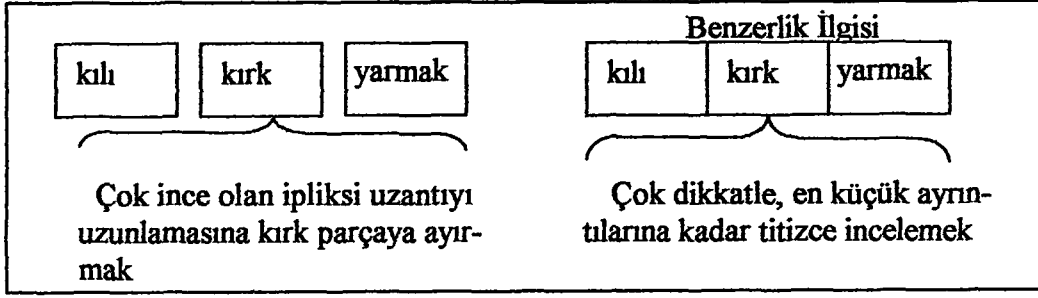
Şekil 26. Bütün Ögelerin Yakın İlişki Kurulan Kavrama Ait Olduğu Deyim

“Bu kötü yerlerden ayağını kesti.” cümlesinde ise “bir yere gitmez olmak” kavramını karşılamak için kullanılan “ayağını kesmek” deyiminin ögelerinden bir tanesi olan “ayak” kelimesi yakın ilişki kurulan bir kavramdan, “kesmek” kelimesi ise benzetme ilgisi kurulan başka bir kavramdan aktarılmıştır (Şekil 27).

Şekil 27. Deyimdeki Bir Ögenin (kesmek), Benzerlik Kurulan Kavrama Ait Olduğu Deyim

“Senin gibi kıl kırk yaran bir insana hiçbir çalışma beğendirilemez.” cümlesinde “kılı kırk yarmak” deyimindeki tüm kelimeler birlikte başka bir kavramdan benzetme ilgisi kurularak aktarılmıştır. Çok ince bir varlığı uzunlamasına ayırırken gösterilen maharet, dikkatlilik durumu ‘çok dikkatle, en küçük ayrıntılarına kadar titizce incelemek’ kavramı ile benzerlik ilgisi kurularak deyim oluşması sağlanmıştır (Şekil 28).

Şekil 28. Deyimdeki Bütün Ögelerin Benzerlik Kurulan Kavrama Ait Olduğu Deyimler

*Kutadgu Bilig'*deki deyimlerin semantik incelemesi yapılırken, özellikle ögelerinin biri veya birkaçının başka bir kavram ile ilgili olduğu deyimlerde, deyimdeki mecaz anlamda en fazla etkili olan öge veya ögeler esas alınmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

KUTADGU BİLİG’DEKİ DEYİMLERİN SEMANTİK İNCELEMESİ

Kutadgu Bilig, 11. yüzyılda yazılmış bir eser olmasına rağmen günümüz Türkiye Türkçesi’nde kullanılan pek çok deyim bu eserde de kullanıldığını görmekteyiz:

könğül bir- “gönül vermek, sevgi ile bağlanmak”

berü kel tapuğ kııl könğül bir ısın (D. 106).

közi toğma- “gözü doymamak, istediklerini bol bol elde etmesine rağmen daha çoğunu istemek”

közi suğ kişi neñgke toğmaz közi (D. 5390).

söz aç- “ söz açmak, bir konu üzerinde konuşmaya başlamak”

yüküندی iligke kör açtı sözün (D. 582)

yüz evür- “yüz çevirmek, gösterdiği ilgiyi kesmek, ilgilenmemek”

yayığ dünyya mindin evürdi yüzün (D. 1073)

kaş tüg- “kaşını çatmak, sinirlenmek”

kaşuñg tügme aşnu eşitgil sözüm (D. 4977).

elig uzat- “el uzatmak, dokunmaya, almaya çalışmak”

kamuğ edğülükke uzatur elig (D. 3980).

tün kün “ gece gündüz, sürekli, aralıksız”

uğıp yatma tün kün işin kııl anıñg (D. 5793).

Yukarıda verilen örneklerde de görüleceği üzere *Kutadgu Bilig*’deki deyimler, günümüz Türkiye Türkçesi’nden sadece fonetik ve bazı kelimelerinin yakın anlamlısı olan sözcüklerle ifade edilmesi yönü ile az çok farklılık gösterir.

Deyimlerin biçim ve anlam yönünden kalıplaşmış sözler olması ve söz diziminin bozulamayacağı kuralına⁷⁹ rağmen *Kutadgu Bilig*’in manzum bir eser olması sebebiyle bazı beyitlerde deyimlerin söz dizimsel yapılarında değişiklik yapılmıştır:

⁷⁹ AKSOY, *Atasözleri...*, s. 38.

*sini erdükünîg teg ögümez özüm
sini senmet öggil kesildi sözüm* (D.33).

(Seni olduğun gibi methedemiyorum; seni sen methet! Sözüm kesildi)

*bu ay toldı kirdi körüندی söküp
açıldı ilig köñgli ol yüz körüp* (D. 581).

(Bu Ay Toldı huzura girip, diz çöktü; onun yüzünü görünce hükümdarın gönlü açıldı.)

*şatuka ağar teg ağar ol kutı
uluğluk bile ilde yağlur atı* (D. 6041).

(Merdivenden çıkar gibi, onun saadeti yükselir ve adı büyüklük ile şöhret bulur.)

Günümüzde kullandığımız birçok deyimın içinde bulundurduğu kelimelerin nasıl yan yana gelerek bu anlamı (deyim anlamı) karşıladığı bilinebilir. İnsan, deyimle anlatılmak istenen kavramın neden bu kelimelerle karşılandığı sorusuna bir cevap vermekte zorlanmaz. Fakat *Kutadgu Bilig*'deki bazı deyimler, günümüz açısından değerlendirildiğinde on asırlık süreç içerisinde nedenselliklerinin silikleştiği gözlenir. Günümüzden bakıldığında bu deyim anlamının niçin bu kelimelerle karşılandığı, kelimelerin anlamları ile nasıl bir ilgi kurularak deyimın oluştuğu anlaşılabilir hâle gelmiştir. Birkaç örnekte konuyu açalım:

*ilig altını tınga köñgli bütüp
sevinçin tirilgey ajumuğ tutup* (D. 3152).

(Hükümdar, altınına lüzum kalmadan, ona gönülden inanarak, dünyayı idare eder ve sevinç içinde yaşardı.)

“köñgli büt-” deyiminde *büt-* fiili, genel olarak ‘bitmek, sona ermek, tamamlanmak’⁸⁰ temel anlamlarında kullanılmıştır. ‘Şüphe taşımadan birisine tam olarak inanmak’ kavramının *büt-* fiili ve *köñgül* kelimesi ile nasıl bir ilgi kurularak karşılandığı belirsiz durumdadır. Deyimin ortaya çıkış zamanlarında kavramlar arasında kurulan ilgi

⁸⁰ Besim ATALAY, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, Cilt IV (Dördüncü Baskı, TDK, Ankara, 1999) büt-maddesi.

ve nedensellik bağı, kimi sebeplerden dolayı sönükleşmiştir. Bu bağla ilgili olarak çeşitli yaklaşımlarda bulunabilmesine rağmen kesin bir sonuca varılamamaktadır.

Yine, günümüz Türkiye Türkçesi'nde de sıkça kullanılan bir deyim olan 'tecrübe sahibi olmak' anlamındaki "*başından geçmek, başından geçirmek*" deyimine *Kutadgu Bilig*'de de rastlamaktayız:

negü tir eşitgil oğulluğ kişi

başında keçürmiş yetilmiş yaşı (D.1222)

(Tecrübeli, yaşını başını almış ve çocuk sahibi insan ne der, dinle.)

'Tecrübe sahibi olmak' kavramının hangi yaklaşımla "başında keçürmek" kalıp ifadesi ile karşılandığı kesin olarak belli değildir. Nedensellik bağı tam olarak kurulamamaktadır.

"keçür-" fiilinin geçişli bir fiil olmasını göz önünde tutarak "baş" varlığının içinden ya da dışından geçirilen hangi varlıkla benzerlik veya yakın ilişki kurulduğu tam olarak anlaşılamamaktadır.

Genellikle uzun yıllar yaşamış insanlar için söylenen "başında keçür-" deyimini, kişinin yaşadığı süre içinde birtakım tecrübeler edinmesini anlatmaktadır.

Kutadgu Bilig'de "keçür-" fiilinin bazı zaman bildiren sözcükler ile beraber kullanıldığı görülür.

keçürdi yıl ay kün bu arzu öze

ilin itti edgü törüsin tüze (D. 1888)⁸¹

(Böylece günler, aylar, yıllar geçirdi; hükümdar, iyi kanunlar uygulayarak, memleketi düzen içerisinde yönetti.)

"keçür-(<keç-ür-)"⁸² fiilinin somut varlıkların yaptığı bir hareket olması, bizleri "yıl, ay, kün keçür-" birlikteliğinin oluşumunda zaman kavramlarının somut bir varlığa benzetildiği sonucuna götürür. Öyle ki başka bir beyitte zamanın, hayatın gelip geçmesi anlatılırken 'rüzgâr' anlamındaki "yil" sözcüğünden faydalanılmıştır:

manma tiriglikke yil teg keçer

usanma bu dünyadın öz terk köçer (D. 1274)

(Hayata inanma, yel gibi geçer; gafil olma, bu dünyadan çabuk göçersin.)

⁸¹ Ayrıca bkz. D. 1214.

⁸² Ahmet B. ERCİLASUN, *Kutadgu Bilig Grameri (Fiil)* (Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1984), s. 35.

Buradan yola çıkarak, “başında keçür-” deyiminin oluşmasında zamanın, esip geçen “rüzgâr” varlığına benzetilmesinin rolü olduğu düşünülür. “Baş” varlığından geçen de *rüzgârdır*.

Oluşumlarına göre *Kutadgu Bilig*'deki deyimler incelendiğinde, deyim anlamını oluşturmak amacıyla, birden fazla göstergenin (sözcüğün) yan yana gelip, kendi anlamlarından farklı olarak tek anlamda bütünleşme biçimlerinin iki şekilde gerçekleştiği görülür:

I) Benzerliğe Dayalı Deyimler

II) Yakın İlişkiye Dayalı Deyimler

I. BENZERLİĞE DAYALI DEYİMLER

Benzerliğe dayalı olarak oluşan deyimlerde, kavram karşılanırken benzerlik ilgisi kurularak başka bir kavramın göstereninden yararlanıldığı görülür.⁸³

Kutadgu Bilig'deki Benzerliğe Dayalı olarak oluşan deyimler, dört grupta incelenebilir:

1. Hareket Benzerliğine Dayalı Deyimler
2. Durum Benzerliğine Dayalı Deyimler
3. Telmihe Dayalı Deyimler
4. Duygu Değerine Dayalı Deyimler

Deyimler, toplumun değer yargılarını, çevredeki varlıklara, hareketlere karşı yaklaşımını göstermesi bakımından konularına göre sınıflandırma yapılarak incelenmeye çalışılacaktır. Böylelikle benzer kavramları ifade eden deyimlerin bir bütün olarak ele alınması amaçlanmıştır.

A) HAREKET BENZERLİĞİNE DAYALI DEYİMLER

İfade etmek istediğimiz bir hareketi başka bir harekete benzeterek, benzetilen hareketin adının (Gösterenin) kullanılmasıyla oluşmuş deyimlerdir. Başka alanlarda yapılan iki ayrı hareket arasında sebep, sonuç, araç gibi faktörler esas alınarak benzerlikler kurulabilmekte; böylece birini karşılayan bir veya daha fazla kelime diğerini anlatırken kullanılabilir.⁸⁴

Kutadgu Bilig'de kullanılmış olan deyimlerde anlatılmak istenen duygu, düşünce veya herhangi bir tavrın önemli bir kısmının gerçek hayattaki bir eylemle benzerlik ilgisi kurularak oluşturulduğu tespit edilmiştir.

kim edgü tilese ağır yük yüder

ağır yük yüdügli tilekin küder (D. 1875).

⁸³ bkz. s. 28-30.

⁸⁴ bkz. s. 30-31.

(Kim iyilik dilerse, zor bir görev üstlenmiş olur; bu zor görevi üzerine alan dileğine ulaşmak ister.)

Bu beyitte geçen “ağır yük yüğ-” deyimini oluşturan kelimeler, temel anlamıyla düşünüldüğünde ‘fiziksel olarak bir ağırlığı sırtlamak, omuzlamak’ manası çıkarılır. Bu olayla beyitte anlatılan ‘önemli ve zor bir vazifeyi üstlenmek, görev telâkki etmek’ kavramı arasında benzerliğe dayalı bir somutlaştırma yapılmış ve bu söz kalıplaşmış, mecaz anlam kazanmış bir ifade olarak (deyim) söz varlığında yerini almıştır.

avındım bu dünyaya gönülüm birip

vefa kılmadı kör menirğdin irip (D. 1171).

(Bu dünyaya gönlümü vererek, avundum; bak o benden usandı, bana vefa göstermedi.)

“gönül bir-” deyiminde geçen “bir-” fiili aslen ‘üzerinde, elinde veya yakınında olan özellikle somut varlıkları birisine erişirmek, iletme’ temel anlamında kullanılmaktadır. ‘Bir varlığı sevmek, ona bağlanmak’ anlamında kullanılan “gönül bir-” deyi mi oluşturulurken sevgi, istek, düşünüş, hatırlar gibi kalpte varsayılan duyguların kaynağı olarak görülen gönlün başka bir varlığa olan yakınlık kurma hareketi “bir-” eylemine benzetilmiştir.

Eserde *hareket benzerliğine dayalı deyimler* topluca değerlendirildiğinde konunun daha ayrıntılı olarak ele alınması gereği ortaya çıkmıştır. Çünkü hareket benzerliğine geniş açıdan bakmak gerekmektedir.

1. Aç Gözlülük-Kanaat

Kutadgu Bilig’de insanın mala olan hırsı, yiyeceklere yönelik isteği ile karşılaşmaya çalışılmıştır.

közi toğ-: ‘istediklerini bol bol elde ettiğinden artık daha çoğunu istemez olmak’

öküş nerfğ körü toğmuş erse közi

yana kırkar erse bayatka özi (D.2751).⁸⁵

⁸⁵ “közi toğ-” : D.5760

(Çok mal görerek, gözü doymuş olmalı ve kalbinde Allah korkusu bulunmalıdır.)

İstedigini fazlasıyla elde eden bir insanın mala karşı tavrı, karnı doymuş bir kişinin yiyeceğe karşı ilgisizliğine benzetilmiştir. Her iki hareket arasında, ele geçirilen varlığın fazlasına karşı bir isteksizlik oluşmuştur.

Kutadgu Bilig'de “közi toğ-” deyimini, olumsuzluk eki ile birlikte kullanılarak ‘fazlasıyla elde ettiği hâlde daha fazlasını istemek’ kavramı karşılanmaya çalışılmıştır.

*közi suğ kişi neñgke toğmaz közi
meğer tolmağınça kara yir tozi (D.5390)⁸⁶*

(Gözü aç insan, kara toprağın tozu gözüne doluncaya kadar, mala doymaz.)

2. Çalışma, Gayret Etme

İnsanın bir emek harcayıp çalışması anlatılırken iş, ağırlığı ile sıkıntı veren bir varlık gibi düşünülmüştür.

(boynunğa) yük yüd- : ‘görev üstlenmek, sorumluluk almak, iş yapmak’

*kişi yüki yüdse yüdürmese yük
cefa kılsalar bu vefa kılsa şük (D. 3427)⁸⁷*

(Başkalarının işini yapmalı, fakat onlara iş yaptırmaya çalışmamalı; cefa edenlere karşı, ses çıkarmadan, vefa göstermelidir.)

İnsanın gerçek hayatta görev alması, iş yapması yük taşımaya benzetilmiştir. Burada “yük”, ‘iş’ kavramının yanında ‘zorluk, sıkıntı’ anlamlarını da ifade etmektedir.

3. Dayanıklılaştırma

İnsanın hayat düzeni, binaya benzetilmiştir. Düzenin devam ettirilmesi binayı ayakta tutan temellerin sağlamlaştırılması ile gerçekleşecektir.

ulı beküt- : ‘ayakta kalmasını sağlamak, sürekliliğini kuvvetlendirmek, temelini sağlamlaştırmak’

*ķayı türlüg erse yorıķıñg yoluñg
ayı birdim azrak bekütgil uluñg (D. 6497)⁸⁸*

⁸⁶ “közi toğma-” : D.3626.

⁸⁷ “(boynunğa) yük yüd-“ : D.1437, 1720, 2183, 2304, 2797, 2910, 3198, 3305, 3328, 3347, .3392, 3427, 3436, 3468, 3582, 3652, 4204, 4264, 4528, 5090, 5115, 5163, 5465, 5564, 5565, 6098, 6602.

⁸⁸ “ulı bekit-” : D. 2571, 5172.

(Nasıl hareket edeceğini ve hangi yola gideceğini bir parça izah ettim; buna uyararak temelini sağlamlaştırdım.)

İnsanın ayakta kalması, hayat düzenini sürdürmesi, bir yapının yıkılmadan durmasına benzetilmiştir. Bir yapının yıkılmasını engellemek, zaman içinde sürekliliğini sağlamak için binayı ayakta tutan temeller üzerinde yapılacak sağlamlaştırma çalışmaları, insanın hayatını devam ettirme, hayat düzenini koruma, kuvvetlendirme hareketini anlatmak için kullanılmıştır.

4. Düzen

Bir bozukluğun, karmaşıklığın giderilmesiyle düzenin sağlanması, iyi bir durum oluşturulması anlatılırken genellikle gerçek hayatta bazı varlıklara uygulanan ve onların fiziksel yapılarında olumlu yönde değişiklikler gerçekleştiren hareketlerden yararlanılmıştır.

bulğanuk süz-: ‘Bir düzensizliği, istenilmeyen bir durumu ortadan kaldırmak’

isizke siyaset yoritğu gerek

buğun bulğanukın siyaset süzer (D.2131)⁸⁹

(Kötü insanlara karşı siyaset yürütmeli; halk arasında kargaşalığı siyaset yatıştırır.)

Divanü Lûgat-it-Türk'te “bulğa-”⁹⁰ ve “bulğan-”⁹¹ kelimeleri açıklanırken “suw” ‘su’ örneği verilmiştir. Özellikle su gibi sıvı hâldeki varlıkların duruluğunu kaybetmesi ve içinde bulunan diğer maddelerin de harekete geçmesi ile oluşan karışık bulanık durumunun ortada kaldırılması, sıvının eski duru hâline getirilmesi için yapılan hareket olan “süz-” kelimesi de Divan’da “su” kelimesi ile birlikte kullanılmıştır.⁹²

‘Sudaki bulanıklığın ortadan kaldırılması, süzülmesi’ ile ‘bir düzensizliğin, istenilmeyen bir durumun ortadan kaldırılması’ arasında benzerlik kurularak düşünce, somutlaştırılmıştır.

⁸⁹ “bulğanuk süz-”: D.4940, 5201, 5512, 5646, 5951.

⁹⁰ Besim ATALAY, *Divanü Lûgat-it-Türk Cilt III*, (Dördüncü Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999), s.289.

⁹¹ Besim ATALAY, *Divanü Lûgat-it-Türk Cilt II*, (Dördüncü Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998), s. 238.

⁹² ATALAY, Cilt II, s. 9.

köngül tüz- : ‘gönlünü doğrultmak, içindeki kötülükleri, yanlışlıkları yok etmek’

köngül tüzdi ilig kör anda naru

buçunka birü turdı edgü törü (D. 3093)⁹⁴

(Bundan sonra hükümdar gönlünü doğrulttu; halka iyi kanunlar uygulamaya devam etti.)

İnsanın gönlündeki kötülükleri atıp manevî yönden iyi bir duruma gelmesi, engeli, sağlıksız bir yerin düz hâle getirilmesine benzetilmiş ve “köngül” ve “tüz-” kelimeleri mecaz anlamda kalıplaşarak deyimini oluşturmuşlardır.

köni yori- : ‘doğru, istenilen şekilde hareket etme’

ne kutluğ bolur öd buçunka küni

begi edgü bolsa yorisa köni (D. 455)⁹⁵

(Bey ne kadar iyi olursa, doğru hareket ederse, halk için o kadar mesut bir devir hayat başlar.)

Deyimde geçen ve “yori-” fiilinin zarfı olan ve günümüz Türkiye Türkçesindeki “doğru” kelimesi ile eş değerdeki “köni” kelimesi soyut bir kavram durumundadır. *Divanü Lûgat-it-Türk*’te geçen “köni neñg”⁹⁶ (düz nesne) kelimesine bakılacak olursa “köni” aslen somut varlıkların bir sıfatı olarak kullanılmaktadır.

“köni”, *Kutadgu Bilig*’de “yol” kelimesi ile birlikte sıkça kullanılmıştır.⁹⁷ “köni yol” şeklindeki bir ifadede kelimeler gerçek anlamı ile düşünülecek olursa ‘bir hedefe doğru atlı ve yaya olarak hareket eden bir insanın sağlıklı, rahat ve kısa süreli yol alması için en uygun yol’ sonucuna ulaşılır. “köni yol” daha sonraları mecaz anlamda kalıplaşarak ‘doğru yol, doğruluk, olumlu tavır’ kavramını ifade etmek için kullanılmıştır.

“köni” sözcüğü mecaz anlamdaki bu kalıplaşmanın sonucunda zamanla tek başına soyut bir kavram olan ‘dürüst, olumlu, müspet’ kavramını karşılar duruma gelmiştir.

⁹⁴ “köngül tüz-”: D. 1786, 2036, 5471.

⁹⁵ “köni yori-”: D.727, 1079, 1566, 1714, 1749, 2864, 4094, 4145, 4252, 4853, 5309, 5510.

⁹⁶ ATALAY, Cilt III, s.237.

⁹⁷ “köni yol”: D. 35, 382, 393, 3056, 3730, 3905, 4343, 4353, 4407, 5858, 6632.

Bu şekildeki gibi, birçok soyut kavramın daha canlı ve somut bir biçimde anlatılmasına Türkçe’de büyük ağırlık verilmiştir.⁹⁷

“köni yori-” deyiminde ‘insanın olumlu, dürüst davranışlar sergileyerek yaşama’ eylemi, yürüme hareketine benzetilmiştir.

tügün yaz- : ‘sorunları ortadan kaldırmak, çözmek’

bilig birle yazlur kamuğ ters tügün

*bilig bil ukuş uq tirilgil ögün (D. 3168)*⁹⁸

(Bütün kör düğümler bilgi ile çözülür; bilgi bil, anlayışlı ol, akıl ile yaşa.)

Deyimde “tügün” kelimesi günümüz Türkiye Türkçesi’ndeki “düğüm” kelimesinin, “yaz-” ise “çöz-” kelimesinin karşılığıdır. Önüne çıkan güçlükleri ortadan kaldırma hareketi, bir ipteki düğümü çözüme hareketine benzetilerek somutlaştırılmıştır.

tüz yorit- : ‘doğru ve iyi bir şekilde uygulamak’

uzun il yiyeyin tise ay bügü

*törü tüz yoritü buğumuğ kügü (D. 2033)*⁹⁹

(Ey bilgi sahibi, memlekette uzun müddet hüküm sürmek istersen, kanunu doğru uygulamalı ve halkı korumalısın.)

“köni” kelimesi gibi somut varlıkların sıfatı durumundaki “tüz” kelimesi de zamanla soyut bir anlam kazanmıştır. ‘doğru, iyi bir şekilde’ anlamı ile “yori-” eyleminin zarfı durumundadır. Bir işi sürekli bir şekilde uygulama, yapma hareketi, bir varlığı yolda yürütme hareketine benzetilerek “tüz yorit-” deyimini oluşturulmuştur.

yolın könit- : ‘düzelmek, doğru şekilde hareket etmeye başlamak’

karılık kavurdu yigitlik yıradı

*tatig bardı bargu udu yol könittim (D. 6561)*¹⁰⁰

(İhtiyarlık yakaladı, gençlik uzaklaştı, hayatın tadı kalmadı; artık yolumu doğrulttum.)

⁹⁷ bkz. Doğan AKSAN, *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili -Dilbilim Açısından Bakış-* (Birinci Basım, BE-TA Basım Yayın A.Ş., İstanbul, 1993), s.138.

⁹⁸ “tügün yaz-”: D. 3469, 4029, 5817, 5888, 6337.

⁹⁹ “tüz yorit-”: D. 291, 1759, 1927, 3108, 6550.

¹⁰⁰ “yol könit-” : D. 2884.

Daha önceleri yanlış olarak hareket eden bir insanın, yaptığı hatayı görüp doğru bir şekilde hareket etmeye başlaması, yanlış yolda ilerleyen ya da giderken yoldan çıkmış bir kişinin, yürümesi gereken yola girme hareketine benzetilmiştir.

Bu deyim “yoldın az-” ve “yolın yanlış-” deyimleri ile karşıt anlamlıdır.

yolka kir- : ‘belli bir hedefe götüren sistem içine girmek’

oğacı ol erdi bayattın saıfca

sen ötrü köni yolka kirdinğ tonıga (D. 36)¹⁰¹

(O sana Tanrı tarafından gönderilen davetçi idi; sen bu sayede doğru yola girdin, ey yiğit.)

Bir insanın daha önceki yaptığıının aksine değişik tarzda hareket etmeye başlaması ile yol değiştirip başka bir yola girme hareketi arasında benzetme ilgisi kurulmuştur.

yorık tüz-: ‘hareketlerini, tavırlarını düzeltmek’

könilik kerek hem bütün çın kılık

köni bolmasa er tüzümez yorık (D. 2859)¹⁰²

(Doğru, dürüst ve itimat edilir bir kimse olmalıdır; doğru olmayan insan gidişini düzeltemez.)

“yon-” fiilinden türetilmiş olan “yorık” kelimesi anlam genişlemesiyle insanın yaptığı hareketleri, yaşama tarzını hatta huyunu karşılar duruma gelmiştir.¹⁰³ Aslen “tüz-” fiili somut varlıklar üzerinde biçim değişikliği yapan bir hareketi karşılayan bir kelime iken, benzetme ilgisi kurularak ‘hâl ve tavırları düzeltmek’ kavramını da karşılamakta kullanılmıştır.

5. Elde Etme

Kutadgu Bilig’de ‘bir varlığa, rütbeye, güce sahip olmak’ kavramlarının şu deyimlerle ifade edildiği görülmüştür.

¹⁰¹ “yolka kir-” : D. 2023, 6365.

¹⁰² “yorık tüz-”: D. 705, 1490, 1504, 1824, 2110, 2309, 2323, 4052, 4639, 4997, 5949, 6423.

¹⁰³ ATALAY, Cilt IV, s. 802.

ajun tut- ‘dünyayı yönetmek, ona hakim olmak’

ajun tutğuğa er ukuşluğ gerek

buçun basğuğa ög gerek hem yürek (D. 217)¹⁰⁴

(Dünyayı elde tutmak için, insan anlayışlı olmalıdır; halka hâkim olmak için ise hem akıl hem cesaret gerekir.)

Kutadgu Bilig’de “ajun tut-” eylemi, ülke yönetiminde söz sahibi kişilerden söz edilirken kullanılmaktadır. Yöneticilerin, sahibi olduğu topraklarda sözünün geçmesi, ülkesine sahip çıkabilmesi bu deyimle karşılanmaktadır.

Köktürk Yazıtları’nda “tut-” kelimesini ‘yakalamak, elle tutmak’ temel anlamında görmekteyiz:

“...kañıgım İltiriş Kağanıg ögüm İlbilge Katunuğ teñgri töpüsünde tutup yügerü kötürmiş erinç”¹⁰⁵

(...babam İltiriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu Tanrı, tepesinden tutup yukarı kaldırmış olacak.)

Nesnenin tutulması, yakalanması ile hak sahibi olma durumu, “tut-” hareketinin anlam genişlemesini sağlamıştır. Köktürk Yazıtlarında geçen ve “ajun tut-” deyimini ile benzerlik gösteren “il tut-”¹⁰⁶ deyimini bu bakımdan dikkat çekicidir. ‘Memleket sahibi olmak’ anlamındaki “il tut-” deyimine *Kutadgu Bilig*’de de rastlamakla birlikte “ajun tut-” deyimini göz önünde bulundurularak Karahanlılar devrinde Türklerin devlet anlayışının genişlediği sonucuna ulaşılır.

“ajun tut-” deyiminin yanında, “ajun tutğuçı” sıfat fiil grubu yapısındaki ifadenin de sıkça kullanıldığı görülmüştür.¹⁰⁷

kur ba- : ‘(iyi bir duruma, mevkie) kavuşmak, ulaşmak’

isiz öñgdi urma törü edgü ur

künüñg edgü bolğay kutuñg bağa kur (D. 1456)¹⁰⁸

(Kötü kararlar verme, iyi kanunlar koy; ömrün iyi olur, saadete kavuşursun.)

¹⁰⁴ “ajun tut-”: D. 88, 224, 281, 445, 1746, 3152, 5173, 5828, 6548.

¹⁰⁵ Muharrem ERGİN, *Orhun Abideleri* (17. Basım, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994), s. 69 (Kül Tigin Abidesi, Doğu Cephesi- Satır: 11).

¹⁰⁶ ERGİN, *Orhun...*, s. 65-66 (Kül Tigin Abidesi Güney Cephesi- Satır: 4,8,10).

¹⁰⁷ “ajun tutğuçı” : D. 218, 250, 2141, 2093, 4013, 5086, 5137.

¹⁰⁸ “kur ba-” : D. 553, 580, 1588, 1605, 1917, 4142.

“kür ba-” deyimini, *Kutadgu Bilig*’de genel olarak ‘saadet’ anlamındaki “devlet” ve “küt” kelimeleri ile birlikte kullanılmıştır. Beyitlerdeki “kemer, kuşak” anlamına gelen “kür” varlığının bir insana bağlanmasıyla kuşağın niteliğine göre insanın belli bir dereceye ulaştığı ve bir mevkie geldiği sonucuna ulaşılmaktadır.

Derecesi artan insana bu yönde yapılan kuşak takma hareketi, iyi bir duruma erişme kavramını ifade etmek için kullanılmıştır.

6. Engel Olma

Deyimlerde soyut kavramlar anlatılırken genel olarak somutlaştırmadan yararlanılmaktadır. Özellikle somut varlıklar için kullanılan bazı fiiller, soyut kavramlar için de kullanılarak bu kavramlara somut bir nitelik kazandırılmaktadır.

könğül bas-: ‘gönlüdeki istek ve arzulara hâkim olmak’

sen emdi tükel dünya devlet yidiñg

könğül bastuñg arzu hava bekledeñg (D.5759).¹⁰⁹

(Sen şimdi dünya ve saadetin her şeyini elde ettin; gönlüne hâkim olarak arzu ve nefsinin engelledin.)

Divanü Lûgat-it-Türk’te “bas-” fiili, ‘üzerine çökmek, yıkmak’ anlamlarında kullanılmıştır.¹¹⁰ Somut bir varlığın kımıldamasını, kaçmasını engelleyen bu hareket, arzu ve isteklere uymaya engel olma hareketi ile benzerlik kurularak “könğül bas-” deyiminin oluşmasını sağlamıştır.

7. Felâket

Hayat düzeni ile bina arasında benzerlik kurulmuştur. Bu düzenin bozulması, binanın yıkılması şeklinde ifade edilmiştir.

işi buz-: ‘Önceleri yarar sağladığı işi, fayda göremez duruma getirmek’

neçe me biliglig ukuşluğ kişi

başın borğa soğsa buzar öz işi (D.2652)¹¹¹

(Ne kadar bilgili ve akıllı insan olursa olsun, kendini içkiye verirse, işini bozar.)

¹⁰⁹ “könğül bas-” :D.2884, 4033, 6181.

¹¹⁰ ATALAY, Cilt II, s.10.

¹¹¹ “işî buz-” : D.2119, 2681, 2771, 4244, 5736.

Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde "bozdu" maddesinde örnek olarak "ev" varlığı verilmiştir.¹¹² Yine "bozuldu" maddesinde *ew bozuldu* 'ev bozuldu' örneği verilmiş ve "Ev ve buna benzer şeyler yıkılırsa yine böyle denir." açıklaması yapılmıştır.¹¹³

Görülüyor ki "bozmak" eylemi aslen binaların tahrip olması, yıkılması anlatılırken kullanılmaktadır. *Kutadgu Bilig*'de de bu görüşü destekler nitelikte "ulı buz-" deyimini mevcuttur. 'bina temeli' anlamına gelen "ul", "buz-" eylemi ile kalıplaşmış 'yık-mak, harap etmek' anlamındaki deyimini oluşturmuştur.

ulı buz-: 'temelini sarsmak, harap etmek, yıkmak'

bu saqlık bile arttı begler ili

usallık körü buzdu beglik ulı (D.2021)

(İhtiyatlılık beylerin ülkesini genişletir; ihmalkârlık ise, beyliğin temelini göz göre göre sarsar.)

Belli bir düzende oluşmuş bir teşkilatlanmanın dağılma, çökme eylemi, bir evin çökme hareketine benzetilmiştir. Böylelikle hareketler arası benzerlik kurularak bir kavram ifade edilirken diğerinin adından yararlanılmıştır.

ulı yıkıl-: 'temeli sarsılmak, harap olmak, yıkılmak'

ot ıdı buçunka buzuldu ili

yıkıldı siziksiz bu beglik ulı (D.2137)¹¹⁴

(O halkın içine ateş atmış olur; memleketi bozulur ve hiç şüphesiz beyliğin temeli yıkılır.)

"ulı buz-" deyimini ile benzer anlamda olan "ulı yıkıl-" deyimindeki "yıkıl-" fiili günümüz Türkiye Türkçesi'nde "buz-" fiiline nazaran kurulu, dikili bina türü varlıklar ile beraber daha sık kullanılmaktadır. "ulı yıkıl-" deyiminde 'temeli sarsılmak, harap olmak', "ulı buz-" deyiminde olduğu gibi yıkılan bir binaya benzetilmiştir.

8. Gurur

İnsanın gururlanması ifade edilirken, çevresindeki varlıklara karşı beden boyunun büyütülmesi, uzatılması esas alınmıştır.

¹¹² ATALAY, Cilt II, s.8.

¹¹³ ATALAY, Cilt II, s. 131.

¹¹⁴ "ulı yıkıl-": D. 3918.

könğül beğüt- : ‘gururlanmak’

ay beg men tigüçi beğütme könğül

vefasız turur dünya devlet töñğül (D. 5174)

(Ey “Ben beyim!” diyen, gururlanma; dünya ve saadet vefasızdır, ondan vazgeç.)

“könğül” kelimesinin dildeki kullanımlarına bakıldığında genellikle soyut bir kavram ifade etmektedir. Bu kelimenin somut bir hareket olan “beğüt-” fiili ile birlikte kullanılması yadırgatıcı bir durum oluşturmaktadır.

“beğüt-” fiilinin somut varlıklar için kullanıldığı düşünüldüğünde gönlün büyümesi, yükselmesi ile boyun yükselmesi arasında benzerlik kurulduğu görülür. İnsanların diğer insanlardan üstün olduğunu göstermek için yaptığı hareketlerden biri boyunu yükseltme, büyütme hareketidir. Bu hareket ile karşıdaki kişi alçakta kalacaktır. Kişinin ‘gururlanma’ hareketi karşılırken vücut boyunun büyüme hareketinden yararlanıldığı anlaşılmaktadır.

könğül kötür- : ‘gururlanmak’

bu kıtka küvenip kötürme könğül

inanma tiriglikke artuğ töñğül (D. 5323)¹¹⁵

(Bu saadete güvenme, gururlanma; hayata pek inanma, ondan elini çek.)

“kötür-” fiili için *Divanü Lûgat-it Türk*’te ‘bir yerden bir yere taşıma’ anlamı verilirken,¹¹⁶ *Atebetü’l-Hakayık*’ta ‘kaldırmak, yükseltmek, yüklenmek’ anlamları olduğu belirtilmiştir.¹¹⁷

Kutadgu Bilig’de ise ‘götürmek, kaldırmak, yükseltmek, yok etmek’ anlamlarında kullanılmıştır. “baş” kelimesi ile birlikte kullanılarak ‘baş kaldırmak, itaatsizlik etmek, isyan etmek’¹¹⁸, “egin” (sırt) kelimesi ile ise ‘gururlanmak’¹¹⁹ kavramlarını belirten kalıp ifadeler oluşturmaktadır.

¹¹⁵ “könğül kötür-”: D. 1377, 4091, 5211.

¹¹⁶ ATALAY, Cilt II, s. 74.

¹¹⁷ Reşit Rahmeti ARAT, *Atebetü’l-Hakayık*, (İkinci Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992), s.XL.

¹¹⁸ “baş kötür-”: D. 890, 3346.

¹¹⁹ “egin kötür-”: D. 5214, 5326.

“kötür-” (yükselmek) hareketi ile vücudun bazı bölümlerinde olan yükselişe, çevresinde bulunan diğer varlıklara karşı daha üstün duruma gelmesi, onu farklı bir konuma getirmektedir. Böylece insanda bir gurur, büyüklük hissi doğmaktadır.

‘gururlanmak’ kavramını karşılamak için duygularımızın kaynağı varsayılan gönlün yükselmesi, yücelmesi, vücudun yukarıya doğru gösterdiği kötür-” eylemine benzetilmiştir. “köngül kötür-” deyiminin oluşumu ile “baş kötür-” ve “egin kötür-” deyimlerinin oluşumu aynı düşüncenin ürünüdür.

9. Hata

İnsanın yaşadığı hayat düzeni bir yol gibi düşünülmüştür. Bu yol üzerinde ilerleyerek yaşayan insan, yolun niteliğine göre hareketler yapmakta, bir sonuca doğru gitmektedir.

Üzerinde gittiği yoldan sapma, yolu değiştirme bir hata olarak kabul edilmiştir.

yoldın (/da) az-: ‘doğru yoldan ayrılmak, şaşırarak, hata yapmak’

ilig bolsa isiz ajumuğ buzar

kışığılı bolmasa yoldın azar (D.5282)¹²⁰

(Hükümdar kötü olursa, dünyayı bozar; ona mâni olan çıkmazsa yolunu şaşırır.)

Kutadgu Bilig’de “yol” kelimesi çok sık kullanılmıştır. İnsanlara iki dünyada da mutlu olmak için yapmaları gereken uygun hareketleri anlatmış olan Yusuf Hâs Hâcib, *yol*’u, kendi içinde uyulması gereken kuralları olan ve belli bir hedefe götüren bir varlık olarak değerlendirerek düşüncelerini bu kelimeyle somutlaştırır.

Bu beyitte de istenilen, olumlu hareketleri bırakıp ters hareketlerde bulunmak, gitmesi, yürümesi gereken yoldan çıkma ve kendisi için zararlı ve tehlikeli olabilecek kötü yönlerde sapma hareketine benzetilmiştir. Bu benzetmeye dayalı olarak her iki kelime, birlikte alınarak kalıplaşmış bir şekilde ‘hata yapmak, yanlışlığa düşmek’ kavramı somutlaştırma yapılarak ifade edilmiştir.

¹²⁰ “yoldın az-” deyimini, diğer beyitlerde, “yol” kelimesinin *Ayrıma* fonksiyonu da olan *+de Bulunma eki* almış şekli ile (yolda az-) kullanılmıştır: D.3089, 5691, 6540, 6632.

yolun yanğıl- : ‘doğru yoldan ayrılmak, yolunu şaşırarak, hata yapmak’

bu iki ara boldı kulluk bilin

bu ol yol yanğılma bu kulluk yolun (D.3669)¹²¹

(Kulluk bu ikisinin arasındadır, bunu bil; yol budur, bu kulluk yolunu kaybetme.)

“yoldın az-” deyimini ile benzer anlamdaki bu deyimde de gitmesi gereken yolda gitmeyip yolunu değıştiren bir insanın yaptığı harekete benzetme yapılarak ‘doğru yoldan ayrılmak, yolunu şaşırarak, hata yapmak’ kavramı ifade edilmiştir.

10. Hatırda Tutma

Kutadgu Bilig’deki deyimlerde unutulmaması gereken söz ve nasihatlerin gönülde tutulduğu görülmüştür. Gönülde kalıcı olarak durması anlatılırken genellikle “yazmak” ile ilgili eylemlerden yararlanılmıştır.

könğülde yat- : ‘hatırda tutmak, unutmamak’

tügük tüz açığı söz kişig tumlitur

tiriglikte kitmez könğülde yatur (D. 2577)

(Çatık yüz, acı söz insanı soğutur ve bunun tesiri bütün hayat boyunca devam eder, insanın gönlünden çıkmaz.)

‘Yaşanılan bir olay, duyulan bir sözün hatırdan çıkarılmaması’, *yatma* hareketine benzetilerek bu deyim oluşması sağlanmıştır.

könğülke alın- : ‘hatırında tutmak, gönlüne yerleştirmek’

eşitgil yana bu meniñ sözlerim

könğülke alın ay bağırsağ erim (D. 3914)¹²²

(Benim bu sözlerimi de dinle; ey temiz kalpli insan, bunları gönlüne yerleştir.)

‘Bir söze gereken değeri verip onu sahiplenmek, gönlüne yerleştirmek’ şeklinde bir anlam ifade eden “könğülke alın-” deyiminde “könğül”, kulaktan işitilenlerin sürekli hatırdan tutulacağı, saklanacağı bir yer durumundadır. Bu yere “söz”, somut bir varlık gibi alınma, girme hareketi yapmaktadır.

¹²¹ “yolun yanğıl-”: D. 5210, 5515.

¹²² “könğülke alın-” : D. 782, 1448, 2809, 3403, 4313, 6032, 6147, 6249, 6317, 6478.

könğülke biti- : ‘gönlüne yazmak, hatırında tutmak’

sañga sözledim söz kımaru atı

unutma bu sözler könğülke biti (D. 1341)

(Sana söylediğim sözün adı vasiyettir; bu sözleri unutma, gönlüne yaz.)

Yusuf Has Hâcib’in de belirttiği gibi söz, kaleme alınırsa kalır, unutulmaz.¹²³

Sözün kalıcı olması, unutulmaması için kağıt üzerine yazılması ile insanın söylenenleri içinde tutması arasında benzerlik ilgisi kurularak “biti-” (yazmak) eyleminden yararlanılmıştır.

könğülke tokı- : ‘gönlüne yazmak, hatırında tutmak’

bu sözke tamıkı bu beyt ol oқи

bu beytig oқи sen könğülke tokı (D. 2253)

(Bu söze şahit olan şu beyti oku; bu beyti oku ve gönlüne yerleştir.)

“könğülke biti-” deymi ile benzer anlamda olan bu deyimde geçen “tokı-” fiili Köktürk Yazıtlarında da görülmektedir.¹²⁴ Asıl anlamı ‘vurmak, dövmek, çarpmak olan’ “tokı-” eylemi, taş üzerine harfler, ‘vurma’ eylemi ile kazındığı için ‘yazmak’ anlamını elde etmiş ve bu anlamıyla deyimde kullanılmıştır. Bir taş üzerine yazı yazılması gibi, sözün kalıcı olarak gönle yerleştirilmesi, unutulmaması belirtilmek istenmiştir.

11. Kararlılık-Kararsızlık

İnsanın kararlı olması ifade edilirken bulunduğu yerdeki durumunu sürdürmesi esas alınmıştır.

adağ tik- : ‘kararlılık göstermek’

adaşığ asığ yas içinde sına

bu yirde adağ tikse bek tut sene (D. 4208).

(Dostu menfaat ve zarar içinde tecrübe et; eğer o, bu hâllerde de dostluğunda kararlılık gösterirse, ona sıkı yapış.)

¹²³ bkz. D. 114.

¹²⁴ ERGİN, *Orhun...*, s. 67 (Kül Tigin Abidesi, Güney Cephesi- Satır: 11).

Köktürk Yazıtlarında “tik-” fiili iki ayrı yerde “balbal” taşı ile birlikte kullanılmıştır.¹²⁵ *Divanü Lûgat-it-Türk*'te ise “er ton tikdi” (Adam, elbise dikti.), “atıg yılan tikdi” (Atı yılan soktu.), er yıgaç tikdi (Adam, ağaç dikti.) örneklerinde geçmektedir.¹²⁶ Örneklerde de görüleceği üzere *dikme* hareketinde eni kısa boyu uzun varlıklar söz konusu edilmektedir. (balbal, iğne¹²⁷, yılan, ağaç). Ayrıca dikme hareketinde eylemin uygulandığı yeri deldiği, içine girdiği görülür.

“balbal” ve “ağaç” örneklerinde “tik-” hareketinin toprağa yapılması ile varlıkların yere sağlam bir şekilde tutturulması “adağ tik-” deyiminin oluşumunda rol oynamıştır.

“adağ tik-” deyiminde “adağ” varlığı bir ağaç gibi yere kımlıdamayacak şekilde dikilmiştir.

sözinde yan-¹²⁸ : ‘verdiği sözü tutmamak, yerine getirmemek’

tilin sözlemiş sözde yanmaz eren

sözinde yanığlı işler sanı (D. 5080)

(Erkek insan verdiği sözden dönmez; sözünden dönenleri sen kadın bil.)

“yan-” Eski Türkçe’de ‘yoldan dönmek’ kavramını belirtir.¹²⁹ Söylediğini yerine getirmeyen kişinin yaptığı bu olumsuz hareket, yolda ilerlerken gitmekten vazgeçip geri dönme eylemine benzetilmiştir.

12. Kızgınlık

Kutadgu Bilig’de *kızgınlık*, genel olarak insanın özellikle çehresinin aldığı renk ile ifade edilmiştir. Bundan başka “öfke” hissine somut bir varlık gibi yaklaşılarak anlatılmaya çalışılmıştır.

övkese kel- : ‘öfkelenmek, sinirlenmek’

kalı kelse övkeniğ katıgılan serin

serimlig kişiniñ sevinci yarın (D. 1317).¹³⁰

¹²⁵ ERGİN, *Orhun...*, s. 71(Kül Tigin Abidesi Doğu Cephesi-25); s. 81 (Bilge Kağan Abidesi Doğu Cephesi- Satır: 20).

¹²⁶ ATALAY, Cilt II, s. 20.

¹²⁷ *Divanü Lûgat-it-Türk*'te iğne, “yigne” olarak geçmektedir. bkz. ATALAY, Cilt IV, s.789.

¹²⁸ “yan-”: ‘dönmek’.

¹²⁹ bkz. ERGİN, *Orhun...*, s. 95 (Tonyukuk Abidesi Birinci Taş, Kuzey Cephesi- Satır: 4, 5, 9).

¹³⁰ “övkese kel-”: D. 1453, 5216, 6097.

(Eğer öfkelenirsen, kendini tut, sabırlı ol; sabırlı insan sonunda sevince kavuşur.)

Öfkeye, hareket eden bir varlık gibi yaklaşmıştır. Bir insanın sinirlenmesi sırasında *öfkenin* gelme hareketinde bulunduğu düşünülmüştür.

13. Konuşma

Ağzın, etrafı kapalı bir yapıda olması, sözün ağzın içinde bulunan somut bir varlık gibi algılanmasına sebep olmuştur. Ayrıca sözün, ağızdan arda arda çıkması nedeniyle ipe benzetildiği tespit edilmiştir. Konuşma eylemi, sözün somut fiillerle birlikte kullanıldığı kalıplaşmış ifadelerle anlatılmasının yanında, konuşmada önemli rolü olan “til (dil)”organından da yararlanılarak karşılanmaya çalışılmıştır.

söz aç-: Bu deyim, *Kutadgu Bilig*'de iki ayrı kavramı karşılamakta kullanılmıştır:

1. 'konuşmaya başlamak, anlatmak'
2. 'sözü açıklamak, açıklığa kavuşturmak'

1. 'konuşmaya başlamak, anlatmak'

yanut birdi ögdülmiş açtı sözün

kadaşı igi hali ne erdükin (D. 6236)¹³¹

(Ögdülmiş cevap verdi; kardeşinin hastalığını, ne durumda olduğunu anlatmaya başladı.)

Konuşma eylemi için ağzın açılması gerekmektedir. *Kutadgu Bilig*'de 'konuşma' eylemini anlatmak için bir defa kullanılan “ağız aç-” deyimini bazı deyimlerin oluşmasında etkili olmuştur. Açılma hareketinin bir şeyi kapalı durumdan kurtarmak için yapılan bir eylem olduğu düşünüldüğünde, “söz aç-” deyimini yadırgatıcı durum oluşturur. Aynı şekilde eserde geçen ve 'konuşmak' kavramını karşılayan “tilig aç-” deyiminin ortaya çıkışında da “ağız aç-” deyiminden hareket edilmiş olmalıdır.

“aç-” hareketi, benzetme yoluyla 'konuşmak' kavramını belirten deyim (söz aç-) oluşumunda hareket noktası olmuştur.

¹³¹ “söz aç-” (konuşmaya başlamak): D. 82, 582, 630, 792, 2679, 2680, 3158, 3176, 3454, 4065, 6236, 6452.

2. ‘sözü açıklamak, açıklığa kavuşturmak’

ilig aydı uktum açıldı sözünġ

yazuk ‘uzri koldunġ kutuldu özünġ (D. 671).¹³²

(Hükümdar şöyle dedi: “Anladım, sözün açıklığa kavuştu; günahının affını istedin.”)

Sözün ağzın içinden ses aracılığıyla dışarıya yayılması, onun insanlar tarafından somut bir varlık olarak algılanmasına sebep olmuştur. Bundan dolayı “gizlemek, uzatmak, kesmek, açmak, bağlamak” gibi somut hareketlerle sıkça kullanılabilmiştir.

“sözi aç-” deyiminde de “söz” varlığı, *açma* hareketinden önce gizli bir varlık durumundadır. Ne olduğu tam olarak anlaşılamayan söz, açma hareketinden sonra somut bir varlık gibi açıkça görünür, bilinir olmuştur.

sözün kes-: ‘susmak, konuşmasını bitirmek’

atım bilmesünler mini körmesünler

tilep bulmasunlar sözümni keseyi (D. 6600)¹³³

(Adımı bilmesinler, beni görmesinler ve arayıp da bulmasınlar, artık sözümü bitireyim.)

Kutadgu Bilig’de zaman zaman “söz”, bir *ip* gibi düşünülmüştür. *ip* varlığı ile ilişkili olan “kes- (kesmek), üz-(kesmek), ula-(bağlamak)” fiilleri söz kelimesi ile birlikte kullanılmış hatta kalıplaşarak deyim oluşturmuşlardır. *Söz* ile *ip* arasında kurulan bu ilgiyi şu beyitte de görebiliriz:

bu ma‘ni üçün atım ay toldı tip

atadı biliglig sözün yinçke yip (D. 748)

(Bundan dolayı âlim, ince nükte ile, bana Ay Toldı ismini vermiştir.)

Beyitte âlimin sözünün ince ip gibi olduğu belirtilmiştir.

“sözün kes-” deyiminde “kes-” (sona erdirmek, bitirmek) hareketi aslen somut varlıklar için kullanılan eylemdir. Benzetme yoluyla somut bir varlık gibi ele alınmış olan söz, kesilerek ‘konuşmayı sona erdirmek’ hareketi ifade edilmiştir.

¹³² “sözi aç-” (açıklığa kavuşturmak): D. 792, 870.

¹³³ “sözün kes-”: D. 33, 227, 363, 518, 698, 736, 951, 1034, 1132, 1153, 1157, 1339, 1510, 1528, 1562, 2363, 3050, 3067, 3230, 3250, 3496, 3690, 3709, 4030, 4127, 4268, 4398, 4565, 4566, 4732, 4875, 4881, 4932, 5026, 5205, 5439, 5623, 5822, 5938, 6182, 6195, 6274, 6420.

sözün kısur-: ‘sözünü kısaltmak, az konuşmak’

tilig keç küdezigil küdezildi baş

sözünġni kısurġıl uzatıldı yaş (D. 176)¹³⁴

(Dili iyi gözet, başın gözetilmiş olur; sözünü kısa kes, ömrün uzun olur.)

“söz” somut bir varlık gibi ele alınmış ve *fazlalığı ortadan kaldırmak* esas alınarak benzetme yoluyla “kısur-” hareketinden yararlanılmıştır.

sözün kizle-: ‘sözünü gizlemek, konuşmamak, söylememek’

neçe me bu begler sözün kizlese

bu iki kişiğe kerek sözlese (D. 2678)

(Beyler sözlerini ne kadar gizlerlerse gizlesinler, onu şu iki kimseye söylemek zorundadırlar.)

Kaşgarlı Mahmud, “kizle-” fiilinin ‘saklamak’ anlamında olduğunu belirtir¹³⁵ ve kökünün “kiz” olduğunu söyler.¹³⁶

“kiz” hakkında Divan’da ‘misk kutusu’ açıklaması da yapılır.¹³⁷ Buradan yola çıkarak *Kutadgu Bilig*’de sözün oluşma yeri olan ağzın bir kutuya benzetildiği anlaşılmaktadır.

“sözün kizle-” deyiimiyle *sözün*, kutuda bir malın saklanması gibi ağızda durdurulması, söylenmemesi anlatılmıştır.

Atebetü'l-Hakayık’ta “sözün kizle-” deyiimi iki ayrı yerde kullanılmıştır:

kereksiz sözünü kömüp kizleyür¹³⁸

(Lüzumsuz sözü gömerek gizler.)

sözünġ kizle kiğin başıġı kizleme¹³⁹

(Sözünü sakla ki, sonra başını saklamayasın.)

İlk mısradaki “kizle-” hareketinin yeri ağız değil, topraktır. Bu durum deyiimin nedensizlik sürecindeki ilk safhalarından biridir. “sözün kizle-” deyiiminin oluşumunda ağzın, kutuya benzetilmesi rol oynamıştır. ‘Söz’ ve ‘gizleme’ kavramlarının sıkça kul-

¹³⁴ “sözün kısur-”: D. 4052.

¹³⁵ ATALAY, Cilt III, s. 300.

¹³⁶ ATALAY, Cilt III, s. 318.

¹³⁷ Besim ATALAY, *Divanü Lûgat-it-Türk*, Cilt I (Dördüncü Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998), s. 327.

¹³⁸ ARAT, *Atebetü'l...*, s. 49 (mısra no:118).

¹³⁹ ARAT, *Atebetü'l...*, s. 69 (mısra no: 358).

lanılması insan zihninde ‘gizlenen yerin ağız olduğu’ düşüncesini belirsizleştirmiş ve gizlenen yer olarak “toprak” da kullanılmaya başlanmıştır.

sözün ört-: ‘konuşmamak, açıkça söylememek, saklamak’

büter men sanğa çın inamur özüm

sözünğ örtme minde ay körklüg yüzüm (D. 5615)¹⁴⁰

(Ben sana inanıyor ve gerçekten itimat ediyorum; ne düşündüğünü bana açıkça söyle, ey güzel yüzlüm.)

“sözün kizle-” deyimini ile anlamca benzerlik gösteren deyimde “ört-” hareketi somut bir varlığı kapatır gibi ‘sözü gizlemek, saklamak’ anlamlarını karşılamak için kullanılmıştır.

sözün uzat-: ‘çok konuşmak’

mumu sözledim men eşitti özünğ

mumu tap kıl emdi uzatma sözünğ (D. 4677)¹⁴¹

(İşte ben söyledim, sen dinledin; bunu şimdilik yeterli bul, sözü uzatma)

Kaşgarlı Mahmut, “sözün kısır-” ile zıt anlamda olan bu deyimde kullanılan “u-zat-” fiilini açıklarken, “yışığ uzattı” (O, ipi uzattı) örneğini verir.¹⁴² Sözün ipe benzetildiği düşünülürse konuşmanın sürmesi, ipin uzaması gibi bir durum arzetmektedir.

sözün üz-¹⁴³: “susmak, konuşmasını bitirmek”

kupa körklügüg kör kılın özke fal

işing edgü bolgay kamuğ sözni üz (D. 2468)¹⁴⁴

(Kumral güzeline bak ve onu kendine uğur tut, işin iyi olur; başka sözü bırak.)

“üz-” gerçekte ‘ip ve benzeri şeyleri kesmek’ kavramını karşılar. Burada da “sözün kes-” deyiminde olduğu gibi ‘son verme, bitirme’ ilgisi kurularak başka alandan bir kelime (üz-) alınmış ve “sözün üz-” deyimini ortaya çıkmıştır.

¹⁴⁰ “sözün ört-” : D. 3099, 4035.

¹⁴¹ “sözün uzat-” : D. 27, 2853, 2940, 3681, 4126, 4127, 4313, 4460.

¹⁴² ATALAY, Cilt I, s. 209.

¹⁴³ “üz-” : ‘kesmek’.

¹⁴⁴ “sözi üz-” : D. 4460.

sözi tağıt- : ‘asıl konunun dışındaki mevzulardan konuşarak, amaçtan uzaklaşmak, lafi dağıtmak’

yigitlikni ıdtım qarılıkka tegdim

yana yangıl emdi negü söz tağıttım (D. 6557)

(Gençliğimi elden çıkardım, ihtiyarlığa geldim; sadede gelelim, sözü niye dağıttım.)

Belli bir konuda değil de, değişik mevzularda konuşulmasından dolayı söz de dağılmıştır.

sözi ula- : ‘bir konu hakkında konuşmaya başlamak’

kimi sevse ermiş köngül arzulaş

tilin sözde atı yorır söz ulap (D. 3478).

(Gönül kimi arzularak severse, her sözde ondan bahsedip adımı dilinden düşürmezmiş.)

“sözi ula-” deyimini *Kutadgu Bilig*’de üç yerde tespit edilmiştir:

kişig kim oğısa kereklep tilep

ol oğ sözlegü aşmı sözni ulap (D. 961)

(Kim, birini lüzum görüp ister ve çağırırsa; sözü açıp konuşmaya önce o başlar.)

negü teg yoriğu olarnuñg bile

munu ma ayu bir mañga söz ula (D. 4317)

(Onlar ile nasıl münasebet kurmalıyım; buna da değinip bana anlat.)

Beyitlerde “sözi ula-” deyimini, ‘konuşmak, söylemek’ kavramlarını karşılayan “tilin sözde yori-”, “sözle-” ve “ay-” filleri ile beraber kullanılmıştır. “Sözi ula-” hareketi konuşma hareketinin ön safhası, hazırlayıcısı konumunda gözükmektedir. “söz”, mecaz olarak bir konuya bağlanmakta; daha sonra o konu ile ilgili konuşmalar başlamaktadır.

Aslen somut varlıklarla beraber kullanılan “ula-” eylemi, benzerlik ilgisi kurularak “sözi ula-” deyiminin oluşmasını sağlamıştır.

sözke ul (tüp) ur- : ‘söze giriş yapmak, konuşmaya başlamak’

küsemış añgar bardı bir kün turup

sözün sözledi sözke ul tüp urup (D. 506)¹⁴⁵

¹⁴⁵ “sözke ul ur-”: D. 921, 1817.

(Küsemiş bir gün kalkıp, ona gitti ve söze giriş yaparak meseleden bahsetti.)

Bina yaparken başlangıçta yapılan temel atma işi ile konuşmaya giriş yapmak arasında benzerlik kurulmuştur. Temel atma ile söz açılmış olmakta ve daha sonraki konuşmalar bu temel üzerinde yükselmektedir.

“sözke ul ur-” deyimini *Atebetü'l-Hakayık*'ta da görülür:

*biligdin urur men sözümke ula*¹⁴⁶

(Bilgiyle sözüme başladım.)

söz yorı-: ‘konuşulmak, sözü edilmek’

buğun tillerinde negü söz yorır

söküşümü telimrek ya ögdi kelir (D. 3100)¹⁴⁷

(Halk arasında ne gibi sözler dolaşıyor, övenleri mi daha çok, yoksa, sövenleri mi?)

Konuşma eyleminde ağızdan çıkan sözcüklere somut olarak yaklaşmıştır. Sözcüklerin konuşma aracı olan dilin üzerinde hareket ettiği tasavvur edilmiştir.

tilin bekle-: ‘dilini muhafaza etmek, ona hâkim olmak; konuşmamak’

közün keç küdeze tilin beklese

uğuş birle arzu havağ örklese (D. 2793)

(Gözünü iyi gözetmeli ve dilini muhafaza etmeli; aklı ile heves ve arzularına gem vurmalıdır.)

Divanü Lûgat-it-Türk'te “bekle-” fiili için ‘beklemek, gözetmek, kapatmak’ anlamları verilmiştir. Ayrıca “Herhangi bir şey sıkıca bağlanırsa yine böyle denir.” şeklinde bir açıklamada bulunulmuştur.¹⁴⁸ *Dilin*, hatalı veya gereksiz konuşmalardan alıkonulması, korunması bir varlığın iple bağlanılmasına benzetilmiştir.

“tilig bekle-” deyimini, *Atebetü'l-Hakayık*'ta da tespit edilmiştir:

*tilin bekleğinde ökünmüş kanı*¹⁴⁹

(Dilini muhafaza altında bulunduranlardan pişman olan var mı?)

¹⁴⁶ ARAT, *Atebetü'l...*, s. 47 (Mısra no:81).

¹⁴⁷ “söz yorı-”: D. 4900, 4901, 5985.

¹⁴⁸ bkz. ATALAY, Cilt III, s. 308.

¹⁴⁹ ARAT, *Atebetü'l...*, s. 51 (Mısra no:144).

tilig yorit- : ‘konuşmak’

könğül birdi köz hem ukuş ög bilig

aça birdi sözüm yorıttı tilig (D.387)¹⁵⁰

(Gönül, göz, akıl, zekâ ve bilgi verdi; dilimi açtı ve bana ifade kudreti ihsan etti.)

Konuşma işinde “dil”in yaptığı hareketler “yürüme” hareketine benzetilmiştir.

14. Olgunlaşma

İnsanın bilgi, kavrama gibi yönlerden olgunlaşmasının, yiyecek maddelerinin yenilebilir duruma gelmesi ile ifade edildiği görülmüştür.

könğli bış- : ‘Gönlü olgunlaşmış, bilgisi, kavrayışı gereği kadar gelişmiş olmak’

negü tir eşit könğli bışmış kişi

ölümde oza işin itmiş kişi (D. 6165)¹⁵¹

(Gönlü olgunlaşmış kişi, ölmeden önceki işini yoluna koymuş olan insan ne der, dinle.)

Divanü Lûgat-it-Türk’te “pış-” olarak geçen *pişmek* fiili “aşıç pışdı”(Çorba pişti.), “yemiş pışdı”(meyva oldu, erdi.), “er kıımız pışdı”(Adam, olması için kıımız tulumunu salladı.)¹⁵² örnek cümlelerde de görüldüğü gibi, yiyecek ve içeceklerin gerekli kıvama gelmesi için kullanılmıştır.

“könğli bış-” deyiminde de gönlün, ‘bilgi, anlayış, kavrama gibi yönlerden iyi bir durum kazanması, yiyeceklerin gerekli olgunluğa gelme eyleminden yararlanılarak ifade edilmiştir.

15. Ölüm, Yok Olma

‘Ölmek, ölüm’ kavramları ifade edilirken insana canlılık veren “ruh”, somut bir varlık gibi algılanmıştır. Ölümün ardından bedendeki hareketsizlik, görünmeyen bir şeyin vücuttan kesilip ayrılması olarak düşünülmüştür. Ayrıca “can”ın vücuttan ayrıl-

¹⁵⁰ “tilig yorit-” : D. 149, 3377, 4011.

¹⁵¹ “könğli bış-” : D. 2782.

¹⁵² bkz. ATALAY, Cilt II, s. 12.

ması, dinî inançların da etkisiyle Tanrı katına çıktığı, uçtuğu şekilde tasavvur edilmiştir.

can uç- : ‘ölmek, vefat etmek’

bayusa tileki bulunsa tükel

tüketür tiriglik uçup can yırar (D.1423)¹⁵³

(Zenginleşip, bütün dileklerine kavuşunca, ömrünü tüketir ve canı uçar gider.)

‘Yaşamayı sağladığına ve ölümle vücuttan ayrıldığına inanılan madde dışı varlık’ olan “can”a Eski Türkçe’de somut bir varlık olarak yaklaşıldığı görülür.

Köktürk Yazıtlarında ölme hareketi “uç-” hareketi ile ifade edilmiştir.

‘kağan uçduğda özüm sekiz yaşda kaltım¹⁵⁴ (Kağan öldüğünde kendim sekiz yaşında kaldım.)

Ruhun bedenden bir kuş gibi uçup ayrıldığı düşüncesi, Kök Tanrı inancında da görüldüğü üzere, Türkler’in dinî inançlarında Tanrı’nın mekâmı olarak göğü kabul etmelerinden¹⁵⁵ kaynaklanmaktadır. Dilimize Farsça’dan giren “can” sözcüğünün karşıladığı ‘ruh’un Tanrı katına gitmesi anlatılırken bir kuş gibi uçtuğu tasavvur edilmiştir.

(bütün) can üzül-¹⁵⁶: ‘ölmek’

yaruk can üzüldi tünerdi kini

bayat atı birle kesildi tını (D. 1520)¹⁵⁷

(Nurlu can ayrıldı, günü karardı; Tanrı adı ile son nefesini verdi.)

‘canın çıkması, bedenden ayrılması’ çoklukla ip gibi ince ve uzun varlıklar için kullanılan “üzül-” eylemine benzetilmiştir. *Kutadgu Bilig*’de geçen ‘ölmek’ kavramını belirten “köki üzül-” deyimini, “can üzül-” deyiminin nasıl oluştuğu hakkındaki yaklaşımlara ışık tutar. Can kesilme sonucu vücuttan ayrılmaktadır.

¹⁵³ “can uç-” : D. 1521, 1525.

¹⁵⁴ ERGİN, *Orhun...*, s. 79 (Bilge Kağan Abidesi, Doğu Cephesi- Satır: 14).

¹⁵⁵ bkz. László RASONYI, *Tarihte Türklük* (Dördüncü Basım, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1996), s. 28-32.

¹⁵⁶ “üzül-” : ‘kesilmek’.

¹⁵⁷ “can üzül-” : D. 1929, 2163.

köki üzül- : ‘yok olmak, ölmek’

neçe miñg azıglıg eren erkeki

tışilerde ötrü üzüldi köki (D. 4523)¹⁵⁸

(Nice bin kudretli ve erlerin eri erkekler, kadınlar yüzünden mahvolup gitmişlerdir.)

Divanü Lûgat-it-Türk'te “kök” sözcüğünün kullanım yerlerine bakıldığında ‘gökyüzü; gökrenge; bir varlığın ortaya çıktığı, bağlı olduğu yer’ anlamlarına geldiği görülmüştür.¹⁵⁹

En son verilen anlamın, deyim oluşumunda etkili olduğu görülmektedir. Bedenle ile birlikte içiçe olan can, ölüm ile birlikte bağlı olduğu yerden ayrılan bir varlık gibi vücudu terk etmektedir.

Canın bedenden ayrılıp insanın ölmesi, varlığın bağlı olduğu yerden kökünün kesilmesine benzetilmiştir.

ölüm tut- : ‘ölmek, eceli gelmek’

negü asğı bar bu ökünçüm bu kün

ölüm tuttu kesti bu söz birle ün (D. 1132)¹⁶⁰

(Bugün bu pişmanlığımın ne faydası var; ölüm yakaladı sözümü ve sesimi kesti.)

“ölüm” somut bir varlık gibi tasavvur edilmiştir. Bir insanın ölmesi, ölüm tarafından yakalanmasıyla ifade edilmiştir. Bunda, İslâm dininde Tanrı buyruğuyla insanların canını almakla görevli bir melek olan Azrail varlığının etkili olduğu söylenebilir.

16. Sevgi, Güven, Bağlılık

Bir varlığa karşı duyulan *sevgi, güven, bağlılık* duyguları *Kutadgu Bilig*'deki deyimlerde “gönül” sözcüğünden yararlanılarak ifade edilmiştir. Deyimlere bakıldığında, genel olarak “gönlün” bir başka varlığa doğru yaklaşma hareketinde bulunduğu dikkat çekmektedir.

¹⁵⁸ “köki üzül-”: D. 5383, 5565.

¹⁵⁹ bkz. ATALAY, Cilt IV, s. 356.

¹⁶⁰ “ölüm tut-”: D. 881, 1078, 1125, 1141, 1142, 1366, 1477, 4719, 5291, 5300, 5712, 5714, 5717, 5718, 6072, 6109.

könğül al- : ‘cezbetmek, gönlünü çekmek’

bezenip kör itnip könğülüg alır

könğül birdiñg erse yüz evrer barır (D. 5232)

(O bezenip süslenerek, gönlü alır; gönül verince de senden yüz çevirir, gider.)

‘Bir insanın sevgisini kazanmak, onu kendine çekmek’ kavramını belirtmek için kendine yaklaştırma, sahip olma hareketi ile benzerlik kurulmuştur.

könğül avla- : ‘(birisini) kendine bağlamak’

negü tir eşitgil ay aşlı ağı

ğara könğlin avlar begi yarlığı (D.3181)

(Dinle aslı sırmalı ipek gibi temiz ve kıymetli olan ne der: - Beyin fermanı hal-kın gönlünü avlar.)

“avla-”, temel anlamda ‘evcil olmayan hayvanları vurmak, yakalamak’tır. Bir kişinin kendine yakın olmasını sağlamak, onu ele geçirmek için yapılan hareket, “avlamak” hareketine benzetilmiş ve somutlaştırılmıştır.

könğül ba- : ‘gönül bağlamak, güvenmek, sevmek’

yayığ tilve devlet könğül bamağıl

tolun teg bu devlet yana irilür (D. 741)

(Dönek ve deli saadete gönül bağlama; saadet dolunay gibidir, tekrar küçülür.)

“ba-” eylemini açıklarken Kaşgarlı Mahmud, ol atığ badı (O, atı bağladı.) örneğini verir.¹⁶¹ Sahip olunan bir malı (özellikle *at*), güven duyduğumuz, sağlam olduğuna inandığımız bir yere bağlayarak onun geleceğinden emin olabiliriz. İnsan da bir başkasına karşı güvenirse, gönlünü bağlarsa, atı sağlam bir yere bağlamış gibi olur.

könğül bir- : ‘sevgi ile bağlanmak’

barıglıka birmez biliglig könğül

keliglike itnür ukuşluğ amul (D. 3558)¹⁶²

(Bilgili insan fâni olana gönül vermez; akıllı ve ağır başlı insan gelecek olana hazırlanır.)

¹⁶¹ ATALAY, Cilt III, 247.

¹⁶² “könğül bir-”: B. 50, D. 75, 106, 1172, 2364, 2491, 3541, 4274, 5232, 5749, 6079, 6128, 6257, 6618.

İnsanın bir varlığa yakınlık göstermesi, onu sevmesi, duygu dünyasını temsil eden varlığı başkasına teslim etmeye benzetilmiştir. Sevgi, üzüntü, inanç gibi hislerin kaynağı olarak görülen gönül, soyut kavramların anlatımında kullanılmıştır. Deyimde kullanılan “bir-” hareketi ile “köngül”, somut bir varlık gibi değerlendirilmiştir. İnsanın bir varlığa karşı meyli ile sahip olunan bir şeyi, başkasının eline verme hareketi arasında benzerlik ilgisi kurulmuştur.

köngül büt- : ‘inanmak, güvenmek’

bir ök bil tilin ög bütürgil köngül

tapuğ kıl köngül til köni tut amul (D. 3900).¹⁶³

(Onu bir tek bil, dilinle öv ve gönülden inan; ibadet et, gönlünü, dilini doğru, sa-kin tut.)

Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*’te “büt-” fiili için “baş bütti” (Yara kapandı.) örneğini verir. Ayrıca *soyut* anlamda kullanıldığı “kul tenğrige bütti” (Kul Tanrının birliğini ikrar etti.)¹⁶⁴ örneğini ekler. Bu örneklere bakıldığında “büt-” eylemi ile kötü ve eksik durumun (vücuttaki yarıklık, şüphe) ortadan kalkmasının anlatıldığı görülür.

“köngül büt-” deyiminde de gönlün, inanma bakımından eksikliği kalmamış bir duruma gelmesi “büt-” hareketine benzetilmiştir.

köngül tayan-: ‘güvenmek’

ilig aydı arzum tilekim bu ol

anı bulsa ötrü tayanğay köngül (D. 3153)

(Hükümdar, “Arzum ve dileğim budur, onu bulursam kendisine güveneceğim.” dedi.)

Kaşgarlı Mahmud, ‘mabeyinci, perdecı başı’ anlamındaki “tayanğ” kelimesini açıklarken şunları söyler: “Türklerde ‘hâcib’ kelimesi yayıldıktan sonra bu söz unutulmuştur. Aslı ‘tayandı’ fiilinden alınmıştır. Hakan bu adama güvenir. Halk da buna inanır ki kendi dileklerini ve işlerini o adam hakana olduğu gibi erıştırir ve sonra da cevabını alır.”¹⁶⁵

Yine başka bir yerde “tayan-” fiilinin geçtiği bir dördlük vardır:

¹⁶³ “köngül büt-”: D. 25, 1719, 2151, 2882, 3152, 4779, 5618.

¹⁶⁴ ATALAY, Cilt II, s. 294.

¹⁶⁵ ATALAY, Cilt III, s. 380-38.

yay körkiñge inanma
sıwlar üze tayanma
esizligig anınma
tılda çıkar edhgü söz

(Baharın güzelliğine inanma, suya dayanma, kötülüğe hazırlanma, dilden iyi söz çıkar.)¹⁶⁶

Divanü Lûgat-it-Türk'teki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere "tayan-" hareketi güven duyulan varlığa yapılmaktadır. Gönlün birisine güvenmesi, varlığı sağlam, güçlü olan somut bir varlığa dayamaya benzetilmiştir.

könğül ula-: 'gönül bağlamak, inanmak'

könğül bir bayatka uladım
tilekçi bolup men tiler men anı (D. 4778)¹⁶⁷

(Gönlümü bir olan Tanrıya bağladım; isteyici sıfatı ile yalnız onu istiyorum.)

Temel anlamda 'bağlamak' kavramını karşılayan "ula-" eylemi gönlü mecazî olarak bir varlığa bağlamaktadır. Bu deyim "könğül ba-" deyimini ile benzerlik gösterir.

17. Şöhret

İnsanın şöhret olması, herkes tarafından bilinir olması anlatılırken, kişinin *ismi* (adı) somut bir varlık olarak ele alınmıştır.

atı beğü-: 'şöhret kazanmak, ünlenmek'

yağı birle tegşip er atı beğür
yağısız kişi atı kıpmaz yatur (D. 3419)¹⁶⁸

(Düşman ile çarpışa çarpışa insanın adı büyür; düşmansız kimsenin adı yükselmez, yerde kalır.)

İnsanın adının şöhret kazanıp tanınması bir varlığın niceliğindeki büyümeye benzetilmiştir.

¹⁶⁶ ATALAY, Cilt III, s. 160.

¹⁶⁷ "könğül ula-" : D. 3445, 4790, 6246, 6576.

¹⁶⁸ "atı beğü-" : D. 459, 1691, 1757, 1905, 2554, 2643.

atı öl- : ‘unutulmak, adı anılmamak’

saran bolma ilig ağı bol ağı

kalır meñgü ölmez aqılık atı (D. 1402)

(Ey hükümdar, cimri olma, cömert ol, cömert; cömertliğin adı ölmez ebedî kalır.

“at” yaşayan bir varlık gibi alınmıştır. Adın *unutulması*, *dillerden düşmesi* “öl-” hareketine benzetilmiştir.

Aynı deyim *‘Atebetü’l-Hakayık’*’ta da rastlanmaktadır:

*biliglig er öldi atı ölmedi*¹⁶⁹

(Bilgili adam ölür, adı kalır.)

atı yağıl- : ‘adı yayılmak, ün, şöhret sahibi olmak, herkes tarafından tanınmak’

bu ay toldı aydı ay ilig kıtı

aşasu ajun il yağılsu atı (D. 836)¹⁷⁰

(Ay Toldı, “Ey devletli hükümdar, ülkelere hâkim ol, adın yayılsın.” dedi.)

“yağıl-” filinin kökü olan “yağ-” temel anlamda ‘bir varlığı yere sermek, döşemek’ kavramını belirtir.¹⁷¹

Bir varlığın isminin geniş bir alanda bilinir, tanınır olması, “yağıl-” fiili kullanımlar olarak karşılanmıştır.

18. Tecrübe

Kişinin tecrübe kazanması, zamana karşı verdiği mücadele ile ifade edilmiştir.

başında keçür- : ‘tecrübe sahibi olmak’

negü tir eşitgil sınamış kişi

başında keçürmiş yaşamış kişi (D. 2088)¹⁷²

(Çok yaşamış ve başından çok şeyle geçirmiş, tecrübeli insan ne der, dinle.)

“keçür-” fiili somut varlıkların yaptığı bir harekettir. Çok yaşayıp bilgi, deneyim edinmiş insanlar için kullanılan “başında keçür-” deyiminde geçirilen varlık *zamandır*.

¹⁶⁹ ARAT, *Atebetü’l...*, s. 48 (mısra no:95).

¹⁷⁰ “atı yağıl-” D. 836, 1044, 1585, 1928, 2180, 2277, 2298, 2318, 2556, 2798, 3409, 3429, 3916, 4435, 4558, 5782, 5900, 6041.

¹⁷¹ bkz. ATALAY, Cilt II, s. 313-314; ATALAY, Cilt III, s. 434.

¹⁷² “başında keçür-” : D. 426, 667, 1222, 1567, 1798, 1955, 2271, 2367, 4434.

Zamanın *Kutadgu Bilig*'de rüzgâra benzetildiği görülür. Hayatın birden gelip geçmesi, kısalığı *rüzgârın* gelip geçmesi ile anlatılmıştır.

inanma tiriglikke yil teg keçer

usanma bu dünyadın öz terk köçer (D. 1274)

(Hayata inanma, yel gibi geçer; gafil olma, bu dünyadan çabuk göçersin.)

“başında keçür-” deyiminin oluşmasında zamanın, esip geçen “rüzgâr” varlığına benzetilmesinin etkili olduğu sonucuna ulaşılır. “Baş” varlığından geçen de *rüzgârdır*.

19. Umut

Kutadgu Bilig'de Hareket Benzerliğine Dayalı Deyimler sınıflandırmasına giren *umut* ile ilgili bir adet deyim tespit edilmiştir:

umınç kes-: ‘umudunu kesmek, ümidini yitirmek’

umınçım sen ök sen mañga ay umınç

umınç kesmegey men sañga ay umınç (D. 6515)¹⁷³

(Ey ümidim, bana ümit bizzat sensin; ey ümidim, senden ümidimi kesmeyeceğim.)

Bir şey karşısındaki beklentisini, umudunu bitirmek, ortadan kaldırmak, “kes-” hareketine benzetilmiştir.

20. Üzüntü

Üzülme ile ilgili olarak *Kutadgu Bilig*'de geçen deyimlere bakıldığında, genel olarak “gönül” varlığı üzerinde somut değişiklikler olduğu tasavvur edilmiştir. Ayrıca insanın bu yönde çehresindeki değişiklikten de bahsederek ‘üzülme’ kavramı ifade edilmiştir.

eñg kırıt-: ‘üzmek, mutsuz etmek’

küni bir mañgım ol tüni bir mañgım

iletür ölümke kırıtur eñgim (D. 1389)

(Atın, gündüzü bir adım, gecesi bir adım; bu at onu ölüme götürür ve benzini soldurur.)

‘yanak’ anlamına gelen “eñg” varlığının kaygı, üzüntü sebebiyle canlılığını, kırmızılığını kaybetmesi “kırıt-” eylemi ile karşılanmıştır. Yanağın üzüntüden dolayı

¹⁷³ “umınç kes-”: D. 3674, 5122.

aldığı bu durum, bir varlığın *ķuru-* eyleminden sonra aldığı duruma benzetilerek yan-
ğın kuruduğu tasavvur edilmiştir.

ķadđu yi- : ‘üzölmek’

yamut birdi ögdölmüş aydı ata

senirñg ķadđuñgı yip küyer men tüte (D. 1229)¹⁷⁴

(Ögdölmüş cevap verdi, “Ey baba, senin kaygılarınla yanıp tutuşuyorum.” dedi.)

Kutadđu Bilig’de “yi-” fiilinin ‘elde bulunan nimetlerden büyük bir zevk alarak yararlanma, onları istediği gibi kullanma’ anlamını çıkarabileceğimiz kalıplaşmalar içi-
ne girdiği görölmüştür.

erejin avınsa yise il uzun

bütün can üzölse yise ol ajun (D. 1929)

(Huzur içinde ömür sürsün, uzun zaman hükümrân olsun; bütün canlar feda ol-
sun, tek o yaşasın.)

Bunun zıddı olan “ķadđu yi-” deyiminde ise elde bulunan, insana zevk verecek
bir varlık değildir. Bundan dolayı insan, mecazî olarak kaygıları yerken üzüntü, ıstırap
çekecektir.

könğlin çökür- : ‘üzölmek’

bayat edğü ķılğay bu igdin sini

könğülünğ çökürme sen inç yat köni (D. 1109)¹⁷⁵

(Tanrı, bu hastalıktan seni kurtaracaktır, üzölme, rahat ol.)

“çökür-” eylemi *Divanü Lúgat-it-Türk* ve *Atebetü'l-Hakayık*’ta genel olarak ‘bir
varlığın yere doğru yaklaşması’ anlamında ele alınmıştır. Verilen örneklerde bu hareketi
yapan varlık, insan ve binek hayvanıdır.¹⁷⁶

İnsanın umutlarını yitirdiği, üstesinden gelme ihtimalinin olmadığı zor durum-
larda yılgınlık, kendini alttan alma anlamlarına gelen boyun eğme, diz çökme gibi vü-
cudun yere doğru yaptığı hareketler, bu deyim’in oluşmasında etken olmuştur. Burada
“könğül” soyut bir varlık olduğu hâlde somut olan vücudun yaptığı bir hareket olan
“çökür-” fiili ile birlikte kullanılmıştır.

¹⁷⁴ “ķadđuğ yi-”: D. 2463, 3336, 4823, 5534, 6188.

¹⁷⁵ “könğlin çökür-”: D. 1551, 1591.

¹⁷⁶ bkz. ATALAY, Cilt II, s. 84; ARAT, *Atebetü'l...*, s. 52 (Mısra no: C 148).

könğül ağrı- : ‘acı çekmek, üzülmek’

irig sözlemegil kişike tilin

irig sözke ağrır könğül kiç yılın (D. 3430)¹⁷⁷

(İnsanlara karşı kaba söz söyleme; kaba sözün acısını gönül, uzun yıllar çeker.)

Vücuttaki yaralardan dolayı acı çekmek, gönülde yaşanan acıyı belirtmekte kullanılmıştır.

könğül bert- : ‘gönlü yaralanmak, üzülmek’

könğül bertti ilig yuvuldı yaşı

ayur ay dırığa ol edğü kişi (D. 6238)¹⁷⁸

(Hükümdar çok üzüldü, ağlamaya başladı ve “O iyi insana çok yazık” dedi.)

Vücut üzerinde yaralama, bereleme anlamına gelen “bert-” eylemi deyimde benzerlikten yararlanılarak kullanılmıştır. Böylelikle gerçek anlamda bedene verilen acı ile gönüldeki acı arasında benzerlik ilgisi kurularak gönlün ıstırap çekmesi, üzülmesi ifade edilmiştir.

könğül sın- : ‘kalbini kırmak, üzme’

adaş könğli sınsa bolur kır yağı

yağı kayda bolsa bolur miñg çoğı (D. 3396)¹⁷⁹

(Dostun gönlü kırılırsa, o içinden sana düşman olur; düşmanın bulunduğu yerde huzur ve sükûn kalmaz.)

Yapılan bir hareketten veya söylenen bir sözden dolayı kişinin gönlünü kırma, onu üzme, bütün hâldeki bir varlığı parçalamak’ temel anlamında olan “sı-“ eylemine benzetilmiştir.

21. Zevk

Zevk hakkındaki deyimlerde “yeme” eylemi dikkat çekmektedir.

¹⁷⁷ “könğül ağrı-”: D. 4302, 4586.

¹⁷⁸ “könğül bert-”: D. 4902, 6181, 6327.

¹⁷⁹ “könğül sın-”: D. 2808, 3351, 4264, 4612.

ajun yi- : ‘dünya nimetlerinden doyasıya yararlanmak’

bu iki birikse bolur er tükel

tükel er ajunuğ tēmam yir tükel (D. 225)¹⁸⁰

(Bu ikisi bir kimsede toplanırsa, o tam insan olur; tam insan dünyanın bütün nimetlerine kavuşur.)

İnsanın dünyadaki bütün imkânlardan yararlanması, “yi-” eylemine benzetilmiştir.

“yi-” fiilinin “ajun” kelimesi ile yakın anlamı olan “dünya” sözcüğü ile de kullanıldığı görülür.¹⁸¹

tiriglik yi- : ‘hayatını zevk içinde tüketmek, tamamlamak’

şatumuñg başuñga tegi yoqladım

yaşımı tükettim tiriglik yidim (D. 6053)¹⁸²

(Merdivenin başına kadar yükseldim; yaşımı tükettim, hayatımı tamamladım.)

“yi-” eylemi, deyimde ‘tüketmek’ anlamında kullanılmıştır. Hayata *yenilecek* bir varlık gibi yaklaşmıştır. Yeme eylemi sonucunda eldeki varlığın tükenmesi ile ömrün tükenmesi arasında benzerlik kurularak somutlaştırma yoluna gidilmiştir.

B) DURUM BENZERLİĞİNE DAYALI DEYİMLER

Durum Benzerliğine Dayalı Deyimler, ifade edilmek istenen bir varlık ya da hareketin durumunun başka bir varlık ya da hareketin durumuna benzetilmesi sonucu, benzetilenin adının kullanılmasıyla oluşur.¹⁸³

Kutadgu Bilig’de kimi durumlar, daha etkileyici anlatılmak için bazı somut varlıkların durumuna benzetilmiştir.

buğun köñgli yuvka küdezmeki sarp

köñgül sınsa haşımı bayat ‘adli tap (D. 3351)

¹⁸⁰ “ajun yi-”: D. 1290, 1459, 1929, 2076, 2264, 2456, 2863.

¹⁸¹ bkz. “dünya yi-”: D. 1236, 1976, 2200, 6634.

¹⁸² “tiriglik yi-”: D. 1106, 3635, 4668, 4682, 4819, 6401.

¹⁸³ bkz. s. 31-32.

(Halkın gönlü hassastır, onu muhafaza etmek güçtür; gönlü kırılırsa, ilâhî adaletle karşılaşılır; bu ise kâfidir.)

Beyitte geçen “köngli yuvka” deyimini ‘hassas, alıngan, bir yapıya sahip olan insanların durumunu anlatmaktadır. Gerçek hayatta “yuvka” adlı varlığın ince ve kırılğan niteliğe sahip olması, zamanla bu özelliği ile bazı somut varlıkların sıfatı olarak da kullanılmasına sebep olmuştur. Taşınması, koruması güç olan somut varlıkların durumu ile alıngan, hassas yapıdaki gönüllerin durumu birbirine benzetilmiştir. “köngül” kelimesi somut varlıkların sıfatı olan “yuvka” sözcüğü ile kalıplaşarak deyimini oluşturmuştur.

negü tir eşit emdi bilgi teñgiz

sözün yanğzatur körse kızgu meñgiz (D. 480)

(Dinle, şimdi bilgisi denizler kadar geniş ve derin olan ne der; mutlu insanı görse sözünü ortaya çıkarır.)

‘çok bilgiye sahip olma’ durumu, nicelik bakımından büyük olan *deniz* varlığına benzetilmiştir. *Deniz* varlığının hayat tecrübesi ile insan zihninde ‘büyük, derin, uçsuz bucaksız’ gibi çağrışımları uyandırması “bilig” ve “teñgiz” sözcüklerinin yan yana kullanılmasını sağlamış ve zamanla bu ifade kalıplaşarak *durum benzerliğine dayalı* bir deyim oluşturmuştur.

1. Aç Gözlülük - Kanaat

Kutadgu Bilig’de insanın mala olan hırsı, genel olarak yiyeceklere yönelik isteği ile karşılanmaya çalışılmıştır.

köngli bay : ‘kanaat sahibi’

meñgilig turur kör meñgi yok çığay

barın tap kılp ol yorır köngli bay (D. 6370)¹⁸⁴

(Yiyeceği olmayan fakir de huzur içindedir; o eline geçene kanaat eder ve gönül zenginliği içinde yaşar)

Temel anlamda ‘parası ve malı çok olan kimse’ olan “bay”, ‘insanın elindekilerden hoşnut olma, kanaatkârlık’ karakterini belirtmek için kullanılmıştır. Zengin insanın

¹⁸⁴ “köngli bay” : D. 407, 2620, 2843, 3613.

para ve mal ile ilgili bir sıkıntısı olmaması durumu, aç gözlü olmayan bir insanın durumuna benzetilmiştir. İki kelime, kalıplaşarak deyimini oluşturmuştur.

könğli tok : ‘kanaat sahibi, gönlü tok’

közi suğ kişike bayup asğı yok

suğug yarlıkağıl aya könğli tok (D. 5388)

(Aç gözlü kimseye zenginliğin bir faydası yoktur; ey gönlü tok olan, aç gözlüye acı.)

Açılığını gidermiş, doymuş bir insanın durumu ile sahip oldukları ile yetinme, aşırı istekleri olmama durumu arasında benzerlik ilgisi kurularak deyimini oluşması sağlanmıştır.

közi aç : ‘kanaat sahibi olmayan, gerekenden çok mal isteyen’

ķamuğ aç yise içse aķır toğur

közi aç kişi ölse açlık ķodur (D. 2003)¹⁸⁵

(Bütün açlar yer ve içerlerse, sonunda doyarlar; aç gözlü adam, açlığı ancak ölümlümlle bırakır.)

Yemek yeme ihtiyacı olma durumu ile mal ve para yönünden doyuma ulaşmama durumu arasında benzerlik ilgisi kurularak, kavramların birbirlerini karşılamaları sağlanmıştır. Elindeki ile yetinmeyip gözü daha fazla malda olan insanla, karnı aç bir insanın yiyeceğe karşı tavrı birbirine benzetilmiştir.

közi tok : ‘kanaat sahibi, gönlü tok’

közi tok kişi işte almaz orunç

orunç alsa hacib bolur beg külünç (D. 2442)¹⁸⁶

(Gözü tok olan insan vazife başında rüşvet almaz; hacip rüşvet alırsa, bey gülünç duruma düşer.)

Yeme ihtiyacı duymayan insanın yiyeceğe karşı tutumu ile malda gözü olmayan, elindekileri yeterli bulan insanın maddî zenginliğe bakışı arasında benzerlik kurulmuş-

¹⁸⁵ “közi aç” : D. 2200, 6169.

¹⁸⁶ “közi tok” : D. 1191, 1964, 2000, 2170, 2199, 2200, 2236, 2441, 2612, 2614, 2619, 2620, 2721, 2750, 2751, 2753, 2843, 2927, 4729, 5384.

tur. Kanaat sahibi bir insanın mal ve mülke karşı gözlerinin ilgisiz kalması *tokluk* durumu ile karşılanmıştır.

2. Alçak Gönüllülük

İnsanın mütevazılığı, alçak gönüllülüğü deyimlerde vücut boyundaki küçülme ile ifade edilmiştir.

koğkı köngül : ‘alçak gönüllülük, kendi değerini olduğundan aşağı gösterme’

aıklık kerek begke koğkı köngül

bu koğkı köngül birle kılkı amul (D. 2049)¹⁸⁷

(Beye cömertlik ve tevazu lâzımdır; tevazu ile birlikte tabiatı da sakin olmalıdır.)

İnsanlar, karşılarındakine değer verdiğini belirtmek, ona saygı göstermek için vücudu ile bir takım hareketler yapar: ‘Boyun eğmek, diz çökmek, ayaklarına kapanmak, yer öpmek vb.’ Vücudun bu hareketleri ile insan yere doğru yaklaşmakta, karşı-sındakine göre boyu kısaltmaktadır.

Kendini, karşılarındakinden üstün gördüğü, onu küçümsediği zamanlarda ise vücut dili öncekinin zıddı bir durum ifade etmektedir: ‘baş kaldırmak, burnunu havaya kaldırmak, tepeden bakmak vb.’

Kendini başkalarından üstün görmeyen, sahip olduğu değerle övünmeyip kendini düşük gösteren bir insanın yaptığı hareket insan boyunda bir alçaklık meydana getirecektir.

‘koğkı köngül’ deyiminde *gönlün*, kendini, karşılarındakinden üstün görmeme durumu, vücudun bu yönde yaptığı hareket sonucunda aldığı duruma benzetilmiştir. Her iki kelime kalıplaşarak deyimini oluşturmuştur.

köngli alçak : ‘mütevazı, kendi değerini ön plâna çıkarmayan, alçak gönüllü’

ögi keç kerek köngli alçak amul

çıgay tul yetimke bağırsağ köngül (D. 2473)¹⁸⁸

¹⁸⁷ ‘koğkı köngül’: D. 1700, 2170, 2231, 2294.

¹⁸⁸ ‘köngli alçak’: D. 4554.

(O çok akıllı, alçak gönüllü olmalı; fakir, dul ve yetimlere karşı şefkatli gönül lâzımdır.)

“kõngli alçak” deyiminin oluşmasında da “kõdķi kõngül” deyimindeki gibi vücut dili etkili olmuştur.

Duyguların kaynağı olan “kõngül” varlığının başka insanlara karşı beslediği mütevazı tavır ile vücudun tavrı birbirine benzetilerek deyim oluşturulmuştur.

kõngül kiçig tut- : ‘mütevazı, alçak gönüllü olmak, kendi değeri ile üstünlük taslamamak’

uluğ bolduñg erse kiçig tut kõngül

uluğķa kiçiglik yaraşur oğul (D. 4532)¹⁸⁹

(Ne kadar büyük olsan da, alçak gönüllü ol; ey oğul, büyüğe tevazu yakıştır.)

“kõdķi kõngül” ve “kõngli alçak” deyimleri ile aynı kavramı karşılayan “kõngül kiçig tut-” deyimini, “til” (dil) sözcüğünün de içinde olduğu “kõngül til kiçig tut-” şeklinde başka bir kalıp ifade oluşturmuştur:

kõngül til kiçig tuttu kılķı orñay

yaraştı kamağ birle keçti kün ay (D. 1695)¹⁹⁰

(Herkesle karşı tevazu gösterdi, mülâyim davrandı; herkesle iyi geçindi; böylece günler ve aylar geçti.)

3. Aşırılık

Kutadgu Bilig’deki Durum Benzerliğine Dayalı Deyimlerde aşırılık, fazlalık durumu özellikle deniz, ırmak gibi büyük su kütleleri ile ifade edilmiştir.

bilgi batığ : ‘geniş ve derin bilgili, âlim’

ölüm aldı mindin bu iki tatığ

nerek emdi dünya ay bilgi batığ (D. 4704)¹⁹¹

(Bu iki zevki ölüm, elimden aldıktan sonra, şimdi bu dünyanın bana ne lüzumu var, ey derin bilgili insan.)

¹⁸⁹ “kõngül kiçig tut-” : D. 2116.

¹⁹⁰ “kõngül til kiçig tut-” : D. 1282, 2477, 4039, 4534, 5251.

¹⁹¹ “bilgi batığ” : D. 4928, 5713, 5899.

“bilgi batıĝ” deyiminde geen *deniz* gibi büyük su kütleleri ile ilgili olan “batıĝ” (derin) szcĝ, ‘okluk, aşırlık’ kavramını karşılamaktadır.

“Kaşgarlı Mahmud, “batıĝ” szcĝ ile yakın anlamlı olan “teřiĝ” kelimesini aıklarken Oĝuzların her derin ve ok Şeye “teřiĝ” dediĝini söyler. Ayrıca bilgin ve hakm adama, “teřiĝ bilge” Şeklinde hitap edildiĝini belirtir.¹⁹²

“batıĝ” szcĝnn ‘okluk, fazlalık’ kavramını belirttiĝini *Kutadĝu Bilig*’deki Şu beyitte de görebilmekteyiz:

negü bar ajunda fıraĝta atıĝ
fıraĝ adĝuları teřiĝizde batıĝ (D. 6203)

(Dünyada ayrılıktan daha g ne var, ayrılık kayĝıları denizden daha derin.)

Kutadĝu Bilig’de “bilgi batıĝ” deyimi ile benzer kavramı karşılayan “bilgi teřiĝ” ve “bilgi oĝz” kalıplaşmalarına da rastlamaktayız. Bu durum, “bilgi batıĝ” deyiminin oluşmasında ‘bilgi’ kavramının ‘deniz ve ırmak’ gibi kavramlarla daha önceden kurduĝu kalıplaşmaların önemli rol oynadıĝını gösterir.

bilgi kiĝ : ‘geniş bilgili’

sini szlegci kişiler maĝa
yaĝı teg yaĝı ol ay bilgi kiĝe (D. 5882)¹⁹³

(Seni ekiştiren adamları ben kendi düşmanım bilirim, ey geniş bilgili insan.)

Bilgi okluĝunun büyük su kütleleri gibi somut varlıklara benzetilmesi, “bilig” kelimesinin ‘geniş’ kavramını karşılayan “kiĝ” szcĝ ile kalıplaşmasına imkân vermiştir.

bilgi oyuĝ : ‘derin bilgili’

negü tir eşit emdi bilgi oyuĝ
sınap bilgci edĝ isiz amuĝ (D. 3829)¹⁹⁴

(Derin bilgili, bütün iyi ve kötüyü tecrübe ile bilen insan ne der, dinle.)

Kaşgarlı Mahmud, “oyuĝ” kelimesini ‘akarlarında, sıvılarda koyuluk’ olarak aıklamıştır.¹⁹⁵ Suyun derinliĝi ile de ilgili olan koyuluk “bilgi batıĝ” deyimi gibi aynı kavramı karşılamaktadır.

¹⁹² ATALAY, Cilt III, s. 370.

¹⁹³ “bilgi kiĝ”: D. 1100, 2481, 3254, 3660, 4533, 4707, 4843, 5470, 6488.

¹⁹⁴ “bilgi oyuĝ”: D. 3382.

bilgi ögüz : ‘geniş ve derin bilgili’

yanut birdi ögdülmiş aydı bu söz

añgar sözledim men ay bilgi ögüz (D. 6243)¹⁹⁶

(Ögdülmiş cevap verdi: ‘Ey geniş ve derin bilgiye sahip insan, bu sözleri ona söyledim.’ dedi.

Eski Türkçe’de “ögüz” sözcüğü genel olarak ‘nehir, ırmak’ kavramlarını karşılamaktadır.¹⁹⁷

“ögüz” kelimesinin temel anlamı yanında, varlığın durumundan dolayı insan zihninde ‘büyük, geniş, derin’ kavramlarını çağrıştırmaları, deyim oluşmasını sağlamıştır. Geniş bilgiye sahip olan kişinin durumu ırmağa, nehre benzetilerek somutlaştırılmıştır. “bilgi teñgiz” deyimini ile benzerlik gösterir.

bilgi teñgiz : ‘geniş ve derin bilgili’

negü tir eşitgil ay bilgi teñgiz

ukušluğ amul köñgli yüksek ediz (D. 4998)¹⁹⁸

(Bilgisi deniz gibi geniş, akıllı, sakin ve gönlü çok yüksek olan ne der, dinle.)

Deniz varlığının çok büyük, geniş ve derin olması ile benzerlik kurularak çok bilgiye sahip olan kişi karşılanmıştır. *Deniz* ve *bilgi* varlıklarının durumları birbirine benzetilmiştir.

tüpsüz teñgiz : ‘çok fazla, büyük’

oğul kız saqınçı bu tüpsüz teñgiz

oğul kız sarığ kıldı kızgu meñgiz (D. 1164)¹⁹⁹

(Oğul, kızın kaygısı, çok büyüktür; oğul, kız, insanı mutluluktan mutsuzluğa düşürür.)

¹⁹⁵ ATALAY, Cilt III, s. 166.

¹⁹⁶ “bilgi ögüz” : D. 2243, 4691, 5119, 5468, 6135.

¹⁹⁷ bkz. ERGİN, *Orhun...*, s. 65 (Kül Tigin Abidesi, Güney Cephesi –Satur: 3); ERGİN, *Orhun...*, s. 69 (Kül Tigin Abidesi, Doğu Cephesi –Satur: 17); ŞİNASI TEKİN, *Uygurca Metinler II Maytrisimit* (Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1976) s. 444.

¹⁹⁸ “bilgi teñgiz”: D. 480, 2185, 4813, 4868, 5199, 6002.

¹⁹⁹ “tüpsüz teñgiz”: D. 211.

“Deniz” varlığının genişlik ve derinlik yönünden çok büyük olması, kimi soyut ve somut varlıkların niceliklerinin belirtilmesinde kullanılmıştır. Beyitteki “tüpsüz teñgiz” kalıp ifadesine bakıldığında ‘çok fazla, büyük’ kavramlarını karşıladığı görülür.

4. Düzen - Düzensizlik

Kutadgu Bilig’deki deyimlerde, düzenli ve düzensiz hâl ve hareketler, yol ve yol ile ilgili kavramlardan yararlanılarak ifade edilmiştir.

egri yol : ‘yanlışlık, kötü tavır’

*köni sözledinğ söz bütünlük bu ol
munıñda naruķı neçe egri yol (D. 4876)²⁰⁰*

(Doğru söyledin, gerçek budur; bundan başkası hep yanlışlıktır.)

Varılmak istenen yere giden yolun yolculuk için iyi, düz olması gerekmektedir. Deyimde yanlış ve olumsuz durum, düz olmayan, engebeli, eğri bir yola benzetilmiştir. Bu yoldan giden bir insan yanlışlığa, hataya düşmüş demektir.

könli köni : ‘kalbi dürüst, doğru, temiz’

*uluğluķ beğüklük bu devlet küni
uzun turğu ermez ay könli köni (D. 4914)²⁰¹*

(Ululuk, büyüklük ve saadet günleri uzun sürecek değildir, ey kalbi dürüst insan.)

“egri” kelimesi ile zıt anlamda olan “köni”, ‘deyimde doğru, olumlu, iyi’ kavramlarını belirtmektedir. Bu kavramları “köni”, “egri”de olduğu gibi “yol” varlığı ile birlikte sık olarak kullanılması sonucu kazandığı tespit edilmiştir.

Yolda atlı ve yaya durumunda ilerlerken takip edilen yolun eğri veya düzgün olması, kişinin seyahatte huzurlu ve rahat olmasını olumlu ya da olumsuz bir şekilde etkilemektedir.

Bu anlamda “yol” kelimesi ile sıkça kullanılan “egri” ve “köni” sözcükleri, zamanla soyut anlamlar kazanmıştır. Somut bir varlığın sıfatı olan “köni”, zamanla tek başına soyut bir kavramı da belirtmeye başlamıştır.

²⁰⁰ “egri yol”: D. 2023, 6097.

²⁰¹ “könli köni”: D. 1523, 5742, 5897.

“kõngli kõni” deyiminde “kõni” kazandığı soyut anlam ile “kõngül” kelimesi ile bir kalıplaşmaya girmiştir.

bol- ve tut- fiilleri ile birlikte kullanılarak “kõngli kõni bol-” ve “kõngli kõni tut-” şeklinde kalıp ifadeler oluşturduğu da görölmüştür.²⁰²

kõngli tüz : ‘kalbi temiz, doğru yolda olan’

ilig aydı ay toldı koğıl bu söz

bu söz sözlemegil aya kõngli tüz (D. 1080)²⁰³

(Hükümdar, “Ay Toldı, bu sözleri bırak, ey temiz kalpli böyle sözler söyleme.)

“kõngli tüz” deyiminin oluşmasında “kõngli kõni” ve “egri yol”da olduğu gibi “yol” varlığının etkisi vardır. Gönlün kötülük ve çirkinliklerden uzak, kusursuz olması, yolun düz, engebesiz olmasına benzetilmiştir.

kõni yol : ‘doğru yol, doğruluk, olumlu tavır’

bular ol yarar ya yaramazlarığ

seçip adra tutğan kõni yol arığ (D. 4343)²⁰⁴

(Faydalı ve zararlı şeyleri birbirinden ayırt ederek, doğru ve temiz yol tutan kimseler bunlardır.)

Hedefe varmak için takip edilecek en iyi, olumlu yol ile insanın yapması gereken hareketler ve göstereceği tavırlar bütünü birbirine benzetilmiştir. Gerçekte “kõni yol” insanı varmak istediği yere çabuk ve rahat ulaştırır. İnsan da yapılması gerekenleri yapar, hâl ve hareketlerini düzeltirse gelecek hayatında rahat ve huzuru elde eder.

Günümüz Türkiye Türkçesi’nde kullanılan “doğru” sözcüğu ile yakın anlamlı kelime olan “kõni” gerçekte somut varlık olan “yol”un sıfatı iken yavaş yavaş tek başına soyut bir isim olmuştur. Bu soyutlaşma, soyut isimler türeten +*lik* ekini²⁰⁵ alarak “yol” sözcüğu ile isim tamlaması şeklinde sıkça kullanılmasında daha iyi görülebilir.

²⁰² “kõngli kõni bol” : D. 2010; “kõngli kõni tut-” : D. 3139.

²⁰³ “kõngli tüz” : D. 424, 515, 1713, 3085, 3148, 3279, 3537, 3993, 4005, 4314, 4464, 4546, 4691, 4990, 5057, 5509, 5699, 5985, 5989, 6184, 6462.

²⁰⁴ “kõni yol” : D. 36, 382, 393, 3056, 3730, 3905, 4353, 4407, 5855, 6632.

²⁰⁵ Muharrem ERGİN, *Türk Dil Bilgisi* (Yirminci Basım, Bayrak Basım Yayım Tanıtım, İstanbul, 1993), s. 146.

könilik öze boldı beglik ulı

bu beglik köki ol könilik yolu (D. 821)²⁰⁶

(Beyliğin temeli doğruluk üzerine kurulmuştur; doğruluk yolu beyliğin esasıdır.)

5. Gurur

Kutadgu Bilig'deki Durum Benzerliğine Dayalı Deyimlerde, gurur kavramı ifade edilirken varlığın boyu esas alınmıştır.

könğli beğük : 'gururlu, kibirli'

bu könğli beğük er usallıq kıtur

usal er ya buzur ya ödsüz ölür (D. 2297)

(Mağrur adam ihmalkârlık eder; ihmâlkâr adam ya bozulur ya da vakitsiz ölür.)

Bu deyim, "könğli alçak" deyimini ile zıt anlamlıdır. Kibirli, gururlu insanların kendilerini karşısındakilere karşı boy bakımından üstün getirme çabaları sonucu ortaya çıkan durum, deyimini oluşmasında etkili olmuştur. Bu "beğü-" hareketinden sonraki durum olan "beğük", "könğül" kelimesi ile kalıplaşarak 'gururlu, kendini büyük görme' kavramını karşılayan "könğli beğük" deyimini oluşturmuştur. Gönülün kibirlilik durumu ile insan vücudunun büyüklük durumu arasında benzerlik ilgisi kurulduğunu "könğül kötür-", "koğkı könğül" ve "könğli alçak" deyimlerinde geçen "kötür-, koğkı ve alçak" kelimeleri destekler.

"könğli beğük" ifadesinin yanında, "könğli beğük tut-" kalıplaşması da eserde görülmektedir.²⁰⁷

6. Hassasiyet

Deyimlerde insanın duygusal yönden etkilenme durumu ifade edilirken sert ve ince yapıdaki varlıklara benzetilmiştir.

²⁰⁶ "könilik yolu": D. 360, 861, 1128, 1293, 1842, 2115, 2244, 2307, 2755, 4518, 4807, 4874, 4994, 5172, 5400, 5410, 5756, 6088.

²⁰⁷ "könğli beğük tut-" : D. 2118, 2296.

bağrı taş : ‘bütün yapılanlara, söylenenlere rağmen kararından dönmeyen, direnen’

munnıŋda yası yoq sañga ay kadaş

bolu bir mañga sen aya bağrı taş (D. 4988)

(Ey kardeş, bundan sana bir zarar gelmez; ey taş yürekli insan, bir defa da benim sözümü dinle.)

“bağrı taş” deyiminde kullanılmış olan “taş” gerçekte sert ve katı madde anlamında kullanılır. Taşın sert ve katı özelliği katı ve sıvı varlıkları içinden geçirmesini engeller. Deyimde de bağrın, mecazî olarak taş gibi sert olup söylenenleri kabul etmeyen, onlara inanmayan, anlayışsız durumda olduğu ifade edilmektedir.

köñgli çatıŋ : ‘bütün yapılanlara, söylenenlere rağmen kararından dönmeyen, direnen’

negü tir eşit tıñla bilgi batıŋ

sañga öter emdi ay köñgli çatıŋ (D. 5713)

(İşit, derin bilgili insan ne der; ey katı gönüllü insan, işte sana öğüt veriyor.)

“bağrı taş” deyiminde olduğu gibi “köñgli çatıŋ” deyiminde de dıştan gelen öğütlere, yapılanlara karşı tepkisiz kalan, bunları içine almayan, sindirmeyen bir insanın durumu karşılanmaya çalışılmıştır. Bu yapılırken, taş gibi geçirgenliği çok az olan, katı bir varlığın özelliği kullanılmıştır.

köñgli yuvka : ‘hassas, duygusal, hemen etkilenen’

kişi köñgli yuvka sırınçga sanı

idi keç küdez sınğa serme anı (D. 4610)²⁰⁸

(İnsan gönlü incedir, o bir sırçaya benzer; ona çok dikkat et, incitme, kırılır.)

“yuvka” adlı varlık, ince ve dayanıksız olduğu için kolayca kırılabilir. “köñgül” de yapılan kötü hareketlerden ve söylenen sert sözlerden bir “yuvka” gibi çabuk etkilendiği için somutlaştırma yoluyla durum benzerliğine dayalı bir kalıplaşma kurmuştur.

²⁰⁸ “köñgli yuvka”: D. 3351.

7. Huzur

İnsanın huzur ve rahatlık içinde olması ifade edilirken geniş ve büyük alanlardan yararlanılmıştır.

könğli kiñg : ‘huzurlu, rahat olan, geniş yürekli’

*barıp tuş anğar sen ya kelsün sañga
yüzüñg körsüni bir ay könğli kiñge (D. 4987)²⁰⁹*

(Gidip, onunla buluş yahut o sana gelsin; ey geniş yürekli insan, o senin yüzünü bir defa görsün.)

Rahat ve huzurlu olma durumu, gönlün geniş olması ile belirtilmiştir. Dar, küçük yerlerde kişi rahat edemez. Gönlün geniş bir ortamda olması ile rahat, huzurlu olduğu anlatılmıştır. Bu deyim gibi benzer kavramı karşılayan “könğli yazı” deyimini de geniş alanda insanın rahat ve huzurlu olduğunu göstermektedir.

könğli yazı : ‘huzurlu, rahat olan, geniş yürekli’

*negü tir eşitgil sınamış sözi
anıñg ma'nisi uq ay könğli yazı (D. 3323)²¹⁰*

(Tecrübeli insan ne der, dinle; dediğinin manası anla, ey huzura kavuşmuş insan.)

Gönlün huzur ve rahatlık içinde olduğu geniş bir düzlük olan ova ile belirtilmiştir. “könğli kiñg” deyiminde olduğu gibi kişinin geniş yerde daha rahat olması bu deyimde gönlün durumunun ovaya benzetilmesini sağlamıştır.

8. Konuşma

Konuşma eyleminde “söz”, somut bir varlık gibi ele alınmıştır.

egri sözle- : ‘yalan söylemek, doğru konuşmamak’

*köni sözlese söz kör asğı öküş
kalı sözlese egri barça söküş (D. 1025)*

(Söz doğru söylenirse, faydası çöktür; yalan söylenirse, hep kötü söz işitilir.)

²⁰⁹ “könğli kiñg”: D. 2487, 4416.

²¹⁰ “könğli yazı”: D. 3383, 4047, 4673, 5269.

İlk olarak “yol” kelimesi ile kalıplaşmaya giren “egri” sözcüğü gerçek anlamda *yolun* düz olmadığını, sağlıksız olduğunu belirtir. Daha sonraları “egri yol” kalıplaşmasının etkisiyle ‘kötü, yanlış, hatalı’ mecaz anlamlarını kazanır ve kullanım alanını genişletir.

Deyimde de *sözün* ‘hatalı, yanlış, yalan’ olduğu “egri” sözcüğü ile karşılanmıştır.

irig söz : ‘sert, kırıcı söz’

irig sözke buşma kalı tegse söz

köni söz irig ol iriglenme öz (D. 5775)²¹¹

(Eğer sana sert söz söyleyen olursa, buna kızma; doğru söz sert olur, sen buna karşı sertlik gösterme.)

Kaşgarlı Mahmud “irik” kelimesinin ‘katı, sert’ anlamında olduğunu belirtir.²¹² Katı, sert varlıkların etkisi çoktur. Vurduğu, değdiği yere zarar verir. Sözün insanın kalbine olumsuz etki edici olması, onu kırıp üzebilecek nitelikte olması somut varlıkların özelliği olan “irik” sözcüğü ile anlatılmıştır.

irig sözle- : ‘sert, kırıcı konuşmak’

özünğde uluğka tilin özneme

çevab kılgu yirde irig sözleme (D. 4303)²¹³

(Kendinden büyüklerin sözüne karşı gelme; cevap vermek icap ettiği zaman kaba, sert konuşma)

Üzücü ve kırıcı sözler, katı, sert durumdaki nesnelere benzetilmiştir.

köni söz : ‘doğru, gerçek söz’

köni söz köngülke kör açığ irig

irig söz köni ol köni söz kani (D. 5778)²¹⁴

(Doğru söz, bak, gönüle acı ve sert gelir; sert söz doğrudur, o doğru söz nerede.)

²¹¹ “irik söz” : D. 2077, 3426, 3430, 5221, 5778.

²¹² ATALAY, Cilt I, s.71.

²¹³ “irik sözle-” : D. 3430, 5221, 5773.

²¹⁴ “köni söz”: D. 896, 1024, 3847, 5774, 5775, 5777, 6620.

“köni” sözcüğü, “egri” kelimesi gibi “yol” ile kurduğu kalıplaşma sonucu mecaz anlam kazanmıştır. ‘doğru, olumlu, gerçek’ kavramlarını karşılayan “köni”, bu anlamda “söz” kelimesiyle kalıplaşmaya girmiştir.

köni sözle : ‘doğru, gerçek konuşmak’

köni sözle kavliniğ tükel kıl bütün

bolur kavli yalğan kişiler otun (D. 6094)²¹⁵

(Doğru söyle, sözün dürüst ve tam olsun; sözü yalan kimseler değersiz olur.)

“köni sözle-” kalıplaşması *Kutadgu Bilig*’de sıkça geçmektedir.

ķuruğ sözle- : ‘faydasız, boş konuşmak’

ķiķide öñgin boldum erse ķalı

ķuruğ sözlemez men ne ‘aybet tili (D. 3348)²¹⁶

(İnsanlardan ayrı yaşıyorsam, buna mukabil boş konuşmuyorum ve dedikodu yapmıyorum.)

“ķuruğ” sözcüğü ‘kuru, boş, faydasız’ anlamlarında kullanılmaktadır.²¹⁷ Deyimde konuşulanan özünde yararlı bir şeyin bulunmadığı belirtilirken “ķuruğ” sözcüğünden yararlanılmıştır. “ķuruğ” sözcüğü *Divanü Lûgat-it-Türk*’te açıklanırken “ķuruğ ew” örneği verilmiş ve ‘içinde kimse bulunmayan ev’ şeklinde açıklama yapılmıştır.²¹⁸ Bir başka yerde geçen “ķuruğ yıgaç egilmes kurmiş ķiriş tügülmes” atasözünde ise “ķuruğ”, ağacın içindeki özü yitirdiğini, kurduğunu belirtir.²¹⁹

“ķuruğ” ve “söz” sözcüklerinin bu devirde birlikte deyim oluşturduğu, Kaşgarlı Mahmud’un “ķaķıķ” kelimesini izah ederken söylediği şu atasözünde daha iyi görülür:

“ķuruķ ķaķıķ ağızķa yaramas, ķuruğ söz ķulakķa yakıķmas”²²⁰

(Kuru ķaķıķ ağıza yaraşmaz, kuru söz kulaķa yakıķmaz.)

“ķuruğ” sözcüğünün kullandığı yerleri göz önünde tutarsak, kelimenin temel anlamını ‘Bir varlığın sahip olduğu asıl niteliğinin, özünün tükenmesi, yok olmasıyla

²¹⁵ “köni sözle-”: D. 962, 1025, 1026, 1917, 1937, 2203, 2175, 3383, 3501, 4027, 4108, 4117, 4609, 4639, 4876, 4903, 6150, 6474, 6627.

²¹⁶ “ķuruğ sözle-”: D. 3423, 4301.

²¹⁷ Reşit Rahmeti ARAT, *Kutadgu Bilig III, İndeks*, (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1979), s. 293.

²¹⁸ ATALAY, Cilt I, s.375.

²¹⁹ ATALAY, Cilt I, s. 198.

²²⁰ ATALAY, Cilt I, s. 383.

ortaya çıkan durum' şeklinde belirleyebiliriz. Bu anlamda, "kuruğ söz" deyiminde söylenen sözlerde değerli, faydalı, insana yarar sağlayan unsurların bulunmadığı anlatılmıştır.

sözi yumşa- : 'nazik konuşmak'

kür er kördi altun özi yumşadı

irig sözlüg erninğ sözi yumşadı (D. 2749)

(Altın görünce, pek yürekli insanlar bile yumuşar; kaba sözlü insanların da sözü yumuşar.)

Kalplerin kırılabilir ve hassas olduğu, bazı deyimlerde ifade edilmiştir: "köngül sın-", "köngli yuvka" vb. sözlerin sert, kırıcı şekilde konuşulması ile karşımızdakinin kalbi kırılıp üzülebilir.

Yumuşak yapıdaki maddelerin, kırma hareketinde daha az etkili olduğu, başka bir varlığa zarar vermediği gerçek hayattaki tecrübelerle bilinmektedir. *Sözün* kırıcı, üzücü olmadığı belirtilirken somut varlıklarla beraber kullanılabilen "yumşa-" eyleminden yararlanılmıştır.

sözi yumşak : 'nazik konuşan, kırıcı olmayan'

yüzi körklüg erdi körüp köz çamar

sözi yumşak erdi tili tüz tamar (D. 464)

(Yüzü, bakınca köz kamaştırarak kadar güzeldir; sözü sert değildi, doğru konuşurdu.)

Sözün kırıcı, üzüntü verici olmama durumu, çarptığında zarar verici bir etkiye bulunmayan somut bir varlığın özelliğine benzetilmiştir.

Ayrıca sözi yumşak bol-" şekli de görülmektedir.²²¹

tili yumşak : 'nazik konuşan, kırıcı olmayan'

kerek köngli koğkı ma yumşak tili

bu ol kör kişike sevitür yolu (D. 2229)²²²

(Gönlü alçak ve dili yumuşak olmalıdır; böylelikle insan kendisini başkalarına sevdirebilir.)

²²¹ "sözi yumşak bol-" : D. 2665.

²²² "tili yumşak": D. 2475, 3184.

“sözi yumşak” deyimi ile benzer kavramları karşılayan “tili yumşak” deyiminde konuşma aracının adı (til) kullanılmıştır. “yumşak” kelimesi gerçekte somut varlıklar için kullanıldığı göz önünde bulundurulursa “til” varlığının somut ve yapısı bakımından yumuşak olması “tili yumşak” deyiminin “sözi yumşak”tan önce oluştuğu söylenebilir.

“tili yumşak bol-” şekli de görülmektedir.²²³

9. Sevgi

Sevgi ile ilgili deyimlerde iki varlık arasında yakınlık ön plânda tutulmuştur.

könğli yakın : ‘sevgi gösteren, gönülden bağlı, kalbi yakın olan’

ağır boldı könğli yatur mçıkın

tegip tuş anğar bir ay könğli yakın (D. 5963)²²⁴

(Artık ağırlaştı, bitkin bir hâlde yatıyor; ey gönülden bağlı, gidip onu bir kere gör.)

İnsan sevdiği, değer verdiği varlıkların yanında durmak ve onları da kendine yaklaştırmak ister. Sevdiği varlıklara bedenen yakın olma durumu ile benzerlik kurularak gönül yönünden de yakınlık duyulduğu ifade edilmiştir. “Gönül” soyut olan duyguları temsil etmektedir. Somut varlıklar için kullanılan “yakın” sözcüğü ile kalıplaşarak deyimini oluşturmuştur.

bol- fiili birlikte kullanıldığı “könğli yakın bol-” şekli de görülmektedir.²²⁵

10. Sıkıntı, Üzüntü

Durum Benzerliğine Dayalı Deyimlerde insanın sıkıntılı durumu belirtilirken “gönül”, somut bir varlık olarak karşımıza çıkmaktadır.

ağır kel- : ‘yapılması güç gelmek, sıkıntı vermek’

neçe me ağır kelse bargu kerek

iligke tegip bir körüngü kerek (D. 3457)²²⁶

(Ne kadar ağır gelse bile, senin oraya gidip, hükümdara bir görünmen gerek.)

²²³ “tili yumşak bol-” : D. 2475.

²²⁴ “könğli yakın”: D. 5614, 5795, 5838.

²²⁵ “könğli yakın bol-” : D. 3060, 3298, 3705.

²²⁶ “ağır kel-”: D. 4950, 6621.

“yük yüd-” deyiminin yanında sıkça kullanılan işin zorluğu belirten “ağır”, taşınması güç olan, tartıda çok çeken varlıkların sıfatı olarak kullanılır. Bu anlamda *ağır* bir varlığın taşınması kişiye sıkıntı verir. “ağır kel-” deyiminde işin yapılmasının güç, sıkıntı verici olduğu, ağır bir yük taşıyan insanın durumuna benzetilmiştir.

könğli ağır bol- : ‘rahatsızlanmak, rahatsız olmak, üzülme’

ağır boldı könğli yatur mçıkm

teqip tuş anğar bir ay könğli yakın (D. 5963)²²⁷

(Artık rahatsızlandı, bitkin bir hâlde yatıyor; ey gönlü yakın gidip onu bir gör.)

“ağır kel-” deyiminde olduğu gibi ağır yükün taşınmasının güç olması, sıkıntı vermesi “ağır” sözcüğünün mecaz anlam kazanmasını sağlamıştır. “könğli ağır bol-” deyiminde gönlün rahatsızlık verici bir duruma girdiği belirtilmektedir.

könğli tüşük : ‘kederli, üzgün’

turup çıktı andın sakınçın tüşük

kelip qarşıka kirdi könğli tüşük (D. 1111)²²⁸

(Hükümdar kaygı ile kalkıp, oradan çıktı; üzgün bir şekilde gelip saraya girdi.)

Üzüntü, keder duyulduğunda vücut, dik durumdan uzaklaşıp yere doğru eğilim gösterir. “könğül” varlığının soyut olmasından dolayı üzülme durumu, vücudun bu duygu karşısında aldığı “tüşük” duruma benzetilmiştir.

könğül baş bol- : ‘gönlü yaralamak, üzülme’

ayıttı ne boldı özüñg ay kadaş

sini kördüm emdi könğül boldı baş (D. 5975)²²⁹

(“Ey kardeş, sana ne oldu; seni böyle görünce, gönlüm yaralandı.” dedi.)

Gönlüde duyulan üzüntü, acı, vücudun dış yüzeyindeki somut bir yaranın verdiği acıya benzetilmiştir. “bol-” yardımcı fiili yerine, “kıl-” yardımcı fiilinin kullanıldığı da görülür.

²²⁷ “könğli ağır bol-”: D. 1054, 5870.

²²⁸ “könğli tüşük”: D. 1563, 5686, 6226.

²²⁹ “könğül baş bol-/(kıl-)”: D. 3965, 4273, 4542, 4584, 5688, 5773, 6180, 6287.

köngül tar kııl- : ‘canını sıkımak, huzursuz olmak’

yori yangıl emdi yana evke bar

sakınç kadğu birle köngül kıılma tar (D. 6183)

(Haydi, şimdi dön, tekrar evine git; bu keder ve kaygı ile canını sıkma.)

“köngli kiñg” deyiminin karşıt anlamlısı denilebilecek olan “köngül tar kııl-” deyiminde dar alanların insanı sıkması, huzursuz etmesi ile benzerlik kurulmuştur. Sıkıntı, huzursuzluk içinde olma durumu, gönlün dar bir yere benzetilmesi ile karşılanmıştır.

11. Şöhret

İnsanın şöhretli durumu belirtilirken *ismi*, yaşayan bir canlıya benzetilmiştir.

atın tirig tut- : ‘adını yaşatmak, unutulmamak’

kişike tusulğu kerek bu tirig

tirig tutsa atın kıpursa erig (D. 3369)²³⁰

(İnsan hayatında kendisini yükseltmek ve adını yaşatmak için, başkalarına faydalı olmalıdır.)

İnsanın adının unutulmaması, hatırlanması bir varlığın hayatını sürdürmesine, ölmemesine benzetilmiştir.

12. Uyanıklık

Uyku hâlinde iken çevrede olup bitenlerden habersiz olunması, bu türdeki Durum Benzerliğine Dayalı Deyimlerin oluşmasında etkili olmuştur.

ğaflet usı : ‘gaflet uykusu, habersiz olma durumu’

usanma uğıtması ğaflet usı

bu ğaflet usındın küdezigil ya rab (D. 5271)²³¹

(Gafil olma, gaflet uykusu seni uyutmasın; ya Rab, beni bu gaflet uykusundan koru.)

İnsanın gözleri açık olduğu hâlde, çevresinde olup bitenlerden habersiz olma durumu, hiçbir şeyi idrak edememe bakımından uykudaki duruma benzetilmiştir.

²³⁰ “atın tirig tut-”: D. 6268. Ayrıca bkz. “atı tirig”: D. 237.

²³¹ “ğaflet usı”: D. 6637.

Kutadgu Bilig'de "ğaflet" sözcüğü yerine "usallık kelimesinin kullanıldığı da tespit edilmiştir.²³²

könğli oduğ : 'uyanık, dikkatli'

negü tir eşit emdi könğli oduğ

sözi kör çiçek teg tümen tü boğuğ (D. 452)²³³

(Şimdi dinle gönlü uyanık insan ne der; bak, onun sözü çiçek gibi binlerce renge bürünmüştür.)

Gerçekte insanın uyanık olması, gözlerinin açıklığından belli olmaktadır. Gönlün, doğruyu, yanlış görebilen, etrafında olup bitenlerden haberdar durumda olduğu benzetmeden yaralanılarak 'uyanıklık'la karşılanmıştır.

könğli tirig : 'uyanık, dikkatli olan'

negü tir eşit emdi könğli tirig

safta yaqşı sözlep birür öt erig (D. 4910)²³⁴

(Dinle, şimdi uyanık, dikkatli olan insan ne der; sana iyi sözler ile nasihat verir.)

Uyanık, çevresinde olup bitenleri görebilen, kavrayabilen insanın durumu, gönlün diri ve canlı hâlde olduğuna benzetilmiştir. Gönlün ölü olması çevresinde yaşananları, iyiyi, kötüyü fark etmesini engelleyecektir.

tut- fiili ile kurduğu "könğül tirig tut-" kalıplaşması da görülmektedir.²³⁵

C) TELMİHE DAYALI DEYİMLER

Bir kavram anlatılırken önemli bir tarihsel olay, durum, efsane; ünlü bir fıkra veya hikâye; ya da alışılmış ve benimsenmiş bir âdetten yararlanılarak oluşmuş deyimlerdir. Kavram, toplumun büyük bir bölümü tarafından bilinen bir olay, durum, kişileri hatırlatacak göstergelerle karşılanır.²³⁶

²³² "usallık usı": D. 1523, 6075.

²³³ "könğli oduğ": D. 4189, 4609, 4828, 5112, 5398, 6119.

²³⁴ "könğli tirig": D. 3642, 3691, 5746, 5772, 6069.

²³⁵ "könğül tirig tut-": D. 1383, 5196.

²³⁶ bkz. s. 32-33.

Kutadgu Bilig'in günümüzden çok yıllar öncesine ait olması, bu türdeki deyimlerin belirlenmesini güçleştirmektedir. Tespit edilen *telmihe dayalı benzetmelere* bakıldığında bunların İslâmiyet'in kabulü ile söz varlığına girdiği anlaşılmaktadır.

inçke teg- : 'rahata kavuşmak'

ukuşluğğa tegse adın begliki

ilin inçke tegrür bu bir sözke büt (D. 1781)²³⁷

(Eğer beylik, akıllı bir insan eline geçerse, o ülkesini huzura kavuşturur; sen bu söze inan.)

Kutadgu Bilig'de 'rahat, huzur içinde' kavramlarını belirten "inç" kelimesi, sıkça kullanılmıştır. Bu kelime *Atebetü'l-Hakayık* adlı eserde de, aynı anlamda yer almıştır.

Divanü Lûgat-it-Türk'te 'rahat, içi, sakin, yüreği dölek' kavramlarını karşılayan "inç" sözcüğünün ayrıca "inç kend" şeklinde özel isim görevinde kullanıldığı görülmüştür. Kaşgarlı Mahmud'un "inç kend" ile ilgili olarak yaptığı açıklama dikkat çekicidir.

Kaşgarlı Mahmud'un, Mukanna (peçeli) adındaki lânetlenmiş bir kimsenin yaşadığı şehrin adı olduğunu söylediği bu yer, harap olmuştur.²³⁸

"El-Mukanna, Abbasî komutanı Ebu Müslim Horasanî'nin kişiliği çevresinde oluşan Rizamiye akımına bağlıydı. Merv yöresinde, özellikle İslâmı benimsememiş Türkler arasında çok sayıda yandaş toplayarak Abbasilere karşı dört yıl süren bir ayaklanma başlattı. Halife Mehdi'nin ordusuna yenilince intihar etti. Cesedinin bulunamaması, göğe çekildiği biçiminde yorumlandı.

Mukannaiye inancında el-Mukanna'nın Tanrı olduğu kabul edilir. Tanrı önce Hz. Âdem, Hz. Nuh, Hz. İbrahim ve öbür peygamberler, sonra Hz. Muhammed, Hz. Ali, Hz. Ali'nin oğulları ve daha sonra da Ebu Müslim biçiminde görünmüştür. Bu yola başvurusunun nedeni insan gücünün, onu asıl biçimiyle görmeye yetmeyecek olmasıdır. İpek bir peçe ya da altın maskeyle yüzünü gizleyen el-Mukanna yandaşlarına İslâmın haram saydığı her şeyi helâl kılmuş, haram sözcüğünün kullanılmasını bile yasaklamıştır. Ayrıca namaz, oruç, hac gibi farz ibadetleri kaldırmıştır."²³⁹

Mukanna'nın yaşadığı şehir, serbest bir hayatı benimsediği için, insanların rahat, zevk hayatı sürdüğü anlaşılmaktadır. Bu yaşayıştan dolayı şehrin adının 'rahat, huzur' anlamlarını kazandığı ortaya çıktığı düşünülebilir.

²³⁷ "inçke teg-" : D. 1044, 1772, 1782, 2180, 2239, 2260.

²³⁸ ATALAY, Cilt III, s. 437 - 438.

²³⁹ *AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, Cilt 16 (Ana Yayıncılık, İstanbul, 1992), s 288.

“teg-” filinin ‘bir varlığa dokunmak’²⁴⁰ olan temel anlamı göz önünde bulundurulursa “inç” sözcüğünün somut bir varlığın adı olduğu ihtimali güçlenir.

Ayrıca Mukanna adlı kişinin çok sayıda yandaş topladığı Merv şehrinin Karahanlı Devletinin güneyindeki Karakum bölgesinde olması²⁴¹ ve yandaşlarının genellikle Türk olması bu yönde yapılan yaklaşımı kuvvetlendirir niteliktedir.

“inçke teg-” deyiminde “inç” kelimesi, Mukanna adlı kişinin zevk ve rahat içinde bir hayat yaşanan şehrini hatırlatmaktadır.

könilik küni : ‘ahiret günü, kıyamet günü’

törü tüz yoritgöl buçunğa köni

künüñg edgü bolğay könilik küni (D. 1374)²⁴²

(Halka kanunu doğru ve dürüst tatbik et ki, kıyamet gününde mutlu olasın.)

İslâm dininde bütün insanların öldükten sonra dirileceği ve yaptıklarından sorguya çekileceği inancı bu deyimın oluşmasında etkili olmuştur. İnsanların yaptıkları iyi ve kötü hareketler, her şeyi bilen Tanrı tarafından ahirette doğru bir şekilde ayırt edilecektir.

“könilik küni” deyimi bu anlamda insanlara, bilgileri dahilinde olan kıyamet gününü hatırlatır.

luğman yılı : ‘çok uzun yıllar’

sevinçin avınçın küvençin ili

aşasu yaşasunı luğman yılı (D. 123)

(Sevinç, huzur ve güvenç içinde memlekete hâkim olsun, Lokman kadar uzun yıllar yaşasın.)

Kısasü’l-Enbiya’da Lokman Hekim’in üç bin beş yüz yıl yaşadığı söylenir.²⁴³ Deyimde de ‘uzun yıllar’ kavramı, geçmişte yaşamış ve toplum tarafından bilinen bir kişi hatırlatılarak, bu varlıkla ilgili göstergeler sayesinde karşılanmıştır.

²⁴⁰ ATALAY, Cilt IV, s. 592.

²⁴¹ Agop DİLÂÇAR, *Kutadgu Bilig İncelemesi* (Üçüncü Basım, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995), s. 17.

²⁴² “könilik küni”: D. 30, 808, 5511, 6460.

²⁴³ Aysu ATA, *Nasrû’l-din bin Burhanû’l-din Rabguzi Kısasü’l-Enbiya*, I Giriş-Metin-Tıpkıbasım (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997), s. 232. (163v-8).

(**özin**) otka at- ‘cehenneme girmek, cehennem ateşine girmek’

öziñg otka atma bu dünya üçün

kişi neñgin alma küçeme küçün (D. 1284)²⁴⁴

(Bu dünya için kendini ateşe atma; başkasının malını alma, kimseye zulüm etme.)

“(özin) otka at-” deyimindeki ‘ateş’ kavramını belirten “ot”, din yönünden yasaklanmış, günah sayılan hareketleri işleyenlerin cezalandırılacağı cehennemi hatırlatır.

D) DUYGU DEĞERİNE DAYALI DEYİMLER

Toplum, bazı varlıklara veya hareketlere karşı duygusal yaklaşımı sonucunda onlara yeni anlamlar yükleyebilmektedir. Bu yüklediği anlamlar, ilk önceleri varlığın dil göstergesi olan kelimenin bir anlamı olarak sözlüklerde gösterilmezken, daha sonraları toplumda benimsenip yerleşmesiyle mecaz anlamı şeklinde yer alabilmektedir.²⁴⁵

Kutadgu Bilig’de bu şekilde bir sözcüğün temel ve yan anlamları dışında kelimeye toplum tarafından verilen kimi anlam değerleri esas alınarak, başka alandan bir kavramı belirtmesi sonucunda oluşan deyimler şunlardır:

açığ söz : ‘acı söz, kötü söz’

tügük tüz açığ söz kişig tumlitur

tiriglikte kitmez köñgölde yatur (D. 2577)

(Çatık yüz, acı söz insanı soğutur ve bunun tesiri bütün hayat boyunca devam eder, insanın gönlünden çıkmaz.)

Ağızda yakıcı bir etki bırakan acı, duygu değeri olarak ‘kötü, zarar verici’ anlamlarını kazanmıştır. Bu anlamda “söz” kelimesi ile kalıplaşma kurarak, ‘konuşulanların zarar verici, hoşnutsuz edici, gönül yıkıcı, incitici olması’ kavramlarını karşılayan deyimini oluşturmuşlardır.

²⁴⁴ “(özin) otka at-”: D. 1375, 3624, 4821, 5004, 5168, 5399.

²⁴⁵ bkz. s. 33-34.

isig söz : ‘sevgi dolu söz’

küler yüz isig söz üle neñg tavâr

boş azad kişiler bu üçke avâr (D. 2408)²⁴⁶

(Onlara güler yüz göster, sevgi dolu sözler söyle, mal mülk dağıt; serbest ve hür insanlar bu üç şeyin etrafında toplanırlar.)

Sıcaklık duygusu toplumda olumlu değerler kazanmıştır. Günümüz Türkiye Türkçesi’nde “sıcak yüzlü”, “sıcak bakmak”, “işe ısınmak” kullanımlarına bakıldığında toplumda “sıcak” kavramına karşı iyi yönde bir yaklaşım olduğunu görmekteyiz. Bu kullanımların zıddını incelediğimizde ise (“soğuk yüzlü”, “soğuk bakmak”, “işten soğumak”) “soğuk” kavramına kötü bir değer verildiği görülür.

‘sevgi, samimiyet’ değerlerini kazanan “isig”, “söz” ile kalıplaşarak insanda sevgi uyandıran söz’ kavramını karşılayan deyimini oluşturmuşlardır.

könğli isin- : ‘sevmek, samimi olmak’

ilin itse bassa tüz önğdi urup

isinse er at könğli edğü bulup (D. 2179)²⁴⁷

(Memleketi düzene sokarak, doğru kanun ile yönetsin; hizmetinde bulunanlar iyilik görerek onu sevsin.)

Kutadgu Bilig’de “isin-” eylemine, olumlu yönde olan ‘sevgi, hoşnutluk’ değerleri verilmiş ve bu duygu değeri ile deyimlerde kullanılmıştır.

könğli tumlı- : ‘gönlü soğumak, birine karşı duyulan sevgiyi kaybetmek’

irig sözlemegü özüg tutğu berk

irig sözke tumlır kişi könğli terk (D. 5221)

(Beyler sert sözler söylememeli, kendilerine hâkim olmalıdır; sert söz insanların gönüllerini çabuk soğutur.)

“könğli isin-” deyiminin karşıt anlamlısı olan deyimde ‘soğukluk’ kavramının insanda kötü hisler uyandırdığı görülür. ‘Sevgisiz, yalnızlık, nefret’, toplumun ‘soğuk’ kavramına yüklediği duygu değerleridir.

²⁴⁶ “isig söz”: D. 522, 2405, 2478, 2479, 6095.

²⁴⁷ “könğli isin-”: D. 2295, 2546.

könğli yaruk : ‘sevinçli, huzurlu’

negü tir eşitgil ay könğli yaruk

munıñ ma'nisi kör bu sözke amuk (D. 5599)

(Gönlü parlak olan insan ne der, dinle; bak, bunun manasını bu söz kuvvetlendirir.)

Kutadgu Bilig'de ‘aydınlık’ kavramları ile ilgili kalıplaşmaların büyük çoğunluğunda, ışığın vurduğu yerde *sevinme*, *mutlu olma*, *sıkıntılardan kurtulma* durumu oluşmaktadır. Karanlık ortam, insanda bir mutsuzluk, tedirginlik uyandırmaktadır. Toplum nazarında, *aydınlanma* hareketi, *aydınlık* ile ilgili sözcükler güzel duygu değerleri kazanmıştır.

“könğli yaruk” deyiminde gönül, huzurlu bir durumdadır. Çünkü sıkıntı veren karanlıktan uzaktır. Bu deyim oluşmasında “yaruk” sözcüğünün sahip olduğu duygu değerinin etkisi olmuştur.

könğül yarut- : ‘rahat, huzurlu olmak’

bu ay toldı oldurdu aqrı amul

közün yirke tiki yaruttı könğül (D. 769)

(Ay Toldı gözlerini yere dikip ve içi rahat bir şekilde, yavaş ve sessizce oturdu.)

‘mutluluk ve huzur’ duygu değerine sahip olan *ışığın* sayesinde, gönül aydınlanmaktadır. Gönül, ışık sayesinde sıkıntılı, huzursuz durumdan kurtulmuştur.

köz yaruğı : ‘sevinç veren, sevinç kaynağı’

sen erdiñ mañga köz yaruğı tükel

barır men seniñdin esen edğü kal (D. 1162)²⁴⁸

(Sen benim gözümün nuru idin, şimdi senden ayrılıyorum, sağ ve esen kal.)

İnsanın gözüne ışık vurup karanlıktan kurtulması onu sevindirmektedir. “könğli yaruk” ve “könğül yarut-” deyimlerinde görüldüğü gibi insan aydınlık içinde mutlu olmaktadır.

közi yaru- : ‘yüzü gülmek, sevinmek, mutlu olmak’

yatıg edğü tutsa yarur er közi

ümeg edğü tutsa yağıldı sözi (D. 496)²⁴⁹

²⁴⁸ “köz yaruğı”: D. 1163.

²⁴⁹ “közi yaru-”: D. 598, 604, 1589, 1601, 2434, 3321, 3411, 3732, 4134, 4815, 5609, 5662, 5722, 6230, 6262.

(Yabancıya karşı iyi davranan insanın yüzü güler; misafire iyi davranırsa şöhreti yayılır.)

‘aydınlık’, ‘aydınlanmak’ kavramlarının sahip olduğu duygu değerinin etkisiyle oluşmuş olan “közi yaru-” deyiminde insanın yüzünün gülmesi, sevinmesi ifade edilmiştir. Günümüz Türkiye Türkçesi’nde kullanılan “gözleri parlamak”²⁵⁰ deyimini ile benzer kavramları karşılamaktadır.

küni toğ- : ‘mutlu olmak’

ķayu il begi bolsa edgü köni

bayudı ol il buğını toğdı küni (D. 5544)²⁵¹

(Hangi memleketin beyi iyi ve doğru olursa, o memleketin halkı zenginleşir ve mutlu olur.)

‘aydınlık, aydınlanmak’ kavramlarını karşılayan sözcüklerin, ‘mutluluk, sevinç; mutlu olmak’ duygu değerini kazanmasında büyük ışık kaynağı olan güneşin etkisi vardır. Dünyayı karanlık geceden kurtaran ve her tarafı aydınlatan güneş toplumda ‘mutluluk, sevinç yaratan’ bir duygu değeri kazanmıştır. Bu anlamda “toğ-” fiili ile birlikte kalıplaşarak deyimini oluşturmuşlardır.

küni tüner- : ‘mutsuz olmak, sıkıntıya girmek’

köni ķayda bolsa ķutađur küni

tünermez küni er yorısa köni (D. 2864)²⁵²

(Doğru insan nerede olursa olsun, onun günü kutlu olur; doğru hareket eden insanın günü kararmaz.)

‘aydınlanmak’ hareketinin zıddı olan ‘kararmak’ hareketi ile yaşanan mutluluk, sona erer. İnsanların *karanlığa* karşı soğukluk, nefret duyması bu deyimde kendini gösterir. “küni toğ-” deyiminin zıt anlamlısı durumundadır.

küni yaru- : ‘mutlu olmak’

ilig inķke tegdi yarudı küni

bayatķa şükür kıldı ögdi am (D. 1782)²⁵³

²⁵⁰ bkz. AKSOY, *Atasözleri...*, s. 813.

²⁵¹ “küni toğ-”: D. 2010, 2173.

²⁵² “küni tüner-”: D. 4249.

²⁵³ “küni yaru-”: D. 860, 911, 1294, 1566, 2017, 2789, 4965, 5392, 5946.

(Hükümdar rahata kavuştu, mutlu oldu; Tanrı'ya şükretti, onu övdü.)

“künü toğ-” deyimi ile benzer niteliktedir.

kün kör- : ‘mutlu olmak’

ķara edġü bolsa bir özke bolur

begi edġü bolsa buķun kün körür (D. 3268)

(Kişi, iyi olursa, bu iyiliġi yalnız kendisi içindir, beyi iyi olursa, halkın hepsi mutlu olur.)

Dünyayı aydınlatan güneş, doğaya canlılık katmakta, etrafı ısıtmaktadır. İnsanlar çevresinde olup bitenleri görememekten duyduġu endişe ve sıkıntıyı güneşin doğması ile üzerlerinden atmaktadır. Işıġın kaynaġı olması sebebiyle güneş, saadetin kaynaġı olarak görülür.

Günümüz Türkiye Türkçesi’nde de “gün görmek” olarak kullanılan deyim, hayatını sürdürmektedir.²⁵⁴

süçig söz : ‘tatlı, hoş giden söz’

küler yüz süçig söz silig öz kerek

ķılınçı bularķa tükel tüz kerek (D. 2072)²⁵⁵

(O güler yüzlü, tatlı dilli, yumuşak huylu olmalı; ahlâkı da bunlara uygun olmalıdır.)

Tatlı, şekerli yiyecek ve içeceklerin insanda bıraktığı etki bunlara ‘hoşa gidici, zevk verici’ duygu değerini kazandırmıştır. Bu duygu değeri göz önünde bulundurularak “söz” kelimesi ile kalıplaşmaya girmiş ve ‘hoşa giden konuşma’ kavramını karşılamıştır.

tatıġ bul- : ‘zevk almak, hoşlanmak’

bu edġü ol ol ķılsa ġalkķa asıġ

bu asġı bile bulsa buķını tatıġ (D. 3271)²⁵⁶

(İyi, halka faydalı olan ve bu fayda ile halka zevk veren, onu mutlu eden şeydir.)

Yiyecek ve içeceklerin dil organı ile algılanan tatlılığı, insanda iyi bir etki bırakmıştır. Tat, gerçek, temel anlamından başka yiyecek ve içeceklerin ağızda haz verici

²⁵⁴ AKSOY, *Atasözleri...*, s. 828.

²⁵⁵ “süçig söz”: D. 2070, 2665, 3913, 4222, 4343.

²⁵⁶ “tatıġ bul-”: D. 1890, 2756, 3342, 4928, 5140.

etkisinden dolayı ‘güzel, hoş, zevk verici’ anlamlarını yüklenmiştir. Sonradan kazandığı bu anlamlar toplumda benimsenerek mecaz anlamda sözlüğe geçmiştir.

“tatıġ bul-” deyiminde “tatıġ” sözcüğünün karşıladığı anlam olan ‘zevk’, kelimenin, *tadı olan varlıkların* insanda bıraktığı etki sonucunda kazandığı duygu değeridir. Damak tadından hareketle kavram somutlaştırılarak ifade edilmiştir.

tatıġ kit- : ‘tadı kaçmak, sevilen bir şeyin zevksiz duruma düşmesi’

ölüm tutgaķı keldi tuttı ķatıġ

ķutulġu yirim yok kiterdi tatıġ (D. 1352)²⁵⁷

(Ölüm meleġi geldi ve beni sıkıca baġladı; kurtulacak yerim kalmadı, zevkimi kaçırdı.)

“tatıġ bul-” deyiminde belirtildiği gibi bu deyimde de insanların tadı olan varlıklara ‘zevk, hoşnutluk veren’ duygu değerini verdiği görülür. Bu duygu değeri ile sıkça kullanılan “tatıġ” sözcüğü “kit-” eylemi ile kalıplaşarak ‘var olan zevkin, hazzın ortadan kalkması, sona ermesi’ kavramını karşılayan deyimini oluşturmuşlardır.

yüzi yaru- : ‘memnun, mutlu olmak’

olarda biri bu tapuġ bilmez öz

barıp tapnumasa yarumaġa yüz (D. 3738)²⁵⁸

(Bunlardan birisi, ben bu hizmetleri bilmem, gidip de hizmet edemezsem, benden kimse memnun kalmaz.)

“közi yaru-” deyimini ile aynı anlamda olan “yüzi yaru-” deyiminde ‘ışık’ varlığı sadece gözü ilgilendirdiği hâlde kullanım alanını genişletmiş, gözün içinde bulunduğu alanla (yüz) birlikte kalıplaşarak kullanılmıştır.

yüzi yaruķ tut- : ‘güler yüz göstermek’

tuz etmek yitürġil kişike küle

yüzünġni yaruķ tut süçiġ söz bile (D. 4222)²⁵⁹

(İnsanlara güler yüz göster ve onlara tatlı sözle tuz ekmek yedir.)

“yüzi yaru-” deyimini ile benzerlik niteliktedir.

²⁵⁷ “tatıġ kit-”: D. 1139, 2152.

²⁵⁸ “yüzi yaru-”: D. 482, 624, 4001, 4054, 4176, 4605.

²⁵⁹ “yüzi yaruķ tut-”: D. 604, 2476, 2576, 4222, 4283.

II. YAKIN İLİŞKİYE DAYALI DEYİMLER

Yakın ilişkiye dayalı deyimler, bir kavramın bağıntılı olduğu bir başka kavramın göstereni ile karşılanması ile oluşur. Benzerliğe dayalı deyimlerden farklı olarak yakın ilişkiye dayalı deyimlerde kavramlar arasında benzerlik ilgisi kurulmaz.²⁶⁰

A) HAREKET İLİŞKİSİNE DAYALI DEYİMLER

Anlatılmak istenen bir hareketle ilişkili olan başka bir hareketle ilgi kurulup bu hareketin adının kullanılmasıyla oluşan deyimlerdir. Bir hareketin, hazırlayıcısı veya sonucu olan bir başka hareketle yakın ilişki kurulabildiği gibi, belli bir süreçte gerçekleşen hareketlerde en etkileyici, en göze çarpan tarafını belirten hareketle de ilişki kurulabilmektedir.²⁶¹

Kutadgu Bilig'de tespit edilen Hareket İlişkisine Dayalı Deyimlerde anlatılmak istenen hareketin göze çarpan, etkileyici tarafını belirten başka bir hareketle karşılandığı görülmüştür.

*bu kün ya yarın tut yumulsa bu köz
silerniñ du 'aqa bolur muñgluğ öz (D. 6172)*

(Bugün veya yarın bu göz kapanınca, ben de sizin duanızı muhtaç olacağım.)

Beyitte geçen “köz yumul-” deyimini ile anlatılmak istenen “ölmek” hareketidir. Ölüm sonrası insanın yaşamsal faaliyetleri durmakta ve gözleri kapanarak dış dünya ile ilgisi kesilmektedir. İnsanın dış dünya ile olan ilgisinin kesildiğinin en göze çarpan tarafı *göz kapama* eylemi olduğundan, bu hareket, ‘ölmek’ kavramını, yakın ilişki kurularak karşılamıştır. Görüldüğü gibi “ölmek” ve “köz yumul-” eylemleri arasında benzerlik ilgisi kurulmamıştır.

*yararmu sañga emdi yandru turup
özünñ yüz evürse yağı teg bolup (D. 5783)*

²⁶⁰ bkz. s. 34-36.

²⁶¹ bkz. s. 36-37.

(Şimdi bütün bunlara karşı kalkıp, düşman gibi ondan yüz çevirmek sana yakışır mı?)

“yüz evür-” deyimini ile ‘bir şeye karşı gösterdiği ilgiyi kesmek’ kavramı karşılanmıştır. İnsanın, değer verdiği varlıkları gözünün önünden ayırmadığını, ona sürekli baktığı düşünülürse, sevmediği, değer vermediği varlıklara da bu hareketin tersini yapması beklenir. Bu eylem, bakışların kesilmesi, başın başka yöne çevrilmesi şeklinde olabilir. Deyimde de yüzün başka yöne çevrilerek ilgisiz kalındığı, değer verilmediği somut bir şekilde anlatılmıştır.

Kutadgu Bilig’de hareket ilişkisine dayalı deyimler şunlardır:

1. Aşağılama, Hakaret

Kutadgu Bilig’de Hareket İlişkisine Dayalı Deyimlerde aşağılama, hakaret ile ilgili bir adet deyim tespit edilmiştir.

yüzinke suğ- : ‘yüzüne tükürmek, aşağılamak, hakaret etmek’

bu bordın kıpar mirıg yazukka yürek

zinadın kaçar kıt yüzünıgke suğar (D. 1338)

(İçki insanı bin türlü günaha yöneltir; saadet, zinadan kaçır, yapanın yüzüne tükürür.)

Hoş karşılanamayacak bir hareket karşısında ceza niteliğinde yapılan “yüzünıgke suğ-” ile ‘aşağılamak, hakaret etmek’ kavramları karşılanmıştır. Halk arasında yüze tükürme eylemine maruz kalan kişi, tüküren tarafından değersiz bir varlık yerine konur. Hareket bu anlamda toplum içinde benimsenmiş ve bir varlığa, yaptığı kötü eylemden dolayı verilen cezayı daha etkili şekilde anlatmak için kullanılır olmuştur.

Divanü Lûgat-it-Türk’te “ol kişi yüzünıgke suttı” (O, adamın yüzüne tükürdü.) örneğinde de “yüz” ve “suğ-” kelimelerinin birlikte kurdukları kalıplaşma görülür.²⁶²

2. Çalışma, Gayret Etme

adağ manıg- : ‘bir yere gitmek, ilerlemek’

könğülsüz kıayı yirke manıgsa adağ

neçe yir yaqın erse boldı yırağ (D. 5046)²⁶³

²⁶² ATALAY, Cilt II, s. 295.

²⁶³ “adağ manıg-”: D. 374.

(Arzu edilmeyen bir yere doğru yola çıkılırsa, bu yol ne kadar yakın olursa olsun, kişiye yine uzak gelir.)

‘Adım atmak, yürümek’ anlamındaki *mañg-* fiilini, Eski Türkçe devri eserlerinden Mayrısimit’te “*mañgala-*” şeklinde görülmektedir.²⁶⁴ Altun Yaruk’ta ise “*mañg*” ve “*mañg-mışça*” şekillerinde isim ve fiil olarak kullanılmıştır.²⁶⁵

“gitmek, yürümek” hareketi, yürüme organı olan ayağın bir hareketini belirten gösteren (*adak mañg-*) ile karşılanmıştır.

Çalışma, bir şeyler yapmak için çabalama ile ilgili eylemler ifade edilirken özellikle “el” varlığı ve elin yaptığı hareketlerden yararlandığı görülmüştür.

ağak ur- : ‘ayak basmak, bir yere gitmek’

hiyanet kayu yirde ursa ağak

*asığ birgü barça kaçar keç yırağ (D. 2865)*²⁶⁶

(Hiyanet nereye gitse, faydalı olan her şey oradan çok uzaklara kaçır.)

“ur-” eylemi aslen *bir varlığa etkide bulunacak şekilde dokunmak* anlamındadır.²⁶⁷ Orhun Abidelerinde taşa vurmak, okla vurmak şekillerinde kullanılan “ur-” fiili *Divanü Lûgat-it-Türk*’te ‘koymak’ anlamı ile de yer almıştır.²⁶⁸ Her iki anlamda da hareketin bir varlığa yönelmesi ve teması vardır.

Anlatılmak istenen hareket ile ilgili aracın (ayak) yaptığı bir hareket arasında yakın ilişki kurulmuştur.

elig kötür- : ‘iş yapmak, çalışmak, işe başlamak’

mañlıg bağırsağ bütün sen silig

könilik bile sen kötürdüñg elig (D. 3063)

(Güvenilir, içten bağlı doğru ve temizsin; sen doğrulukla işini yaptın.)

²⁶⁴ TEKİN, s. 428.

²⁶⁵ Ceval KAYA, *Uygurca Altun Yaruk- Giriş, Metin ve Dizin-* (Birinci Basım, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994), s. 587.

²⁶⁶ “ağak ur-”: D. 3324.

²⁶⁷ ERGİN, *Orhun...*, s. 66-67 (Kül Tigin Abidesi Güney Cephesi- Satır: 10, 11, 12); ERGİN, *Orhun...*, s. 89 (Bilge Kagan Abidesi, Kuzey Cephesi- Satır: 8).

²⁶⁸ ATALAY, Cilt I, s. 164.

İnsanın iş yapmakta en fazla kullandığı organ *el*dir. Onunla yakalar, alır, kavrar, tutar, bırakmaz, verir, atar vb. Bir iş için yapılan ilk hareketlerden biri, elin işe doğru uzanması, kalkmasıdır. ‘çalışmak, iş yapmak’ kavramı yakın ilişki kurduğu “*elig tegür-*” hareketi ile karşılanmıştır.

elig tegür- : ‘yapmak, çalışmak’

basutçı tilep bulmadı kör ilig

*tegürdi özi barça işke elig (D. 431)*²⁶⁹

(Hükümdar yardımcı aradı, fakat bulamadı ve her işi kendisi bizzat yapmak mecburiyetinde kaldı.)

Birçok işte kullanılan *el* organının ilk olarak yaptığı, *işe doğru uzanma, işi yapmaya meyletme* hareketi, ‘çalışmak, işi yapmak’ kavramını karşılamada kullanılmıştır. Anlatılmak istenen hareket, kendisi ile ilişkili olan bir ön hareketle karşılanmıştır.

elig ur- : ‘yapmak, uğraşmak’

elig urmuş işke bakıp işlemiş

*bilig işke tutmuş budun başlamış (D. 255)*²⁷⁰

(O, uğraştığı işi dikkatlice yapmış, bilgiyi işinde kullanmış, halkı yönetmiş.)

“*elig tegür-*” deyiminde olduğu gibi, işin yapılması için gereken *iş ile ilgili varlığa ulaşma, yaklaşma* hareketi, anlatılmak istenen ‘yapmak’ kavramını karşılamıştır.

işke tut- : ‘kullanmak, bir işte çalıştırmak’

kümüş işke tutsa tüker alqınur

*sözüm işke tutsa kümüş kazganur (D. 189)*²⁷¹

(Gümüşü bir işte kullanırsan biter tükenir; sözümü kullanırsan gümüş kazanır.)

‘Bir iş yaparken bir varlıktan yararlanmak, onu kullanmak’ kavramı, “*işke tut-*” deyimini ile karşılanmıştır. Deyimi oluşturan kelimelere bakıldığında “*tut-*” eylemi ‘elle kavramak, yakalamak’ temel anlamına sahiptir. İş yaparken bir varlık, elde tutularak kullanılmaktadır. ‘kullanmak’ kavramı yakın ilişkili olan “*işke tut-*” hareketi ile belirtilmiştir.

²⁶⁹ “*elig tegür-*” : D. 1416, 2006, 2501, 2624, 3221, 3366, 3467, 4231, 4451.

²⁷⁰ “*elig ur-*” : D. 251, 1630, 1805, 1853, 3147.

²⁷¹ “*işke tut-*” : D. 165, 189, 255, 1146, 1306, 1360, 1844, 2100, 2513, 2758, 2870, 3169, 3233, 3254, 3448, 3679, 4221, 4533, 4562, 4623, 4625, 4868, 4870, 5171, 5434, 5435, 5699, 5843, 5875, 6002, 6119, 6463.

Kutadgu Bilig'de "işke tut-" deyimini çoğunlukla "söz" kelimesi ile birlikte kullanılmıştır:

ay ilig munu men bağırsak saŋga
sözüm işke tutğıl ay ersig toŋga (D. 1360)

(Ey hükümdar, işte ben sana sadakatle bağlı insanım; sözlerimi işlerinde değerlendirebilir, ey mert insan.)

Beyitte görüleceği üzere işe tutulan, kullanılan varlık "söz"dür. Günümüz Türkiye Türkçesi'nde kullanılan 'söylenen bir sözü, verilen bir öğüdü kabul etmek, davranışlarını bunlara uydurmak' kavramını karşılayan "söz tutmak" deyimini²⁷² ile "söz işke tut-" deyimini arasında yakın bir ilgi vardır.

Öğütlerin, insanların hâl ve hareketlerinde doğru olanı gösterdikleri düşünülürse, insan kendisine söylenen nasihatleri davranışlarında kullanmalı, uygulamalıdır. Onu, sadece zihinde hiç çıkartmayacak şekilde saklamak, tutmak öğüdü yararsız kılar. Öğüt, hafızada tutulmasından çok, işlerimizde, hâl ve hareketlerimizde de kullanılmalıdır.

"söz tut-" deyimine bu yönden yaklaşıldığında bu deyim "sözi işke tut-" kalıbı ifadesinden geldiği anlaşılmaktadır. "tut-" fiili, sıkça beraber kullanıldığı "iş" kelimesi ile beraber karşıladığı 'kullanmak' kavramını zamanla tek başına taşıyabilecek duruma gelmiştir. "iş" kelimesi düşmüş ve kalıplaşmadan dolayı sahip olduğu anlamını "tut-" eylemi yüklenmiştir.

idî yakşı aymış biliglig kişi
bu söz tutsa asğı sav altun tuşı (D. 4135)²⁷³

(Bilgili insan çok güzel söylemiş; bu söze göre hareket eden kimse karşılığında saf altın bulur.)

Kutadgu Bilig'de geçen bu beyitte "söz tut-" deyiminde "işke" kelimesinin varlığı hissedilir.

kapuğ tut-: 'hizmet etmek, çalışmak'
bu beglerke tapnur tapuğçı kamuğ
muŋgadıp kelip tuttu tapgun kapuğ (D. 2814)²⁷⁴

(Beylerin yanındaki bütün çalışanlar, sıkıntıya girip hizmet ettiler.)

²⁷² AKSOY, *Atasözleri...*, s. 1045.

²⁷³ "söz tut-": D. 1638, 1701, 4020, 4179, 5067, 5274.

²⁷⁴ "kapuğ tut-": D. 943, 2992, 3747.

Hizmet edenlerin, çalıştıkları yerde yaptıkları hareketlerden biri olan ‘kapı açma, kapama’, anlatılmak istenen kavramın bir parçası durumundadır. İki hareket arasında yakın bir ilişki vardır.

3. Değer Verme, İlgilenme

Eserin yazıldığı dönemdeki toplumun sevdiklerine, değer verdiklerine karşı tutumları günümüz insanınıninki ile benzerlik göstermektedir.

ayada tut- : ‘el üstünde tutmak, değer vermek, saygı göstermek’

anada atada bağırsağ bolup

ayada tutar sen küler yüz urup (D. 717)

(Anadan babadan daha merhametli olursun; güler yüzle, el üstünde tutarsın.)

Değer verilen varlıkların elde tutulması, deyim oluşmasında etkili olmuştur. İfade edilmek istenen kavramla ilgili olarak insanın bilinçli yaptığı bu eylem kalıplaşmış ve mecaz anlam olarak söz varlığına girmiştir. ‘değer vermek, saygı göstermek’ kavramlarını karşılayan bu deyim günümüz Türkiye Türkçesi’nde “el üstünde tutmak” şeklinde kullanılmaktadır.²⁷⁵

kapuğ yap²⁷⁶ - : ‘(bir şeyle) irtibatını kesmek, ilgilenmemek’

negü teg kıtur men begirfıke tapuğ

yapılmış turur kör marfıga bu kapuğ (D. 4003)²⁷⁷

(Ben beyine nasıl hizmet ederim; bu kapı artık benim için kapanmıştır.)

Gerçek anlamda, ev kapısının kapanmasıyla dışarı ile olan ilişkinin kesilmesi, deyim oluşmasında rol oynamıştır. Zamanla, kalıplaşarak kullanım alanını genişleten “kapuğ yap-”, ‘ilgisiz kalmak, irtibatını kesmek’ kavramını karşılayan bir deyim olarak söz varlığında yerini bulmuştur.

köz aç- : ‘bakmak, ilgilenmek’

köz açtı silerke bu birdi elig

usal bolmağıl sen ay kılkı silig (D. 6124)²⁷⁸

(Bu, size baktı ve el uzattı; gafil olma ey temiz yürekli insan.)

²⁷⁵ AKSOY, *Atasözleri...*, s. 765.

²⁷⁶ “yap-”: ‘örtmek, kapamak’ bkz. ATALAY, Cilt IV, s. 744.

²⁷⁷ “kapuğ yap-” : D. 719, 1321, 1563, 3232, 3341, 4560, 4688, 6152.

²⁷⁸ “köz aç-” : D. 1644, 3078, 3477, 5806.

'bakmak' kavramı, gözün görme durumuna gelmesi için yapılması gereken "köz aç-" hareketi ile karşılanmıştır. Üzerinde çalışılan, ilgilenilen bir varlığa baş çevrilir, bakışlar ona yönelir.

yüz evür- : 'yüz çevirmek, ilgilenmemek'

yanut birdi ögdülmiş aydı sözünġ

eşittim eşit sen evürme yüzünġ (D. 3367)²⁷⁹

(Ögdülmiş cevap verdi: "Sözünü işittim, sen de beni dinle, yüzünü çevirme.")

'Bir varlığa karşı gösterdiği ilgiyi kesmek' kavramı "yüz evür-" deyimini ile karşılanmıştır. Değer verilen varlıklar yakında tutulur, göz önünden ayrılmaz. Sevilmeyen, değer verilmeyen varlıklara da bu hareketlerin tersinin yapılması beklenir. Bu eylem, bakışların kesilmesi, başın başka yöne çevrilmesi şeklinde olabilir. Deyimde de yüzün başka yöne çevrilerek 'ilgisiz kalma, değer vermeme', somut bir şekilde anlatılmıştır.

4. Dikkatli Olma-Dikkatsiz Davranma

Gözün dış dünyayı algılamada önemli rolü bu tür deyimlerin oluşumunda etkili olmuştur.

közi açıl- : 'eskiden bilmediği, anlamadığı birçok şeyi öğrenip işine gelenle gelmeyeni ayırt eder duruma gelmek, farkına varmak'

munġar menġzetü keldi şa'ır sözi

oķısa açılġay oķıġlı közi (D. 412)²⁸⁰

(Şairin buna benzer bir sözü vardır; bunu kim okursa gözü açılır.)

Çevrede olanların farkına varılabilmesi için gözlerin açılması gerekmektedir. Gözün açılması ile göz görme durumuna geçecek, çevredeki varlıklar ve hareketlerden haberdar olacaktır. Kavram (farkına varmak), yakın ilişkide bulunduğu bir hareketle (közi açılmak) karşılanmıştır.

közün aç- : 'dikkatli olmak, uyanık olmak'

²⁷⁹ "yüz evür-" : D. 628, 718, 757, 1073, 1184, 2373, 3148, 3203, 3205, 3444, 4216, 4364, 5089, 5232, 5783, 5870, 5925, 6147, 6230, 6247.

²⁸⁰ "közi açıl-" : D. 4551, 5392, 5399.

ilinġde bireġü kiçe ҡalsa aç

anı sindin aytur bayat közni aç (D. 5165)²⁸¹

(Memlekette bir kimse bir gece aç kalırsa, onu Tanrı sana soracaktır, dikkatli ol.)

Çevremizde olan olayların, tehlikelerin farkına en fazla göz organı ile varılabilir. Deyimdeki kavram, gözün açılma hareketi ile karşılanmıştır. Gösteren (közin aç-) ve gösterilen (dikkatli, uyanık olmak) arasında yakın ilişki mevcuttur.

közi seçüme- : ‘ tanıyamamak, ayıramamak, seçememek’

begin ҡulda adra bilümez özüm

çıġayıġ bayında seçümez közüm (D. 4724)

(Ben orada beyi kuldan seçemiyorum; gözüm fakiri zenginden ayırt edemiyor.)

Çevredeki varlıkların ne olduğunu, ne gibi fiziksel niteliklere sahip olduklarını görme organımızla anlarız. Deyimde “göz” varlığına bir irade verilmiş ve birbirinden farklı olan varlıkları ayırmaya çalıştırılmış.

köz köre : ‘göz göre göre’

negüke inandıġ aya muġluġ öz

ķayıķa tayandıġ körür köz köre (D. 6640)

(Ey muhtaç vücut, neye inandın; göz göre göre kime dayandın.)

İnsanın çevresindeki varlıkları, hareketleri tanimasınai izlemsine yarayan göz, dış tehlikelere karşı kişinin tedbirli olmasını da sağlamaktadır. Deyimde gözün işlevini yaptığı hâlde çevrede bulunan varlıkların ve olan olayların gerçek yönünün görülemediği, kavranamaması deyimden oluşumunda etkin olmuştur.

ķulġaķın aç- : ‘söylenenlere dikkat etmek’

ra ķıyyet öze ol seniġ üç ħaķıġ

tileġü olardıñ sen aç ķulġaķıġ (D. 5579)

(Tebaa üzerinde senin üç hakkın vardır; bunu onlardan istemelisin, iyice dinle.)

Söylenenleri dinlemek için yapılması gereken hareket, deyimdeki kavramın göstereni durumundadır. “közin aç-” deyimini ile benzer kavramı ifade eden “ķulġaķın aç-” deyiminin bu deyimden sonra, onun etkisiyle oluştuğu anlaşılmaktadır. Gerçek anlamda

²⁸¹ “közin aç-” : B. 76, D. 3477, 4426, 4836.

“göz açmak” denilince ‘göz kapaklarının aralamp gözün görünmesi ve gözün görme pozisyonuna geçmesi’ kastedilmiş olur. Gerçek anlamda *kulak* organının kapalı duruma sokacak kapak gibi parçası olmaması bu yöndeki yaklaşımı doğrular.

5. Engel

Kutadgu Bilig’de Hareket İlişisine Dayalı Deyimler sınıfına *engel olma* ile ilgili bir adet deyim tespit edilmiştir.

adağ berkit- : ‘ayağını bağlamak, bir işi yapmasını engellemek’

bezenür kişike özin körkitür

könğül birdirğ erse adağ berkitür (D. 6128)²⁸²

(Süslenir, insana kendini gösterir, gönül verirsen, senin ayağını bağlar.)

Bir yere gitmede, yol almada kullanılan *ayak* varlığının bağlanması ile insanın yapacağı iş engellenmiş olur. ‘başka bir yere gitmesini engellemek’ kavramı, yakın ilişki kurduğu bir hareket (adağ berkit-) ile ifade edilmiştir.

6. Evlilik

Kutadgu Bilig’deki evlilik ile ilgili deyimlere bakıldığında *evlenme* eyleminin erkek merkezli olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca *ev* varlığı ile *kadın* arasında sıkı bir ilişki mevcuttur.

evlik al- : ‘evlenmek’

kim evlik alayın tise törtte taş

adın almaz evlik aya erde baş (D. 4486)²⁸³

(Evlenmek isteyen kimseler şu dört çeşit kadın ile evlenirler, ey erkeklerin ileri geleni.)

‘Erkek ve kadının aile kurmak için birleşmesi’ olarak tanımlayabileceğimiz “evlenmek” Türkler’de ev varlığından yararlanılarak ifade edilmiştir.²⁸⁴

Divanü Lûgat-it-Türk’te “ewlen-” fiili ile kaşılanan kavram, *Kutadgu Bilig*’de ise “evlik al-” deymi ile ifade edilmiştir.

²⁸² “adağ berkit-”: D. 3568.

²⁸³ “evlik al-” : C. 59, D. 4475.

²⁸⁴ AKSAN, *Anlambilimi...*, s. 96.

Türkler’de aile hayatında kadına büyük önem verilmiştir. *Dede Korkut*’ta iyi kadından bahsederken söylediği ‘evin desteği, direği’ anlamındaki ‘ivünğ tayağı’²⁸⁵ ifadesinde bu, açıkça görülür.

Kutadgu Bilig’de “evlik”²⁸⁶, *Divanü Lûgat-it-Türk*’te ise “ewlük”²⁸⁷ biçimiyle de karşılanan ‘kadın’ kavramı, bu adlandırma şekliyle *kadın* varlığının ev ve aile hayatına gerçek anlamını kazandırdığını gösterir.

“evlik al-” deyiminde ‘evlenme’ eylemi, erkek yönünden düşünülmüş ve erkeğin bu yönde yaptığı hareketle ifade edilmiştir.

kız bir- : ‘kendi kızını bir aileye gelin olarak vermek, evlendirmek.’

fıda kıldı barın neñgin hem özin

yalavaç anğar birdi kızın (D. 56)

(O bütün malını ve kendisini feda etti; Peygamber de ona iki kızını verdi.)

“evlik al-” deyiminde görüldüğü gibi “kız bir-” deyiminde de ‘evlenme’ olayının erkek merkezli olduğu görülmektedir.

Kendi kızını yuva kurması için bir erkeğe verme eyleminden yararlanılarak kavram (evlendirmek) ifade edilmiştir.

7. Gizlilik

Bir işi *gizli* olarak gerçekleştirmek ile ilgili Hareket İlişkisine Dayalı Deyimler sınıfına giren bir adet deyim tespit edilmiştir.

közün yaşru bak- : ‘gözünü gizlemek, göz ucuyla bakmak, gizlice bakmak’

iligke bağa kördi yaşru közin

kaşı közi tügmiş açılmış yüzün (D.770)

(Göz ucu ile gizlice hükümdara baktı; o kaşını çatmış yüzünü buruşturmuş idi.)

‘gizlemek’ anlamına gelen “yaşur-”²⁸⁸ fiili ile görme organı “köz” isminin kalıplaşmasıyla oluşmuş olan deyim, gözün bakma hareketini saklı olarak yaptığını belirtir.

²⁸⁵ Muharrem ERGİN, *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile* (Dördüncü Basım, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997), s. 76.

²⁸⁶ bkz. D. 4487, 4491, 4607 numaralı beyitler.

²⁸⁷ bkz. ATALAY, Cilt I, s. 251.

²⁸⁸ ATALAY, Cilt IV, s. 758.

Günümüz Türkiye Türkçesi'nde kullanılan "göz ucuyla bakmak" deyimini ile benzerlik gösterir.

8. Gurur

İnsanın gururlanması ifade edilirken vücudun bu yönde yaptığı hareketlerden yararlanmıştıdır.

egin kötür²⁸⁹ - : 'gururlanmak, göğsünü kabartmak'

hazinem öküş tip küvenme nerigin

*haşem sü telim tip kötürme egin (D. 5214)*²⁹⁰

("Hazinem çok!" diye mala güvenme; "Hizmetkârım ve askerim çok!" diye gururlanma.)

'sırt' anlamında olan "egin"²⁹¹, gururlanma esnasında dik duruma gelmekte ve yükselmektedir. Vücudun çevredeki varlıklara nazaran yükselmesi, gururlanan insanın yaptığı bir hareket olarak toplum tarafından benimsenmiş ve 'büyüklenmek, kendini beğenmek' kavramını karşılar olmuştur.

kögüz ker²⁹² - : 'gururlanmak, göğsünü kabartmak'

kögüz kerdim ança yağı sançmış er teg

*küvez teg kür erip kaya teg kaçdıtım (E. 6539)*²⁹³

(Düşmanı yenmiş insan gibi göğüs kabarttım; mağrur insan gibi, kabadayı olup kaya gibi karşılarına dikildim.)

"egin kötür-" deyiminde olduğu gibi gururlanan insanın yaptığı bir hareket olan *gögüs germek* kalıplaşarak mecazî anlamda 'büyüklenmek, kibirlenmek' kavramını karşılamıştır.

²⁸⁹ "kötür-" : 'kaldırmak, yükseltmek, çıkarmak' bkz. ERGİN, *Orhun...*, s. 122.

²⁹⁰ "egin kötür-": D. 1534, 1882, 5326.

²⁹¹ ATALAY, Cilt IV, s.171.

²⁹² "ker-" : 'germek, genişlemek' bkz. Ahmet CAFEROĞLU, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Üçüncü Basım, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1993), s. 71.

²⁹³ "kögüz ker-": D. 1535, 5211, 5215, 5326.

Atebetü'l-Hakayık'ta da "kögüz ker-" deyimini görmekteyiz:

kerip halkқа kögüzüñg tap uslan tilin (halka karşı kibirlendin ise, dilini derhâl düzelt.)²⁹⁴

9. Hayranlık

İnsanın bir varlığa karşı hayranlığı, varlığı gören organ olan gözün yaptığı hareketle anlatılmıştır.

köz kam- : 'hayran olmak, büyülenmek'

ağı keçti ħarir özüñg örtti öz

sini yañsıağuçı körüp kamdı köz (D. 5799)²⁹⁵

(Sen sırma giydin ve vücudunu ipeklerle örttün; haset edenlerin gözleri sana bakıp, kamaştı.)

Divanü Lûgat-it-Türk'te geçen "köz kamadı" (Güneş ışığından gözü kamaştı.) cümlesinde "kama-" eylemi kuvvetli ışık karşısında göz organının yaptığı hareketi karşılar.²⁹⁶

Köktürk Yazıtları'nda geçen 'titretmek, sallatmak, sarsmak' anlamında olan "kamşat-"²⁹⁷ ve 'titreyen, sallanan, sarsılan' anlamındaki "kamşag"²⁹⁸ kelimeleri ile "kam-" arasında köken bakımından bir ilgi kurulabilir. "köz kam-" hareketi ile fazla ışıktan dolayı göz kapağının, kirpiklerin titremesi ifade edilmek istenmesi bu yaklaşımı doğrular niteliktedir.

Görünüşü yönünden çok etkileyici bir varlık karşısında, insanın gösterdiği tepkilerden biri olan *gözün kamaşması*, kalıp bir ifade olarak mecaz anlam kazanıp söz varlığına girmiştir.

²⁹⁴ ARAT, *Atebetü'l...*, s. 62 (musra no: 278).

²⁹⁵ "köz kam-": D. 464.

²⁹⁶ ATALAY, Cilt III, s. 272.

²⁹⁷ ERGİN, *Orhun...*, s. 74 (Kül Tigin Abidesi, Kuzey Cephesi- Satır: 7); s. 83 (Bilge Kagan Abidesi, Doğu Cephesi- Satır: 30).

²⁹⁸ ERGİN, *Orhun...*, s. 74 (Kül Tigin Abidesi, Kuzey Cephesi- Satır: 3).

10. İtaat

Bir varlığa itaat etme veya ona karşı gelme özellikle *baş* bölgesindeki aşağıya veya yukarıya doğru hareketlerle ifade edilmiştir. Vücudun boyunda da değişime sebep olan bu hareketler sonucu insan, karşısındaki kişiye göre alçalmakta ya da yükselmektedir.

baş eg- : ‘itaat etmek, kabullenmek’

negü tir eşitgil böke yavğusu

bayusa baş egmez buğun yuvğası (D. 5523)

(Böke yavğusu ne der, dinle: “En ılımlı, nazik insan bile zenginleşirse itaat etmez.”)

İnsanın bir sözü, emri kabul ettiğini gösteren vücut hareketi başın yere doğru eğilmesidir. Başın eğilmesiyle karşıdaki varlıkla yüz yüze gelinmemiş olacak ve başını eğen karşısındakinden küçük görünüp onun büyüklüğünü, üstünlüğünü kabul edecek. Bu hareket, mecaz anlamda kalıplaşarak söz varlığına girmiştir.

baş kötür- : ‘baş kaldırmak, itaatsizlik etmek, isyan etmek’

isiz baş kötürse kör edğü yiter

bu edğü elig bulsa isiz kiter (D. 890)²⁹⁹

(Kötü baş kaldırırsa iyi ortadan kaybolur; iyi yardım bulursa kötü uzaklaşır.)

Söylenenleri, emirleri kabul etmeyen, reddeden insanın başı yukarıya doğru hareket eder. Toplumda bu vücut dili ‘reddetme, kabul etmeme’ kavramını karşılamaktadır. ‘kabul etmemek, karşı gelmek’ kavramı, yakın ilişkili olduğu, vücudun bu yönde yaptığı hareketle ifade edilmiştir.

boyun eg- : ‘kabul etmek, itaat etmek’

mañga öznese kim özelip ölür

mañga kim boyun egse arzu bulur (D. 678)³⁰⁰

(Kim bana karşı koysa, ıstırap içinde ölür; kim bana boyun eğerse, arzusuna kavuşur.)

²⁹⁹ “baş kötür-”: D. 3346.

³⁰⁰ “boyun eg-”: D. 101, 450, 1037, 1754, 3195, 3491, 3629, 4564, 5482, 5800, 5905, 6365.

“baş eg-” deyimini ile benzer kavramı karşılayan “boyun eg-” deyiminde boyun aşağıya doğru hareketi ile karşısındakine göre alçalar. Bu hareket, güç bakımından üstün olana karşı yapılmakta, emirlerine itaat edildiğini göstermektedir. *boyun eğmek* eylemi, ‘pes etme’nin sonucunda yapılan bir harekettir.

Anlatılmak istenen kavram (kabul etmek), yakın ilişkili olduğu bir hareketin göstereni (boyun eğmek) ile karşılanmıştır.

11. Kızgınlık

Kutadgu Bilig’deki Hareket İlişisine Dayalı Deyimlerde *kızgınlık*, varlığın yüzünde meydana gelen hareketlerle anlatılmıştır.

kaşın tüg- : ‘kaşını çatmak, kızmak, canı sıkılmak’

bu kün tügme kaşınğ ay bilge bügü

özüm ‘uzrin aysa yime eyemenü (D. 191)³⁰¹

(Ey âlim hakim, bugün ürkererek, kendi özrümü söylersem, bana kızma.)

Sinirlenen, kızan bir insanın dış görünüşünde meydana gelen hareket kalıplaşarak mecaz anlamda söz varlığında yer edinmiştir.

Aslen ip gibi uzun, enli varlıklarla beraber kullanılan ‘düğümlemek, bağlamak’ anlamında olan “tüg-” eylemi³⁰² zamanla kullanım alanını genişletmiştir. Kaşların bir ip gibi enli ve uzun olması, sinirlendiğinde iki kaş ortasında düğüme benzer şekil oluşması “kaş” ve “tüg-” kelimelerinin yan yana kullanılabilmesini sağlamıştır.

yüzin tüg- : ‘kızmak, canı sıkılmak’

adaş köngli bilmek tilese özüng

buşurğul sözün sen yime tüg yüzün (D. 4209)³⁰³

(Dostun içini öğrenmek istersen, onu sözle hiddetlendir ve ona sinirlen.)

“kaş tüg-” deyiminin etkisi ile oluşan “yüzin tüg-” deyiminde “yüz” varlığı *ipe* benzer bir yapıya sahip değildir. Deyimin oluşmasında “kaşın tüg-” deyiminin etkili

³⁰¹ “kaşın tüg-”: D. 1586, 3446, 4211, 4756, 4976, 4977, 6232.

³⁰² ATALAY, Cilt IV, s. 667.

³⁰³ “yüzin tüg-”: D. 626, 795, 4091, 4204, 5064.

olduğu anlaşılmaktadır. “tüg-” eylemi ile şekil itibariyle kullanılabilen “kaş” varlığının yüzde bulunması, “yüz tüg-” kalıplaşmasını sağlamıştır.

12. Konuşma

Hareket İlişisine Dayalı Deyimlerde “konuşma” eylemi, bu işi gerçekleştiren organların yaptığı hareketlerle ifade edilmiştir.

ağız aç- : ‘konuşmak’

körfgülde negü erse arzu tilek

ağız açsa barça tilin sözde ol (D. 3481)

(Gönülde arzu ve dilek ne ise, insan konuşmaya başlayınca, hep ondan bahse-
der.)

Konuşma eylemi yapılırken ağzın açılma hareketini yapması, kavramın bu eylemle karşılanmasına imkân vermiştir. İfade edilmek istenen kavram ile hareket arasında yakın ilişki vardır.

ağızdın çıkar- : ‘söylemek, konuşmak’

küyer ot teg ol bu kereksiz sözüñg

ağızdın çıkarmağı küygey özüñg (D. 2687)

(Gereksiz söz, yanan ateş gibidir; onu söylememelisin, sonra kendini yakacak-
sın.)

Konuşma eyleminde sözlerin, ağızdan dışarıya çıkma hareketi ‘söylemek, konuşmak’ kavramını karşılamakta kullanılmıştır.

tilinde çıkar-: ‘konuşmak’

esenlik tilese seniñg bu özüñg

tiliñde çıkarma yarağsız sözüñg (D. 169)³⁰⁴

(Sen, kendi esenliğini istiyorsan, yakışsız söz söyleme.)

Kutadgu Bilig’de kalıp bir ifade şekli olarak tespit edilen “tilinde çıkar-”, deyimde konuşma organından çıkarma hareketinin yapılması yadırgatıcı durum oluştur-

³⁰⁴ “tilinde çıkar-”: D. 985, 1326, 1916, 2505, 2508.

maktadır. *çıkarmak* hareketinin, etrafı çevrili bir alandan dışarıya doğru yapılan bir eylem olması bakımından “tilinde çıkar-” kalıp ifadesinin oluşmasında “ağızdın çıkar-” deyiminin etkili olduğu anlaşılmaktadır.

tilin tut- : ‘sonunu düşünmeden, rasgele söz söylemekten sakınmak’

negü tir eşitgil özin tutmuş er

tilin bek tutuğlı bilig bilmiş er (D. 4333)

(Kendisine hâkim olan ve dilini sıkı tutan, bilgili insan ne der, dinle.)

Bir varlığı elle kavramak, denetim altına almak anlamında kullanılan “tut-” eylemi, deyimde konuşma organı “til”le birlikte kalıplaşarak söz söylerken kontrollü davranıp ‘sonunu düşünmeden konuşmaktan sakınmak’ kavramını ifade eden “tilin tut-” deyimini oluşturmuşlardır.

tili tepre- : ‘konuşmak’

bir ança turup baş kötürdi ilig

bu ay toldıka aydı tepret tilig (D. 774)³⁰⁵

(Bir müddet durduktan sonra, hükümdar başını kaldırdı ve Ay Toldı’ya “Konuş!” dedi.)

‘kımıldamak’ anlamına gelen “tepre-”³⁰⁶ eylemi, kalıp ifadede dilin yaptığı hareketi belirtmektedir. Konuşma esnasında dilin kımıldaması sebebiyle ‘konuşma’ kavramı, “tilig tepre-” kalıplaşmış ifadesiyle karşılanmıştır.

13. Namusluluk

Hareket İlişkinine Dayalı olarak oluşturulan *namusluluk* ile ilgili bir adet deyim tespit edilmiştir.

el tegmedük : ‘el değmemiş, iffetli, temiz’

usa ev kıızı al elig tegmedük

seniñde adın er yüzün körmedik (D. 4477)

³⁰⁵ “tilig tepre-”: D. 1026, 3477, 3767.

³⁰⁶ ATALAY, Cilt IV, s. 602.

(Alacaksan, el değmemiş ve senden başka erkek yüzü görmemiş olan, bir aile kızı al.)

‘Somut bir varlığa erişmek, dokunmak’ temel anlamına sahip olan “teg-” fiili ile ‘elig’ anlamındaki “elig” ismi kalıplaşarak ‘dokunulmamış, el değirilmemiş’ kavramını ifade eden “elig tegmedük” deyimini oluşturmuşlardır. Beyitte de görüleceği üzere bu kalıp ifade bir kadın için kullanılarak, onun ‘namuslu, temiz’ olduğu anlatılmıştır.

14. Ölüm

Kutadgu Bilig’de ölümle ilgili deyimlerde “ölme” hareketinden önce veya sonra gerçekleşen hareketlerden yararlanılmıştır.

baş kes- : ‘hayatına son vermek, öldürmek’

bu üçte birisin kılgılı kişi

neçe me beğük erse keslür başı (D. 4123)³⁰⁷

(Bu üçünden birini yapan insanın, ne kadar büyük olursa olsun, başı kesilir.)

Ölüm cezalarından biri olan başın kesilmesi ‘öldürmek, hayatına son vermek’ kavramını deyim olarak karşılamıştır.

köz yumul- : ‘ölmek’

bu kün ya yarın tut yumulsa bu köz

silerniñg du‘ağa bolur muñğluğ öz (D. 6172)

(Bugün veya yarın bu göz kapanınca, ben de sizin duanıza muhtaç olacağım.)

“köz yumul-” deyimini ile anlatılmak istenen “ölmek” eylemidir. Ölüm sonrası insanın yaşamsal faaliyetleri durmakta ve gözleri kapanarak dış dünya ile ilgisi kesilmektedir. *göz kapama* eylemi, ‘ölmek’ kavramını, yakın ilişki kurularak karşılamıştır.

yirke kir- : ‘ölmek, gömülmek’

tü ni‘meť bile bu igidmiş özüm

kirür bu kara yirke bu körklüg yüzüm (D. 1512)³⁰⁸

(Çıplak gelmiş idim, çıplak gömüleceğim; neden dünyaya kendimi bu kadar bağladım.)

³⁰⁷ “baş kes-” : B. 50, D. 166, 784, 2516, 4099, 4213.

³⁰⁸ “yirke kir-” : D. 4725, 6440, 6553.

Anlatılmak istenen kavram, kendisinden sonra yapılan başka bir hareketten yararlanılarak ifade edilmiştir.

15. Pişmanlık

Vücudun birtakım duygular karşısında yaptığı hareket burada da görülmektedir.

başın (yirke) çal- : ‘başını yere vurmak, yaptığından pişman olmak’

negü tir eşitgil ölügli kişi

ölürde ulıp yirke çalmış başı (D. 6177)³⁰⁹

(Ölmekte olan ne der işit; ölüirken inlemiş, başını yerlere vurmuş.)

Geçmişte yaptıklarının yanlış olduğunu fark eden insanın yaptığı pişmanlık hareketi kalıp bir ifade olarak söz varlığına girmiştir. ‘pişman olmak’ kavramı vücudun bu yönde yaptığı hareketle karşılanmıştır.

16. Sabır

Sabır ile ilgili Hareket İlişkisine Dayalı Deyimler içine giren bir deyim tespit edilmiştir.

tiş kıs-: ‘dayanmak, sabretmek’

iki öçte kıılma kayu erse iş

hava övke kelse serip kısğu tiş (D. 1453)

(Heves ve öfke anında hiçbir iş yapma; her iki hâlde de dişini sık, sabret.)

Büyük bir acı, zorluk karşısında vücudun kendine hâkim olması için yaptığı hareketlerden biri olan “tiş kıs-” eylemi, kalıplaşarak ‘sabretmek, tahammül etmek’ kavramlarını karşılamıştır.

17. Sahip Olma, Ulaşma

El varlığının uzanma, tutma gibi işlevlerinin olması, bu konudaki deyimlerin bir çoğunun oluşumunda rol oynamıştır.

³⁰⁹ “başın (yirke) çal-”: D. 1207, 1392, 2781.

elig sun- : ‘elde etmeye, almaya çalışmak’

elig sundum uş men biligni tilep

sözüg sözke tizdim şaşurdum ura (D. 6616)³¹⁰

(İşte ben bilgi isteyerek ona el uzattım; sözü söze katarak onu dizdim.)

“sun-” fiili *Divanü Lûgat-it-Türk*’te “*ol mañga etmek sundı*” (O bana ekmek sundu)³¹¹ şeklinde kullanılmıştır. Cümledeki anlamına bakıldığında ‘bir varlığı birisine doğru vermek için uzatmak’ olduğu anlaşılır.

Atebetü'l-Hakayık’ta ise “*kişinrek kaçdañka sunup zehr katar*” (Bir az sonra ka-dehe zehir katarak sunar.)³¹² mısraında da “sun-” fiilinin ‘bir şeyi el ile uzatmak’ anlamında kullanıldığı görülmektedir.

Önemli fonksiyonları olan “el” organının bir varlığı almaya, elde etmeye çalışmak için yaptığı ön hareket olan *uzatma* eylemi, deyim oluşmasında etkili olmuştur.

“elig sun-” deyimini *Atebetü'l-Hakayık*’ta da görmekteyiz:

tavar birle erse uluğsındukuñg

uluğluk taparu elig sundukuñg³¹³

(Uluhuk taslaman ve ululuğa doğru el uzatman maldan dolayı ise...)

elig uzat- : ‘hâkim olmak, ele geçirmek, muktedir olmak’

kılıç birle begler uzatur elig

kılıçsız usal beg basumaz ilig (D. 2139)³¹⁴

(Beyler kılıçla hâkim olurlar; kılıçsız gafil bey memleketine sahip olamaz.)

“elig uzat-” deyimindeki kelimeleri gerçek anlamları ile düşündüğümüzde, belli bir amaç için elin, bir varlığa, bir yere doğru yaptığı uzanma hareketi anlaşılır. İnsanın, çevresindeki varlıklara ellerini uzatarak onları alması, böylelikle onlara hükmedebilmesinin deyim oluşmasında rol oynadığı görülmektedir.

elig yetil- : ‘ulaşmak, sahip olmak’

bayat kimke birse ukuş ög bilig

kanığ arzularka yetildi elig (D. 1253)³¹⁵

³¹⁰ “elig sun-” : D. 281, 4130, 5441.

³¹¹ ATALAY, Cilt II, s. 28.

³¹² ARAT, *Atebetü'l...*, s. 56 (Mısra no: 206).

³¹³ ARAT, *Atebetü'l...*, s. 63 (Mısra no: 285-286).

³¹⁴ “elig uzat-”: D. 151, 2979, 3980, 4011.

³¹⁵ “elig yetil-”: D.2068, 3028, 3137, 5094 .

(Tanrı kime akıl, anlayış ve bilgi verirse, o bütün arzulara kavuşur.)

Sahip olmak istenilen varlığa uzatılan elin yetişmesi durumunda ona kavuşulabilir. ‘sahip olmak, ulaşmak’ kavramı *alma, ele geçirme* işini yapacak olan elin bir hareketi ile karşılanmıştır. Gösteren (elig yetil-) ile gösterilen (sahip olmak, ele geçirmek, ulaşmak) arasında yakın ilişki mevcuttur.

18. Selâmlaşma

Kutadgu Bilig’de *selamlaşma* eylemi ile ilgili bir deyim tespit edilmiştir.

elig alış- : ‘selamlaşmak’

turup kirdiler evke alışp elig

kaşaşı ayıttı kör açtı tilig (D. 5684)³¹⁶

(Selâmlaşarak eve girdiler; kardeşi konuşmaya başlayarak sordu.)

İki kişinin karşılaşması esnasında yapılan hareket, ‘selamlaşmak’ kavramını karşılamıştır. Gösteren (elig alış-) ile gösterilen (selâmlaşmak) arasında yakın ilişki mevcuttur.

19. Sevinç

Sevinç ile ilgili olarak Hareket İlişkinine Dayalı bir deyim tespit edilmiştir.

kaşın yaz-³¹⁷ : ‘sevinmek, yüzü gülmek’

ikigü sözi tındı bir söz öze

sevinçin turup çıktı kaşın yaza (D. 5010)³¹⁸

(Bu söz üzerinde ikisi de mutabık kaldılar; Ögdülmiş sevinçle, yüzü gülererek oradan ayrıldı.)

İnsan kızgın ve sıkıntılı duruma girdiğinde çehresinde, özellikle kaşlarında, meydana gelen çatıklık sebebiyle ‘kızmak, canı sıkılmak’ kavramlarını karşılayan “kaşın tüg-” ve “yüzün tüg-” deyimleri oluşmuştur. İki kaş arasında düğüme benzer şek-

³¹⁶ “elig alış-”: D. 5032.

³¹⁷ “yaz-” : ‘çözmek’ bkz. ATALAY, Cilt IV, s. 765.

³¹⁸ “kaşın yaz-”: D. 813, 1809, 5015, 5668, 6340.

lin oluşmasından dolayı kızan kişinin kaşlarına “tüg-” hareketi yaptığı tasavvur edilerek ortaya çıkan bu deyimlerin karşıt anlamlısı olarak söylenebilecek “kaşın yaz-” deyiminde ise kaşlara vurulan düğümün çözüldüğü, kaşların yayıldığı yani insanın sıkıntılı durumdan kurtulduğu, rahata ve sevince kavuştuğu anlatılmak istenmiştir.

20. Tembellik

Kutadgu Bilig'deki Hareket İlişkisine Dayalı Deyimler içerisinde konu ile ilgili olan ve günümüzde de “hazır yiyici” şeklinde kullanılan bir adet deyim tespit edilmiştir.

anuk³¹⁹ yigli : ‘hazır yiyici, bir iş yapmayıp daha önce kazanılmış şeyi harcayan’

keçürdi tiriglik turu ölmedi

anuk yiglilerke neñgin hoşmadı (D. 6335)

(Ömrünü geçirdi, bu vaziyetten dolayı ölmedi; hazır yiyicilere de mal bırakmadı.)

Deyimde ‘çalışmadan, bir şey kazanmadan duran ve elde bulunan malları harcayan insanlar’ ifade edilmiştir. Daha önceden var olan malları kullanma anlatılırken “yi-” fiiline başvurulmuştur. “yi-” eylemi harcama, kullanma hareketinin bir parçası durumdadır.

21. Üzüntü

Hareket İlişkisine Dayalı Deyimlerde insanın üzülmeye ifade edilirken “ağlama” eyleminden yararlanılmıştır.

(közi) yaş saç- : ‘ağlamak’

sözin kesti ilig közi yaş saça

turup çıktı andın sakınçığ kuça (D. 1562)³²⁰

(Hükümdar sözünü kesti, gözünden yaşlar aktı; Ögdülmüş keder içinde oradan kalkıp çıktı.)

³¹⁹ “anuk”: ‘hazır’. bkz. ATALAY, Cilt IV, s. 29.

³²⁰ “közi yaş saç-”: D. 1500, 6157, 6286, 6299.

İfade edilmek istenen ‘ağlamak’ kavramı ile yakın ilişkili olan “közi yaş saç-” eylemi deyimde kullanılmıştır.

(közde) yaşı yuvul³²¹ - : ‘ağlamak’

sumup aldı rękve kör ögdülmişe

könğül bertti közde yuvuldu yaşa (D. 6327)³²²

(Ögdülmiş çanağı aldı; gönlü sızladı, gözünden yaşlar yuvarlandı.)

‘Ağlamak’ kavramı, gözyaşı damlalarının yere yuvarlanma hareketi ile karşılanmıştır.

(közde) yaş tök- : ‘ağlamak’

ķamuğda kıtığrak ölüm ol fıraq

fıraqın töker yaş körügli ķaraq (D. 6208)³²³

(Her şeyden ağır olan ayrılık ölümdür; şu gören göz, ayrılık yüzünden yaş döker.)

Gözden yaşların dökülme hareketi, ‘ağlamak’ kavramını ifade eder.

22. Yardım Etme, İhsanda Bulunma

Kutadgu Bilig’de, birçok işi yapmada önemli görevler üstlenen “el” varlığı *yardım etme* ile ilgili Hareket İlişkisine Dayalı Deyimlerde sıkça kullanılmıştır.

elig bir- : ‘yardım etmek, yardımcı olmak’

bu neñgler mañga birse sen ay ilig

özüm ķul kılayın bireyin elig (D. 3759)³²⁴

(Ey hükümdar bu şeyleri bana sağlarsan, sana kul olup yardım edeyim.)

Yardım etmek amacıyla yapılan *eñin* muhtaç olan kişiye doğru yöneltilme hareketi “elig bir-” şeklinde kalıplaşarak ‘yardım etmek’ kavramını ifade etmiştir.

elig tut- : ‘yardım etmek’

severinğ eşitgey elig tutmağay

sini sevmegüçi küle tınmağay (D. 4541)³²⁵

³²¹ “yuvul-” : ‘yuvarlanmak, akıtılmak’ bkz. ATALAY, Cilt IV, s. 819.

³²² “(közde) yaşı yuvul-” : D.4902, 6213, 6238.

³²³ “(közde) yaş tök-” : D. 4823, 6195, 6196.

³²⁴ “elig bir-” : D. 598, 1607, 4075, 5132, 5305, 5521, 6124.

³²⁵ “elig tut-” : D. 29, 1198, 3240.

(Sevenlerin duyar, fakat yardımına koşmazlar; seni sevmeyenler ise gülmek için fırsat bulurlar.)

Zor durumda olan bir insana yardım etmek amacıyla yapılan ilk hareket olan “el tut-” eylemi anlam genişlemesine uğrayarak “yardım etmek” hareketinin tamamını karşılar duruma gelmiştir.

“elig tut-” deyiminin yanında, ‘yardımcı’ kavramını ifade eden sıfat fiil grubu yapısındaki “elig tuttaçı” kelime grubunun sık olarak kullanılması göz önünde bulundurulursa, bu ifadenin de söz varlığında yer edindiğı anlaşılmaktadır.³²⁶

elig uzat- : ‘yardım etmek’

biliglig uķuřluğ er erse silig

*ağırta tegür neñg uzatğul elig (D. 5520)*³²⁷

(Bilgili, temiz kalpli insan ise ona hürmet et, ihsanlarda bulun, yardımcı ol.)

“elig bir-” ve “elig tut-” deyimlerinde olduğı gibi muhtaç olan kişilere yardım etmek amacıyla el varlığının yaptığı yönelme hareketi, “elig uzat-” deyiminde de görülür.

tuz etmek yitür- : ‘ihsanda, bağışta bulunmak’

kü çav at tilese tuz etmek yitür

*tiriglik tilese anı oķ yetür (D. 2320)*³²⁸

(Adımın namlı, şöhretli olmasını dilersem, başkalarına ihsanlarda bulun; yaşamak dilersem yine aynı şeyi yap.)

Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türki*’de “tuz etmek” kalıp ifadesi için ‘nimet, ihsan, nân u nemek’ karşılıklarını vermiştir.³²⁹ Yiyecek ile ilgili varlıklardan olan “tuz” ve “etmek” genel olarak başkalarına yapılan ihsanlar için kullanılmıştır.³³⁰

Divanü Lûgat-it-Türk’te “tuz aşığ tadıttı” (Tuz aşısı tatlandırdı)³³¹ cümlesinde *tuzun* yiyeceklere tat veren bir varlık olduğı belirtilmiştir. Hatta “tuz” varlığının ağız tadında önemli bir yer tutması, onun mecaz anlam kazanmasına sebep olmuştur. Sevgili

³²⁶ “elig tuttaçı” : D. 32, 48, 62, 388, 1176.

³²⁷ “elig uzat-” (yardımcı olmak): D. 2507.

³²⁸ “tuz etmek yitür-”: D. 4219, 4222, 4279, 4350, 6096.

³²⁹ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türki* (Yedinci Basım, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1996), s. 898.

³³⁰ Şükrü ELÇİN, “Tuz-Ekmek Hakkı Deyimi Üzerine”, *Reşit Rahmeti Arat İçin* (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1966), s. 164-171.

³³¹ ATALAY, Cilt II, s. 299.

için “tuz kıya” ifadesi kullanılmıştır.³³² Rabguzi’nin yazdığı *Kıyasü'l-Enbiya*’da “Ya ‘ni Yusuf mendin körklügrek erdi amma men Yusufdın tuzluğrağ men”³³³ cümlesinde ise “tuzluğ” kelimesinin ‘tatlı, sevimli’ anlamına geldiği görülür.

“tuz etmek yitür-” deymi, kelimeler gerçek anlamları ile düşünüldüğünde *başkalarının karınlarını doyurmak* anlaşılır. Mecaz anlamda bir deyim olarak söz varlığı-mıza girmiş olan deyim, ‘insanın elindeki imkânlardan başka insanların da yararlanmasını sağlamak, sıkıntıda olanlara bağıştta bulunmak’ kavramını karşılar.

Atebetü'l-Hakayık’ta cimri insandan bahsederken söylenen şu mısraı, “tuz etmek yitür-” deymi ile ilişkilendirebiliriz:

“*taturmaz eseninde tuz dostuğa*” (Sağlığında dostuna tuz bile tattırmaz.)³³⁴

B) DURUM İLİŞKİSİNE DAYALI DEYİMLER

Durum İlişkisine Dayalı Deyimler, ifade edilmek istenen bir varlık ya da hareketin durumunun, kendisi ile ilgili bir varlık ya da hareketin durumu ile ilişki kurulması sonucu oluşur.

İki kavram arasında bir benzerlik yoktur. Anlatılmak istenen kavram, kendi veya kendisiyle ilgili bir varlığın, hareketin niteliğinden, niceliğinden söz edilerek karşılanır.³³⁵

Kutadgu Bilig’de yer alan *Durum İlişkisine Dayalı Deyimlerin* daha çok varlığın dış görünüşünün ifade edilmesiyle oluştuğu görülür.

bu ay toldı ança yorıdı bu yañğ
ğarıblık sakınçı sarığ kıldı eñğ (D. 498)

(Ay Toldı, bir müddet böyle vakit geçirdi. Gariplik içinde düşünce düşünce yüzü sarardı.)

Beyitte geçen “eñğ sarığ kıldı” deymi ile anlatılmak istenen “üzülmek, kederlenmek” kavramıdır. Kavram, doğrudan kendi göstereni ile belirtilmemiş, kendisi ile ilgili bir varlığın dış görünüşündeki değişim anlatılarak karşılanmıştır.

³³² ATALAY, Cilt III, s. 359.

³³³ ATA, s. 284 (199r14).

³³⁴ ARAT, *Atebetü'l-...*, s. 61 (mısra: 263).

³³⁵ bkz. s. 37-38.

Benzerliğe Dayalı Deyimlerde de görüleceği üzere “eñg sarıg kıl-” deyiminde somut bir anlatım vardır. İnsanın ruhsal yönü ile ilgili olan ‘üzülmek’, kendi göstereni ile karşılaşması durumunda ifadede daha az etkileyicilik niteliği olacaktır. Kişi, kavramı alışılmışın dışında, dinleyende daha fazla tesir bırakacak şekilde anlatmak için somut anlatıma yönelmiştir. Böylelikle dinleyen, “eñg kızil kıl-” gösterenini, doğrudan çözümleyemeyecektir. Onu, hayat tecrübesini de kullanarak, zihinsel bir sürecin ardından anlamlandıracaktır.

Kutadgu Bilig’deki Durum İlişkisine Dayalı Deyimler şunlardır:

1. Cömertlik-Cimrilik

Bu konu ile ilgili deyimlerde yardımı verirken kullanılan *el* varlığının durumu belirtilerek kavram karşılanmıştır.

elgi kiñg : ‘cömert, eli açık’

idi yakşı aymış bügü bilgi kiñg

mını işke tutğıl aya elgi kiñg (D. 3254)³³⁶

(Bilgisi geniş, hikmet sahibi çok güzel söylemiş; buna göre hareket et, ey eli açık insan)

Başkalarına sahip olduğu mallardan veren insanın elinin durumu söylenerek ‘cömertlik’ kavramı karşılanmıştır. Yardımda bulunan, bağış yapan insanın eli açık durumda bulunur. Deyimde “elgi kiñg” denilerek elindekileri geniş bir şekilde başkalarının istifadesine sunmakta olan insan ifade edilmek istenmiştir.

elgi kıruğ : ‘cimri, eli sıkı’

neteg beg bolur ol buçunğa uluğ

tılı yalğan erse kör elgi kıruğ (D. 5075)

(Yalancı ve cimri kimse, halka nasıl beylik edebilir.)

‘boş’ anlamına da gelen “kıruğ”,³³⁷ deyimde, elde başkalarına verecek mal olmadığını belirtmektedir. Elin içinde verecek malın olmaması insanın cömert olmasını engellemektedir. Deyimde gösteren ile gösterilen arasında yakın ilişki mevcuttur.

³³⁶ “elgi kiñg”: D. 3660, 4416, 6488.

³³⁷ TEKİN, s. 421; F. Sema Barutçu ÖZÖNDER, *Üç İtigsizler*, (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998), s.159; ATA, *Kıssal ‘I-Enbiya II Dizin*, s. 402.

kiň elig : ‘cömert’

tüzim erdi alçak kılınçı silig

ıvutluğ bağırsağ ağı kiň elig (D. 43)³³⁸

(Asil tabiatlı, alçak gönüllü ve güzel tavırlı idi; hayâ sahibi, şefkatli, cömert ve eli açık idi.)

“elgi kiň” deyiminin sıfat tamlaması biçimindeki şekli olan “kiň elig” deyiminde “elig” varlığı, insanı temsil etmektedir. Bir başka deyişle parça, bütünü karşılamaktadır. Elin geniş olması, başkalarına bağıştta bulunulacak, verilecek malın niceliğinin çok olacağını gösterir.

2. Dürütlük

Bu konu ile ilgili, Durum İlişkinine Dayalı Deyimler sınıfına giren bir adet deyim tespit edilmiştir.

tili kōňgli bir : ‘özü sözü bir, dürüst’

tili kōňgli bir hem kılınçı kōni

ıvutluğ bağırsağ buğunda çıını (D. 2235)³³⁹

(Özü sözü bir, hareketi doğru, hayâ sahibi, merhametli ve halk arasında dürüst olarak tanınmış olmalıdır.)

‘Ne düşünüyorsa onu yapan’ bir insanın karakteri için söylenen “tili kōňgli bir” deyimini, günümüz Türkiye Türkçesi’nde kullanılan “içi dışı bir”, “özü sözü bir” deyimleri ile yakın kavramı belirtir. *Tek* olan somut varlıkların sayısını belirtmek için kullanılan “bir” kelimesi, deyimde, içinden geçirdiği, düşündüğü ile söylediğinin farklı nitelikte olmayıp aynı olduğunu ifade eder.

3. İlgi Gösterme

Konu ile ilgili Durum İlişkinine Dayalı bir adet deyim tespit edilmiştir.

³³⁸ “kiň elig” : D. 55, 4536.

³³⁹ “tili kōňgli bir” : D. 53.

yüzün açuk tut- : ‘güler yüz göstermek, ilgi göstermek’

sevigli öküşrek tilese özüñg

tuz etmek yitürgil açuk tut yüzünġ (D. 4219)³⁴⁰

(Seni daha çok sevmelerini istersen, onlara tuz ekmek yedir ve ilgi göster.)

Bir insana değer verildiği ilgi gösterildiği ona yüzünü döndürerek, bakarak belirtilmiş olur. Değer verilmeyen, ilgilenilmeyen varlıklara bakma gereksinimi duyulmaz. Buradan yola çıkıldığında yüzün açık tutularak bir varlığa karşı yapılan bakma hareketi, kalıplaşarak mecaz anlamda ‘ilgi göstermek, güler yüz göstermek’ kavramını karşılamıştır.

4. İtaat

Bir varlığa itaat etme *başın eğik* durumu ile ifade edilmiştir.

başı koda bol- : ‘itaat etmek’

bolu birsü evren tuçı evrilü

koda bolsu düşman başı kavrılı (D. 119)

(Felek hep dönmekte devam etsin; düşmanın başı hep aşağı eğik olsun.)

Karşısındakinin büyüklüğünü kabul eden insanın başı öne eğilir. Bu hareketle vücudun boyu alçalacak, kendini düşük gösterecektir. Anlatılmak istenen kavram (itaat etmek), varlığın vücudunun bu yönde aldığı durum (başı koda ol-) belirtilerek karşılanmıştır.

5. Korku

Çoğu hissin ifadesinde olduğu gibi bu konu ile ilgili tespit edilen deyimde de varlığın fiziksel görüntüsünden yararlanılmıştır.

yüzi boz bol- : ‘korkmak, yüzü sararmak’

iveklik belinġ ol kamuġka yavuz

kalı bolsa begke yüzi boldı boz (D. 1996)

³⁴⁰ “yüzün açuk tut-” : D. 500, 4418, 5222.

(Acelecilik herkes için kötüdür, korku vericidir; eğer beyde olursa, beyin yüzü sararır.)

Korku esnasında insanın dış görünüşünde olan renk değişimi ile, içinde bulunduğu psikolojik durum karşılanmıştır.

6. Mutsuzluk

İnsanın üzüntülü durumu, Durum İlişkisine Dayalı Deyimlerde ifade edilirken özellikle çehrenin durumundan yararlanılmıştır.

eng³⁴¹ sarıg kıl- : ‘mutsuz etmek, üzme, benzini sarartmak’

tuta bilnese sen adın munça neñg

sañga yetmegey kör sarıg kılğa eñg (D. 1288)³⁴²

(Tutmasım bilmezsen, bir bu kadar mal daha olsa, sana yetmez; bak seni mutsuz edecek.)

Üzülme sonucu yanakların sararması, durum ilişkisine dayalı deyim oluşmasını sağlamıştır. Varlığın dış görünüşü, deyimde anlatılmak istenen kavramı karşılamıştır.

“eñg sarıg kıl-” deyiminde “eñg” sözcüğünün yerine “meñgiz” kelimesinin kullanıldığı görülmüştür.³⁴³

kızgu eñg sarıg bol- : ‘mutlu durumdan mutsuzluğa düşmek’

ülüşlerde turma ya tutma neñgiñg

ökünçün sarıg bolğa kızgu eñgiñg (D. 4544)

(Ortaklığa girme, böyle işe mal yatırma; pişmanlık içinde mutluluğun mutsuzluğa dönüşür.)

Mutlu, sevinçli insanın çehresindeki kırmızılığın üzüntü ile ortadan kalkması, yerini sarı renge bırakması toplum tarafından tecrübe ile edinilmiş bir olgudur. “eñg sarıg kıl-” deyiminde olduğu gibi bu deyimde de mutlu bir insanın yüzünde sarı rengin oluştuğu söylenerek ‘üzülmek, mutsuz duruma düşmek’ kavramı ifade edilmiştir.

³⁴¹ “eñg” : ‘yanak’ bkz. ARAT, *Atebetü'l...*, s. XVIII.

³⁴² “eñg sarıg kıl-” : D. 477, 498.

³⁴³ “meñgiz sarıg kıl-” : D. 6276.

kızgu meñgiz sarıg kıl- : ‘mutlu durumdan mutsuzluğa düşmek’

oğul kız saķınçı bu tüpsüz teñgiz

oğul kız sarıg kıldı kızgu meñgiz (D. 1164)

(Oğul, kızın kaygısı, çok büyüktür; oğul, kız, insanı mutluluktan mutsuzluğa düşürür.)

‘mutlu durumdan mutsuzluğa düşmek’ kavramını karşılaması bakımından “kızgu eñg sarıg bol-” deyimini ile benzerlik gösterir.

7. Ölçü, Nicelik

Ölçü ve nicelik konulu Durum İlişkinine Dayalı Deyimlerde sayı bildiren sözcüklerden başka, karşıt anlamlı kelimelerden de yararlanılmıştır.

bar yoķın : ‘her şeyini’

bilir sen kimi tutsa begler yaķın

kişi barça soñgdar anıñg bar yoķın (D. 5859)

(Bilirsin ki, beyler kimi kendilerine yakın tutarlarsa, insanlar sürekli olarak onun varını yoğunu çekiştirirler.)

Birbirine zıt iki kavramın gösterenlerinin kalıplaşmasıyla oluşan deyim, ‘her şeyini’ kavramını karşılar.

iki künlük : ‘kısacık (zaman)’

nelük arsızkar sen aya öldeçi

özünñg iki künlük komuķ boldaçı (D. 3529)³⁴⁵

(Ey fâni, niçin kendini aldatıyorsun? Sen iki günlük misafirsin.)

Özellikle *dünya hayatının* kısalığı belirtilirken kullanılan “iki künlük” deyiminde geçen, zaman ile ilgili “kün” sözcüğü ve “iki” sözcüğünün nicelik yönünden az bir sayıyı karşılaması deyimini yakın ilişkiye dayalı kurulduğunu göstermektedir.

³⁴⁵ “iki künlük” : D. 1535, 3618, 3532.

tümen miñg : ‘binlerce, pek çok’

yañğılmaz kişi kim ayu bir mañga

yañğılmış tümen miñg ayayın sañga (D. 198)³⁴⁵

(Sen bana yanılmayan bir kimse söyleyebilir misin; ben sana yanılan binlerce insan söyleyeyim.)

Köktürk Yazıtlarında ‘on bin’ anlamında olan “tümen”³⁴⁶, zamanla sayı bakımından çokluk, aşırılık kavramlarını karşılamada kullanılmıştır.

Divanü Lûgat-it-Türk’te ‘çok’ mecaz anlamıyla kullanılan “tümen” kelimesinin “miñg” sözcüğü ile birliktelik kurarak ‘bin kere bin, bir milyon’ anlamını karşıladığı görülmüştür.³⁴⁷

Kutadgu Bilig’de ise ‘aşırılık, çokluk’ kavramlarını karşılamak için sıkça kullanılmıştır.

tün kün : ‘her zaman, sürekli’

yuluğ kıl añağar emdi canıñg teñiñg

uğıp yatma tün kün işin kıl anıñg (D. 5793)³⁴⁸

(Canını ve tenini şimdi ona feda et; uyuyup yatma, sürekli onun hizmetinde bulun.)

Birbirine zıt kavramları karşılayan iki kelime yan yana kullanılarak kendilerini de içine alan bir *bütümü* anlatan söz öbeği oluşturmuşlardır. Yapı bakımından “bar yokın”³⁴⁹ deyimiyile benzerlik gösterir.

8. Ölüm

Ölüm ile ilgili deyimler içine giren Durum İlişkisine Dayalı bir deyim tespit edilmiştir.

iki böz : ‘kefen, ölünün sarıldığı beyaz bez’

³⁴⁵ “tümen miñg” : D. 20, 21, 31, 215, 304, 442, 829, 1022, 1300, 1344, 1569, 1957, 1981, 3009, 3319, 3807, 3905, 5370, 6519, 6645.

³⁴⁶ ERGİN, *Orhun...*, s. 86 (Bilge Kagan Abidesi Güney Cephesi- Satır: 8).

³⁴⁷ ATALAY, Cilt I, s. 402.

³⁴⁸ “tün kün” : D. 3357, 6336, 6602.

³⁴⁹ bkz. s. 131.

*kamuğ dünyya bolsa biregüke tüz
kalır dünyya ülgı tegir iki böz* (D. 1238)³⁵⁰

(Bir insan bütün dünyaya sahip olsa bile, sonunda dünya kalır; onun kısmetine iki bez düşer.)

‘Ölünün sarıldığı beyaz bez’ anlamında kullanılmış olan “iki böz” deyiminde, kefenin durumundan ve toprağa gömülürken dünya malının geride kalmasından dolayı, nicelik yönünden az olan “iki” sayısı kullanılmıştır.

9. Sahip Olma, Ulaşma

El varlığının uzanma, tutma gibi işlevlerinin olması, bu konudaki deyimlerin oluşumunda rol oynamıştır

elgi kısğa bol- : ‘bir şeyi yapmaya gücü yetmemek, ulaşmamak’

*neñgi bolmasa er alıp birgüke
elig kısğa boldı kamuğ edgüke* (D. 3983)

(Alıp verecek malı olmazsa, insan hiçbir iyiliğe el uzatamaz.)

Deyimdeki kelimeler gerçek anlamı ile düşünüldüğünde ‘arzu edilen bir varlığa fiziksel yetersizlikten dolayı ulaşamama’ sonucuna ulaşılır. Elin varlığa uzanmada kısa kalması toplumda mecaz anlam kazanıp kalıplaşarak ‘bir işi yapmaya gücü yetmemek’ kavramını karşılar hâle gelmiştir.

Kavram, iş yapmada önemli bir yeri olan “el” varlığının durumu belirtilerek ifade edilmiştir.

elgi kısğa tut- : ‘aşırılığa kaçmamak, her şeye karışmamak, bulaşmamak’

*uzunluk tilese özürñg hem sözürñg
elig kısğa tutğıl kutuldı özürñg* (D. 4296)³⁵¹

(Özüne, sözüne ömür dilersen, her işe karışma; böylelikle kurtulursun.)

“el” varlığının iş yapmadaki önemi ve işlevi bilinmektedir. İnsanın işe yaklaşmaması, elini uzatmayıp kısa bir şekilde tutması ile ifade edilmiştir.

³⁵⁰ “iki böz” : D. 1420, 3616, 4700, 6374, 6443, 6552.

³⁵¹ “elig kısğa tut-”: D. 6079.

elgi uzun : ‘hâkim ,egemen, iktidar sahibi’

beginde basa ilke elgi uzun

vezir ol iligke kılnçın sözün (D. 2193)³⁵²

(Beyden sora, hareket ve sözü ile memlekete hâkim kişi vezirdir.)

“elig uzat-” deyiminde³⁵³ belirtildiği gibi insanın çevresindeki varlıklara hükmedebilmesi, onlar üzerinde somut değişiklikler yapabilmesi, varlığa fiziksel temas sonucunda olur. Elin, çevredeki varlıklara yetişme, uzanma imkânı ne kadar çok olursa, etkileyebileceği varlıkların sayısı o kadar artış gösterir.

Buradan hareketle “elgi uzun” deyimi, insanın, çevresindeki insanlara hükmedebilme özelliğinin iyi bir düzeyde olduğunu ifade eder.

Kısaltma gruplarından *isnat grubu*³⁵⁴ yapısında olan “elgi uzun” deyiminin yanında “elgi uzun bol-”³⁵⁵ ve “elgi uzun kııl-”³⁵⁶ kalıplaşmaları da görülmektedir.

10. Sevinç

İnsanın sevinçli durumu ifade edilirken çehresinin aldığı kırmızı renkten yararlanılmıştır.

eñg kızıl kııl- : ‘memnun olmak, sevinmek, saadete kavuşmak’

yime keçti ödler bir ança bu yañg

bu ay toldı tapğun kızıl kııldı eñg (D. 954)³⁵⁷

(Böylece bir müddet geçti, Ay Toldı hizmeti ile saadete ulaştı.)

Sevinçli, mutlu, gülen insanın yanaklarının görüntüsü deyimden ortaya çıkmasında alt yapı oluşturmuştur. Deyimdeki anlatılmak istenen kavram, kavramla ilişkili bir durumun göstereni ile karşılanmıştır.

eñg kızart- : ‘memnun olmak, sevinmek, saadete kavuşmak’

³⁵² “elgi uzun”: D. 1463, 4087, 5064, 5073, 5088, 5878.

³⁵³ bkz “elig uzat-” deyimini, s.121.

³⁵⁴ Leyla KARAHAN, *Türkçede Söz Dizimi* (Üçüncü Baskı, Akçağ Basım Yayım Pazarlama A.Ş., Ankara, 1995), s. 40.

³⁵⁵ “elgi uzun bol-”: D. 230, 546, 1464, 1765, 1965, 3017, 4140.

³⁵⁶ “elgi uzun kııl-”: D. 1037, 5192, 5727, 5806.

³⁵⁷ “eñg kızıl kııl-” : D. 2398, 5804.

*tuta bilse tap bu tirilmiş neñginğ
ikigün ajunda kızartğay eñginğ (D. 1287)³⁵⁸*

(Bu toplanmış olan mal, tutmasını bilersen, sana yeterlidir; her iki dünyada seni sevindirir.)

“eng kızıl kıl-” deyiminde olduğu gibi varlığın dış görünüşü ile kavram karşılanmaya çalışılmıştır.

kızğu eñg : ‘mesut, mutlu kişi’

*yine yakıştı aymış büğü bilgi kiñğ
eşitgil munı sen aya kızğu eñg (D. 1100)³⁵⁹*

(Bilgisi geniş, hikmet sahibi, yine güzel söylemiş; ey mutlu insan, sen bunu dinle.)

Çehresindeki kırmızılık belirtilerek ‘mutlu insan’ ifade edilmiştir. Ayrıca deyimde parça, bütünü anlatmaktadır.

meñgin al kıl- : ‘memnun olmak, sevinmek, saadete kavuşmak’

*kamuğ türlüğ erdem bu bilse tükel
bu erdem bile er meñgiz kılsa al (D. 2630)*

(O her türlü erdemi tam olarak bilmelidir; bu erdem ile insan, memnun olur.)

“eñg kızıl kıl-” deyimini ile benzer kavramı gösteren “meñgiz al kıl-”, deyimini varlığın fiziksel durumundan yararlanarak oluşmuştur.

meñgiz kızart- : ‘memnun olmak, sevinmek, saadete kavuşmak’

*bu begler isiz bolmağınça isiz
ol ilde sevinçin kızartmaz meñgiz (D. 892)³⁶⁰*

(Beyler kötü olmadıkça, o memlekette kötülerin yüzü sevinçle parlamaz.)

“eñg kızart-” deyimini ile benzerlik gösterir.

³⁵⁸ “eñg kızart-” : D. 3977, 4117, 5779.

³⁵⁹ “kızğu eñg” : D. 453, 4707, 4938.

³⁶⁰ “meñgiz kızart-” : D. 2185, 2384, 4868, 5199, 6002.

11. Sıkıntı

El varlığı, tutma, sahip olma işlevi sebebiyle mal ve mülkün durduğu, beklediği yer olarak düşünülmüştür. *Kutadgu Bilig*'deki deyimlerde, özellikle maddî durumdan söz edilirken *el* varlığının durumundan yararlanılmıştır.

elig tarlıkı : ‘maddî sıkıntı, sıkıntı’

elig tarlıkı tegse emdi saŋga

kişike muŋgađma ay ersig toŋga (D. 4540)³⁶¹

(Eğer maddî sıkıntıya düşersen, ey mert yiğit, başkalarına bundan sızlanma.)

Kişinin sahip olduğu malların, mecazî olarak *el* varlığının içinde bulunduğu yaklaşımı deyimde görülmektedir. Günümüz Türkiye Türkçesi’nde kullanılan “eli genişlemek”, “el altında”, “elden çıkarmak”, “elde, avuçta bir şey kalmamak” deyimlerinde aynı durum söz konusudur.

Kişinin sahip olunan malın çok az olması, *avuç içinin dar olması* ifade edilerek karşılanmıştır.

elgi taru³⁶² - : ‘maddî sıkıntıya düşmek’

ğarıblık yirinde kerek bolğa neŋ

bu elgim tarusa sarıg kılğa eŋ (D. 477)

(Gurbet elde insana mal lâzım olur; maddî sıkıntıya düşersem, yüzüm sararır, üzülürüm.)

Elde bulunan malın azalması ve tutacak malın olmaması sebebiyle elin daralmasından yararlanarak deyimdeki kavram karşılanmıştır.

12. Şükran, Minnettarlık

Konu ile ilgili *Kutadgu Bilig*'de bir deyim tespit edilmiştir.

tuz etmek haķı : ‘şükran, minnettarlık’

kişilik kılığlı mançlıg aķı

tuz etmek haķı tip öter er haķı (D. 2321)³⁶³

³⁶¹ “elig tarlıkı” : 2565, 2815, 5525.

³⁶² “taru-” : ‘daralmak’ bkz. ATALAY, Cilt IV, s. 581.

³⁶³ “tuz etmek haķı” : D. 5797, 5889.

(İnsanlık yapan, itimat kazanan ve cömert olan insana, minnettarlık diyerek askerler bunun hakkını öderler.)

Kâmûs-ı Türkî'de 'şükran ve minnettarlık' olarak açıklanan "tuz etmek hakkı"³⁶⁴, deyimindeki *tuz* ve *etmek* yiyecek ile ilgili kavramlardır. Kişinin sofrasından, başkalarına yedirdiği yemek ile yardımda bulunması sonucunda bir samimiyet, bir dostluk kapısı açılmış olur. Yiyen kişi, ekmeğini yediği, kendisine faydası dokunmuş bu insana kötülük yapamaz, kendisinde hakkı olduğunu hisseder. Bundan dolayı onun zararına değil, yararına olacak işler yapma ihtiyacı hisseder.

Zamanla "tuz etmek" kavramları mecazî anlam kazanarak *yapılan iyiliği, yardımı* temsil eder duruma gelmiştir.

13. Tutumluluk

Toplum tarafından *el* varlığının, sahip olunan malların durduğu, beklediği yer olarak düşünülmesi tutumluluk ile ilgili tespit edilen deyimde de görülmektedir.

elgi berk : 'eli sıkı, kolay kolay para harcamayan'

kerek elgi berk sak kereksiz aklı

saçılmasa ötrü ağı kaznağı (D. 2799)

(Hazine ve servetin israf edilmemesi için, hazinedar eli sıkı ve ihtiyatlı olmalıdır, cömertliğe gerek yoktur.)

Sahip olduğu, elinde bulundurduğu malı koruyan, sıkı sıkı tutan insanın durumu gösteren olarak kullanılarak kavram karşılanmıştır.

14. Utanma, Ar

Yüzdeki kırmızı rengin, sadece mutluluk sevinç bildirmediği, utanma eylemini ifade etmede de kullanıldığı görülmüştür.

³⁶⁴ Şemseddin Sâmî, s. 898.

yüzün al kıl- : ‘utandırmak, mahcup etmek’

kesildi sözüüm sen esen edgü kal

iligke bitig bir yüzüm kılma al (D. 3709)

(Başka bir diyeceğim kalmadı, sen esen ve sağ kal; hükümdara bir mektup ver, beni utandırma.)

Yüzdeki kırmızı renk, insanın sevinçli olduğunu belirtmesi yanında *utandığını* da gösterebilmektedir. Utanan insanın yüzünün kızarması günlük hayatta insanlar arasındaki ilişkilerde edinilen tecrübelerle dayanır. Bu fiziksel durum, *utanma* kavramının göstereni olarak deyimde de kullanılmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUTADGU BİLİG'DEKİ DEYİMLERİN SENTAKTİK İNCELEMESİ

*Kutadgu Bilig'*de deyimlerin sentaktik kalıplaşması çeşitli şekillerde gerçekleşmektedir. Deyimlerin büyük bir kısmının kelime grupları biçiminde olduğu görülmüş, cümle tarzındaki kalıplaşmalar, tespit edilememiştir.

En az iki kelimededen oluşan deyimlerde kelimeler, dilin var olan sentaktik yapısına uygun şekilde yan yana gelebilmektedir. Bu yapılarıyla kalıplaşarak bir sözcük gibi kullanılabilen, çekimlenebilmektedir.

Eserdeki deyimler sentaktik yapıları bakımından şu şekildedir:

- I. Eylemlilik Öbeği Yapısındaki Deyimler
- II. İsim Tamlaması Yapısındaki Deyimler
- III. Sıfat Tamlaması Yapısındaki Deyimler
- IV. Sıfat Fiil Grubu Yapısındaki Deyimler
- V. Zarf Fiil Grubu Yapısındaki Deyimler
- VI. İsnat Grubu Yapısındaki Deyimler
- VII. Tekrar Grubu Yapısındaki Deyimler

I. EYLEMLİK ÖBEĞİ YAPISINDAKİ DEYİMLER

Eylemlilik Öbeği adı ile *bir fiil ve ona bağlı unsurlarının oluşturduğu yapı* anlatılmak istenmiştir. Normal bir fiil gibi çekimlenebilen *fiil grubu*, deyimlerin büyük çoğunluğunun yapısını oluşturmaktadır. Muharrem Ergin “fiil grubu” hakkında şunları söyler:

“Fiil gurubu fiil isimleri üzerine kurulan kelime gurubudur. Fiil isimleri bu gurubun esas unsurudur ve tabii en sonda bulunur. Kendisinden önce gelen gerekli unsurlarla birlikte fiil gurubunu meydana getirir.... Fiilin istediği, fiilin manasını tamamlayan

unsurlar *fâil*, *nesne*, *zarf* ve *yer tamlayıcısı* 'dır. *Fâil* fiilin gösterdiği hareketi yapan veya olan unsurdur ve yalın hâlde bulunur, çekimsizdir. *Nesne* fiilin tesir ettiği unsurdur ve akkuzatif hâlde bulunur. *Zarf* fiilin şartlarını gösteren unsurdur ve çekimsizdir. *Yer tamlayıcısı* ise fiilini yerini ve istikametini gösteren unsurdur ve datif, lokatif veya ablatif hâlde bulunur.”³⁶⁵

Muharrem Ergin'in "Fiil Grubu" dediği fiil ve ona bağlı olan unsurların oluşturduğu yapı, *Kutadgu Bilig*'deki deyimlerde en fazla kullanılmış yapıdır. Sonda bulunan eylem ve eylemden önce gelen özne, nesne, yer tamlayıcısı, zarf tümleci ögelerinden biri ya da birkaçının bulunduğu bu kalıplaşmış yapı, tek başına bir fiil gibi çekimlenebilmektedir.

Kutadgu Bilig'deki Eylemlilik Öbeğindeki deyimler, sahip olduğu öğelere göre şu şekilde sınıflandırılabilir:

- A) ÖZNE (+iyelik eki) + EYLEM
- B) ÖZNE (+iyelik eki) + ZARF TÛMLECİ + EYLEM
- C) ÖZNE (+iyelik eki) + NESNE + EYLEM
- D) NESNE (+iyelik eki) + EYLEM
- E) NESNE (+iyelik eki) + YER TAMLAYICISI + EYLEM
- F) NESNE (+iyelik eki) + ZARF TÛMLECİ + EYLEM
- G) YER TAMLAYICISI + EYLEM
- H) YER TAMLAYICISI + NESNE + EYLEM
- I) ZARF TÛMLECİ + EYLEM

A) ÖZNE (+iyelik eki) + EYLEM

Bir *eylem* ve eylemdeki hareketi yapan veya olan *özne* ögesinden oluşur. Eylemden önce gelen *özne*, kimi zaman işi yapan (Gerçek Özne), kimi zaman da işten etkilenen (Sözde Özne)³⁶⁶ durumundadır.

Deyimlerde özne, karşıladığı varlığın bir şahsa ve bir nesneye ait olduğunu ifade eden iyelik ekleri alabilmektedir.

Kutadgu Bilig'de geçen bu yapıdaki deyimler şunlardır:

“atı beğü-”³⁶⁷ : ‘şöhret kazanmak, ünlenmek’

³⁶⁵ Muharrem ERGİN, *Türk Dil Bilgisi* (Yirminci Baskı, Bayrak Basım Yayım Tanıtım, İstanbul, 1993), s. 373.

³⁶⁶ bkz. Hamza ZÜLFİKAR, “Özne Türleri ve Bunların Adlandırılışı”, *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı* (22-23 Ekim 1993), (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995), s. 43-51.

³⁶⁷ “atı beğü-” : D. 459, 1691, 1757, 1905, 2554, 2643, 3419.

- “atı öl-”³⁶⁸ : ‘unutulmak, adı anılmamak’
- “atı yağıl-”³⁶⁹ : ‘adı yayılmak, ün, şöhret sahibi olmak, herkes tarafından tanınmak’
- “can uç-”³⁷⁰ : ‘ölmek, vefat etmek’
- “can üzül-”³⁷¹ : ‘ölmek’
- “elig yetil-”³⁷² : ‘ulaşmak, sahip olmak’
- “işı buzul-”³⁷³ : ‘önceleri yarar sağladığı işten fayda göremez hâle gelmek’
- “köki üzül-”³⁷⁴ : ‘yok olmak, ölmek’
- “köngli bış-”³⁷⁵ : ‘Gönlü olgunlaşmış, bilgisi, kavrayışı gereği kadar gelişmiş olmak’
- “köngli isin-”³⁷⁶ : ‘sevmek, samimi olmak’
- “köngli tımlı-”³⁷⁷ : ‘gönlü soğumak, birine karşı duyulan sevgiyi kaybetmek’
- “köngül ağrı-”³⁷⁸ : ‘acı çekmek, üzölmek’
- “köngül sın-”³⁷⁹ : ‘kalbini kırmak, üzmek’
- “köngül tayan-”³⁸⁰ : ‘güvenmek, itimat etmek’
- “köz kıam-”³⁸¹ : ‘hayran olmak, büyülenmek’
- “közi açıl-”³⁸² : ‘eskiden bilmediği, anlamadığı birçok şeyleri öğrenip işine gelenle gelmeyi ayırt eder duruma gelmek, farkına varmak’
- “közi seçüme-”³⁸³ : ‘tanıyamamak, ayıramamak, seçememek’
- “közi toğ-”³⁸⁴ : ‘istediklerini bol bol elde ettiğinden artık daha çoğunu istemez olmak’

³⁶⁸ “atı öl-” : D. 1402.

³⁶⁹ “atı yağıl-” : D. 836, 1044, 1585, 1928, 2180, 2277, 2298, 2318, 2556, 2798, 3409, 3429, 3916, 4435, 4558, 5782, 5900, 6041.

³⁷⁰ “can uç-” : D. 1423, 1521, 1525.

³⁷¹ “can üzül-” : D. 1520, 1929, 2163.

³⁷² “elig yetil-” : D.1253, 2068, 3028, 3137, 5094.

³⁷³ “işı buzul-” : D.2119, 4244.

³⁷⁴ “köki üzül-” : D. 4523, 5565.

³⁷⁵ “köngli bış-” : D. 6165, 2782.

³⁷⁶ “köngli isin-” : D. 2179.

³⁷⁷ “köngli tımlı-” : D. 5521.

³⁷⁸ “köngül ağrı-” : D. 3430, 4302, 4586.

³⁷⁹ “köngül sın-” : D. 2808, 3351, 3396, 4264, 4612.

³⁸⁰ “köngül tayan-” : D. 3153.

³⁸¹ “köz kıam-” : D. 464, 5799.

³⁸² “közi açıl-” : D. 412, 4551, 5392, 5399.

³⁸³ “közi seçüme-” : D. 4724.

³⁸⁴ “közi toğ-” : D.2751, 5760.

“közi toğma-”³⁸⁵ : ‘istediklerini bol bol elde etmesine rağmen daha çoğunu istemek’

“közi yaru-”³⁸⁶ : ‘yüzü gülmek, sevinmek, mutlu olmak’

“köz yumul-”³⁸⁷ : ‘ölmek’

“küni toğ-”³⁸⁸ : ‘mutlu olmak’

“küni tüner-”³⁸⁹ : ‘mutsuz olmak, sıkıntıya girmek’

“küni yaru-”³⁹⁰ : ‘mutlu olmak’

“ölüm tut-”³⁹¹ : ‘ölmek, eceli gelmek’

“övkese kel-”³⁹² : ‘öfkelenmek, sinirlenmek’

“söz yorı-”³⁹³ : ‘konuşulmak, sözü edilmek’

“sözi yumşa-”³⁹⁴ : ‘nazik konuşmak’

“tatiğ kit-”³⁹⁵ : ‘tadı kaçmak, sevilen bir şeyin zevksiz duruma düşmesi’

“tili tepre-”³⁹⁶ : ‘konuşmak’

“ulı yıkıl-”³⁹⁷ : ‘temeli sarsılmak, harap olmak, yıkılmak’

“yaşı yuvul-”³⁹⁸ : ‘ağlamak’

“yüzi yaru-”³⁹⁹ : ‘memnun, mutlu olmak’

B) ÖZNE (+İyelik eki) + ZARF TÛMLECİ + EYLEM

Bir *eylem*, eylemdeki hareketi yapan veya olan *özne* ve hareketin nasıl, ne şekilde yapıldığını, olduğunu gösteren *zarf tümleci* öğelerinden oluşur. Özne, iyelik eki almaktadır.

Bu yapıdaki deyimlerde *eylem*, “bol-” fiilidir.

³⁸⁵ “közi toğma-” : D.3626, 5390.

³⁸⁶ “közi yaru-” : D. 496, 604, 1589.

³⁸⁷ “köz yumul-” : D. 6172.

³⁸⁸ “küni toğ-” : D. 2010, 2173, 5544.

³⁸⁹ “küni tüner-” : D. 2864, 4249.

³⁹⁰ “küni yaru-” : D. 1294, 1566, 1782, 2017, 2789, 4965, 5392, 5946.

³⁹¹ “ölüm tut-” : D. 881, 1078, 1125, 1132, 1141, 1142, 1366, 1477, 4719, 5291, 5300, 5712, 5714, 5717, 5718, 6072, 6109.

³⁹² “övkese kel-” : D. 1317, 1453, 5216, 6097.

³⁹³ “söz yorı-” : 3100, 4900.

³⁹⁴ “sözi yumşa-” : D. 2749.

³⁹⁵ “tatiğ kit-” : D. 1139, 2152, 4611.

³⁹⁶ “tilig tepre-” : D. 1026, 3477, 3767.

³⁹⁷ “ulı yıkıl-” : D. 2137, 3918.

³⁹⁸ “yaşı yuvul-” : D. 4902, 6213, 6238, 6327.

³⁹⁹ “yüzi yaru-” : D. 3738, 4001, 4605.

- “başı koğı bol-”⁴⁰⁰ : ‘itaat etmek’
 “elgi kısga bol-”⁴⁰¹ ‘bir şeyi yapmaya gücü yetmemek, ulaşamamak’
 “elgi uzun bol-”⁴⁰² ‘hâkim ,egemen, iktidar sahibi olmak’
 “kızgı eñg sarıg bol-”⁴⁰³ : ‘mutlu durumdan mutsuzluğa düşmek’
 “kõngli ağır bol-”⁴⁰⁴ : ‘rahatsızlanmak, rahatsız olmak, üzölmek’
 “kõngli kõni bol-”⁴⁰⁵ : ‘kalbi dürüst, doğru, temiz olmak’
 “kõngli yakın bol-” : ‘sevgi göstermek, gönülden bağlı, kalbi yakın olmak’
 “kõngül baş bol-”⁴⁰⁶ : ‘gönlü yaralamak, üzölmek’
 “sözi yumşak bol-”⁴⁰⁷ : ‘nazik konuşmak, kırıcı olmamak’
 “tili yumşak bol-”⁴⁰⁸ : ‘nazik konuşmak, kırıcı olmamak’
 “yüzi boz bol-”⁴⁰⁹ : ‘korkmak, yüzü sararmak’

C) ÖZNE (+İyelik eki) + NESNE + EYLEM

Bir *eylem*, eylemdeki hareketi yapan veya olan *özne* ve fiilin tesir ettiği varlığı karşılayan *nesneden* oluşur. *Kutadgu Bilig*’de bir adet tespit edilmiştir:

“kõzi yaş saç-”⁴¹⁰ : ‘ağlamak’

D) NESNE (+Belirtme eki) + EYLEM / NESNE (+İyelik eki+Belirtme eki) + EYLEM

Bir eylem ve fiilin tesir ettiği varlığı karşılayan *nesneden* oluşur. Deyim, cümle içinde kullanılırken *nesnesi*, belirtme eki alabilmektedir. Eylemlilik Öbeği yapısındaki deyimlerin büyük çoğunluğu *nesne + eylem*’den oluşur. *Nesne*, karşıladığı varlığın bir şahsa ve bir nesneye ait olduğunu ifade eden iyelik eki olarak kullanılabilir.

“adağ berkit-”⁴¹¹ : ‘ayağını bağlamak, bir işi yapmasını engellemek’

⁴⁰⁰ “başı koğı bol-” : D. 119.

⁴⁰¹ “elgi kısga bol-” : D. 3983.

⁴⁰² “elgi uzun bol-” : D. 230, 546, 1464, 1765, 1965, 3017, 4140.

⁴⁰³ “kızgı eñg sarıg bol-” : D. 4544.

⁴⁰⁴ “kõngli ağır bol-” : D. 1054, 5870, 5963.

⁴⁰⁵ “kõngli kõni bol-” : D. 2010.

⁴⁰⁶ “kõngül baş bol-” : D. 4542, 4584, 5975.

⁴⁰⁷ “sözi yumşak bol-” : D. 2665.

⁴⁰⁸ “tili yumşak bol-” : D. 2475.

⁴⁰⁹ “yüzi boz bol-” : D. 1996.

⁴¹⁰ “kõzi yaş saç-” : D. 1562, 6157, 6286.

⁴¹¹ “adağ berkit-” : D. 3568, 6128.

- “adağ mañg-”⁴¹² : ‘bir yere gitmek, ilerlemek’
 “adağ tik-”⁴¹³ : ‘kararlılık göstermek’
 “adağ ur-”⁴¹⁴ : ‘ayak basmak, bir yere gitmek’
 “ağız aç-”⁴¹⁵ : ‘konuşmak’
 “ajun tut-”⁴¹⁶ : ‘dünyayı yönetmek, ona hakim olmak’
 “ajun yi-”⁴¹⁷ : ‘dünya nimetlerinden doyasıya yararlanmak’
 “baş eg-”⁴¹⁸ : ‘itaat etmek, kabullenmek’
 “başın çal-”⁴¹⁹ : ‘başını yere vurmak, yaptığından pişman olmak’
 “baş kes-”⁴²⁰ : ‘hayatına son vermek, öldürmek’
 “baş kötür-”⁴²¹ : itaatsizlik
 “boyun eg-”⁴²² : ‘kabul etmek, itaat etmek’
 “bulğanuğ süz-”⁴²³ : ‘bir düzensizliği, istenilmeyen bir durumu ortadan kaldırmak’
 “dünya yi-”⁴²⁴ : ‘dünya nimetlerinden doyasıya yararlanmak’
 “egin kötür-”⁴²⁵ : ‘gururlanmak, göğsünü kabartmak’
 “elig alış-”⁴²⁶ : ‘selamlaşmak’
 “elig bir-”⁴²⁷ : ‘yardım etmek, yardımcı olmak’
 “elig kötür-”⁴²⁸ : ‘iş yapmak, çalışmak, işe başlamak’
 “elig sun-”⁴²⁹ : ‘elde etmeye, almaya çalışmak’
 “elig tegür-”⁴³⁰ : ‘yapmak, çalışmak’

⁴¹² “adağ mañg-” : D. 374, 5046.

⁴¹³ “adağ tik-” : D. 4208.

⁴¹⁴ “adağ ur-” : D. 3324, 2865.

⁴¹⁵ “ağız aç-” : D. 3481.

⁴¹⁶ “ajun tut-” : D. 88, 217, 224, 281, 445, 1746, 3152, 5173, 5828, 6548.

⁴¹⁷ “ajun yi-” : D. 225, 1290, 1459, 1929, 2076, 2264, 2456, 2863.

⁴¹⁸ “baş eg-” : D. 5523.

⁴¹⁹ “başın çal-” : D. 1392, 2781.

⁴²⁰ “baş kes-” : B. 50, D. 166, 784, 2516, 4099, 4123, 4213.

⁴²¹ “baş kötür-” : D. 890, 3346.

⁴²² “boyun eg-” : D. 101, 450, 678, 1037, 1754, 3195, 3491, 3629, 4564, 5482, 5800, 5905, 6365.

⁴²³ “bulğanuğ süz-” : D. 2131, 4940, 5201, 5512, 5646, 5951.

⁴²⁴ “dünya yi-” : D. 1236, 1976, 2200, 6634.

⁴²⁵ “egin kötür-” : D. 1534, 1882, 5214, 5326.

⁴²⁶ “elig alış-” : D. 5032, 5684.

⁴²⁷ “elig bir-” : D. 598, 1607, 3759, 4075, 5132, 5305, 5521, 6124.

⁴²⁸ “elig kötür-” : D. 3063.

⁴²⁹ “elig sun-” : D. 281, 4130, 5441, 6616.

⁴³⁰ “elig tegür-” : D. 431, 1416, 2006, 2501, 2624, 3221, 3366, 3467, 4231, 4451.

- “elig tut-”⁴³¹ : ‘yardım etmek’
- “elig ur-”⁴³² : ‘yapmak, uğraşmak’
- “elig uzat-”⁴³³ : ‘yardım etmek’
- “elig uzat-”⁴³⁴ : ‘hâkim olmak, ele geçirmek, muktedir olmak
- “eñg kızart-”⁴³⁵ : ‘memnun olmak, sevinmek, saadete kavuşmak’
- “eñg kurıt-”⁴³⁶ : ‘üzmek, mutsuz etmek’
- “evlik al-”⁴³⁷ : ‘evlenmek’
- “işı buz-”⁴³⁸ : ‘önceleri yarar sağladığı işı, fayda göremez duruma getirmek’
- “kağgu yi-”⁴³⁹ : ‘üzülmek’
- “kapuğ tut-”⁴⁴⁰ : ‘hizmet etmek, çalışmak’
- “kapuğ yap-”⁴⁴¹ : ‘(bir şeyle) irtibatını kesmek, ilgilenmemek’
- “kaşın tüg-”⁴⁴² : ‘kaşını çatmak, kızmak, canı sıkılmak’
- “kaşın yaz-”⁴⁴³ : ‘sevinmek, yüzü gülmek’
- “kız bir-”⁴⁴⁴ : ‘kendi kızını bir aileye gelin olarak vermek, evlendirmek’
- “kögüz ker-”⁴⁴⁵ : ‘gururlanmak, göğsünü kabartmak’
- “könğün çökür-”⁴⁴⁶ : ‘üzülmek’
- “könğül al-”⁴⁴⁷ : ‘cezp etmek, gönlünü çekmek’
- “könğül avla-”⁴⁴⁸ : ‘(birisini) kendine bağlamak’
- “könğül ba-”⁴⁴⁹ : ‘gönül bağlamak, güvenmek, sevmek’
- “könğül bas-”⁴⁵⁰ : ‘gönüldeki istek ve arzulara hakim olmak’

⁴³¹ “elig tut-” : D. 29, 1198, 3240, 4541.

⁴³² “elig ur-” : D. 251, 255, 1630, 1805, 1853, 3147.

⁴³³ “elig uzat-”(yardımcı olmak) : D. 2507, 5520.

⁴³⁴ “elig uzat-” : D. 151, 2139, 2979, 3980, 4011.

⁴³⁵ “eñg kızart-” : D. 1287, 3977, 4117, 5779.

⁴³⁶ “eñg kurıt-” : D. 1389.

⁴³⁷ “evlik al-” : C. 59, D. 4475, 4486.

⁴³⁸ “işı buz-” : D. 2652, 2681, 2771, 5736.

⁴³⁹ “kağgu yi-” : D. 1229, 2463, 3336, 4823, 5534, 6188.

⁴⁴⁰ “kapuğ tut-” : D. 943, 2814, 2992, 3747.

⁴⁴¹ “kapuğ yap-” : D. 719, 1321, 1563, 3232, 3341, 4003, 4560, 4688, 6152.

⁴⁴² “kaşın tüg-” : D. 191, 1586, 3446, 4211, 4756, 4976, 4977, 6232.

⁴⁴³ “kaşın yaz-” : D. 813, 1809, 5010, 5015, 5668, 6340.

⁴⁴⁴ “kız bir-” : D. 56.

⁴⁴⁵ “kögüz ker-” : D. 1535, 5211, 5215, 5326, E. 6539.

⁴⁴⁶ “könğül çökür-” : D. 1109, 1551, 1591.

⁴⁴⁷ “könğül al-” : D. 5232.

⁴⁴⁸ “könğül avla-” : D. 3181.

⁴⁴⁹ “könğül ba-” : D. 741.

⁴⁵⁰ “könğül bas-” : D. 2884, 4033, 5759, 6181.

- “kōngül beğüt-”⁴⁵¹ : ‘gururlanmak’
- “kōngül bert-”⁴⁵² : ‘gönlünü yaralamak, üzme, üzölmek’
- “kōngül bir-”⁴⁵³ : ‘sevgi ile bağlanmak’
- “kōngül büt-”⁴⁵⁴ : ‘inanmak, güvenmek’
- “kōngül kötür-”⁴⁵⁵ : ‘gururlanmak’
- “kōngül tüz-”⁴⁵⁶ : ‘gönlünü doğrultmak, içindeki kötölükleri, yanlışlıkları yok etmek’
- “kōngül ula-”⁴⁵⁷ : ‘gönül bağlamak, inanmak’
- “kōngül yarut-”⁴⁵⁸ : ‘rahat, huzurlu olmak’
- “köz aç-”⁴⁵⁹ : ‘bakmak, ilgilenmek’
- “közün aç-”⁴⁶⁰ : ‘dikkatli olmak, uyanık olmak’
- “kulğakın aç-”⁴⁶¹ : ‘söylenenlere dikkat etmek’
- “kur ba-”⁴⁶² : ‘(iyi bir duruma, mevkie) kavuşmak’
- “kün kör-”⁴⁶³ : ‘mutlu olmak’
- “meñgiz kızart-”⁴⁶⁴ : ‘memnun olmak, sevinmek, saadete kavuşmak’
- “söz aç-”⁴⁶⁵ : ‘konuşmaya başlamak, anlatmak’
- “sözi aç-”⁴⁶⁶ : ‘sözünü açıklamak, açıklığa kavuşturmak’
- “sözün kısır-”⁴⁶⁷ : ‘sözünü kısaltmak, az konuşmak’
- “sözün kes-”⁴⁶⁸ : ‘susmak, konuşmasını bitirmek’

⁴⁵¹ “kōngül beğüt-” : D. 5174.

⁴⁵² “kōngül bert-” : D. 4902, 6181, 6238, 6327.

⁴⁵³ “kōngül bir-” : B. 50, D. 75, 106, 1172, 2364, 2491, 3541, 3558, 4274, 5232, 5749, 6079, 6128, 6257, 6618.

⁴⁵⁴ “kōngül büt-” : D. 25, 1719, 2151, 2882, 3152, 3900, 4779, 5618.

⁴⁵⁵ “kōngül kötür-” : D. 1377, 4091, 5211, 5323.

⁴⁵⁶ “kōngül tüz-” : D. 1786, 2036, 3093, 5471.

⁴⁵⁷ “kōngül ula-” : D. 3445, 4778, 4790, 6246, 6576.

⁴⁵⁸ “kōngül yarut-” : D. 769.

⁴⁵⁹ “köz aç-” (bakmak, ilgilenmek): D. 1644, 3078, 3477, 5806, 6124.

⁴⁶⁰ “közün aç-” (dikkatli, uyanık olmak): B. 76, D. 3477, 4426, 4836, 5165.

⁴⁶¹ “kulğakın aç-” : D. 5579.

⁴⁶² “kur ba-” : D. 553, 580, 1456, 1588, 1605, 1917, 4142.

⁴⁶³ “kün kör-” : D. 3628.

⁴⁶⁴ “meñgiz kızart-” : D. 892, 2185, 2384, 4868, 5199, 6002.

⁴⁶⁵ “söz aç-” (konuşmak, anlatmak): D. 82, 582, 630, 792, 2679, 2680, 3158, 3176, 3454, 4065, 6236, 6452.

⁴⁶⁶ “sözi aç-” (sözünü açıklığa kavuşturmak): D. 671, 792, 870.

⁴⁶⁷ “sözün kısır-” : D. 176, 4052.

⁴⁶⁸ “sözün kes-” : D. 33, 227, 363, 518, 698, 736, 951, 1034, 1132, 1153, 1157, 1339, 1510, 1528, 1562, 2363, 3050, 3067, 3230, 3250, 3496, 3690, 3709, 4030, 4127, 4268, 4398, 4565, 4566, 4732, 4875, 4881, 4932, 5026, 5205, 5439, 5623, 5822, 5938, 6182, 6195, 6274, 6420, 6600.

“sözün kizle-”⁴⁶⁹ : ‘sözünü gizlemek, konuşmamak, söylememek’

“sözün ört-”⁴⁷⁰ : ‘konuşmamak, açıkça söylememek, saklamak’

“sözün uzat-”⁴⁷¹ : ‘çok konuşmak’

“sözün üz-”⁴⁷² : ‘susmak, konuşmasını bitirmek’

“sözi tağıt-”⁴⁷³ : ‘asıl konunun dışındaki mevzulardan konuşarak, amaçtan uzaklaşmak, lafi dağıtmak’

“sözi ula-”⁴⁷⁴ : ‘bir konu hakkında konuşmaya başlamak’

“söz tut-”⁴⁷⁵ : ‘söylenenlere göre hareket etmek’

“tatıg bul-”⁴⁷⁶ : ‘zevk almak, hoşlanmak’

“tilig yorit-”⁴⁷⁷ : ‘konuşmak’

“tilin bekle-”⁴⁷⁸ : ‘dilini muhafaza etmek, ona hâkim olmak; konuşmamak’

“tilin tut-”⁴⁷⁹ : ‘sonunu düşünmeden, rasgele söz söylemekten sakınmak’

“tiriglik yi-”⁴⁸⁰ : ‘hayatımı tüketmek, tamamlamak’

“tuz etmek yitür-”⁴⁸¹ : ‘ihsanda, bağışta bulunmak’

“tügün yaz-”⁴⁸² : ‘sorunları ortadan kaldırmak, çözmek’

“ulı beküt-”⁴⁸³ : ‘ayakta kalmasını, sürekliliğini kuvvetlendirmek, temelini sağlamlaştırmak’

“ulı buz-”⁴⁸⁴ : ‘temelini sarsmak, harap etmek, yıkmak’

“umınç kes-”⁴⁸⁵ : ‘umudunu kesmek, ümidini yitirmek’

“yaş tök-”⁴⁸⁶ : ‘ağlamak’

“yolın yañgıl-”⁴⁸⁷ : ‘doğru yoldan ayrılmak, yolunu şaşırarak, hata yapmak’

⁴⁶⁹ “sözün kizle-” : D. 2678.

⁴⁷⁰ “sözün ört-” : D. 3099, 4035, 5615.

⁴⁷¹ “sözün uzat-” : D. 27, 2853, 2940, 3681, 4126, 4127, 4313, 4460, 4677.

⁴⁷² “sözün üz-” : D. 2648, 4460.

⁴⁷³ “sözi tağıt-” : D. 6557.

⁴⁷⁴ “sözi ula-” : D. 961, 3478, 4317.

⁴⁷⁵ “söz tut-” : D. 1638, 1701, 4020, 4179, 5067, 5274.

⁴⁷⁶ “tatıg bul-” : D. 1890, 2756, 3271, 3342, 4928, 5140.

⁴⁷⁷ “tilig yorit-” : D. 149, 387, 3377, 4011.

⁴⁷⁸ “tilin bekle-” : D. 2793.

⁴⁷⁹ “tilin tut-” : D. 4333.

⁴⁸⁰ “tiriglik yi-” : D. 1106, 3635, 4668, 4682, 4819, 6053, 6401.

⁴⁸¹ “tuz etmek yitür-” : D. 2320, 4219, 4222, 4279, 4350, 6096.

⁴⁸² “tügün yaz-” : 3168, 3469, 4029, 5817, 5888, 6337.

⁴⁸³ “ulı beküt-” : D. 2571, 5172, 6497.

⁴⁸⁴ “ulı buz-” : D. 2021.

⁴⁸⁵ “umınç kes-” : D. 3674, 5122, 6515.

⁴⁸⁶ “yaş tök-” : D. 4823, 6195, 6196, 6208.

⁴⁸⁷ “yolın yañgıl-” : D. 3669, 5210, 5515.

“yolın kōnit-”⁴⁸⁸ : ‘düzelmek, doğru şekilde hareket etmeye başlamak’

“yorık tüz-”⁴⁸⁹ : ‘hareketlerini, tavırlarını düzeltmek’

“yük yüd-”⁴⁹⁰ : ‘görev üstlenmek, sorumluluk almak, iş yapmak’

“yüz evür-”⁴⁹¹ : ‘yüz çevirmek, ilgilenmemek’

“yüzün tüg-”⁴⁹² : ‘kızmak, canı sıkılmak’

“yüzün yarut-”⁴⁹³ : ‘mutlu etmek’

E) NESNE (+İyelik eki + Belirtme eki) + YER TAMLAYICISI + EYLEM

Bir eylem ve fiilin tesir ettiği varlığı karşılayan *nesne* ile eylemin mekanını ve istikametini gösteren *yer tamlayıcısı* ögesinden oluşur. Nesne, iyelik eki ile belirtme eki alabilmektedir:

“başın yirke çal-”⁴⁹⁴ : ‘başımı yere vurmak, yaptığından pişman olmak’

“(özün) otka at-”⁴⁹⁵ : ‘cehenneme girmek, cehennem ateşine girmek’

F) NESNE (+Belirtme eki) + ZARF TÛMLECİ + EYLEM / NESNE (+İyelik eki + Belirtme eki) + ZARF TÛMLECİ + EYLEM

Bir eylem ve fiilin tesir ettiği varlığı karşılayan *nesne* ile hareketin nasıl, ne şekilde yapıldığını, olduğunu gösteren *zarf tümlecisi* ögelerinden oluşur. Nesne iyelik eki ve belirtme eki olarak kullanılabilir.

Bu yapıdaki deyimlere bakıldığında *eylem* olan sözcüğün “tut-” ve “kıl-” olduğu görülür.

“atın tirig tut-”⁴⁹⁶ : ‘adını yaşatmak, unutulmamak’

“elgi uzun kıl-”⁴⁹⁷ : ‘hâkim, egemen, iktidar sahibi olmak’

⁴⁸⁸ “yolın kōnit-” : D. 2884, 6561.

⁴⁸⁹ “yorık tüz-” : D. 705, 1490, 1504, 1824, 2110, 2309, 2323, 2859, 4052, 4639, 4997, 5949, 6423.

⁴⁹⁰ “yük yüd-” : D.1875, 2183, 2304, 2798, 2910, 3198, 3328, 3347, 3392, 3427, 3436, 3468, 3582, 3652, 4204, 4264, 4528, 5090, 5115, 5163, 5465, 5564, 5565, 6098, 6602.

⁴⁹¹ “yüz evür-” : D. 628, 718, 757, 1073, 1184, 2373, 3148, 3203, 3205, 3367, 3444, 4216, 4364, 5089, 5232, 5783, 5870, 5925, 6147, 6230, 6247.

⁴⁹² “yüzün tüg-” : D. 626, 795, 4091, 4204, 4209, 5064.

⁴⁹³ “yüzün yarut-” : D. 482, 4054, 4176.

⁴⁹⁴ “başın yirke çal-” : D. 1207, 6177.

⁴⁹⁵ “otka at-” : D. 1284, 1375, 3624, 4821, 5004, 5168, 5399.

⁴⁹⁶ “atın tirig tut-” : D. 3369, 6268.

⁴⁹⁷ “elgi uzun kıl-” : D. 1037, 5192, 5727, 5806.

“elig kısğa tut-”⁴⁹⁸ : ‘aşırılığa kaçmamak, her şeye karışmamak, bulaşmamak’

“eñg kıızıl kıl-”⁴⁹⁹ : ‘memnun olmak, sevinmek, saadete kavuşmak’

“eñg sarıg kıl-”⁵⁰⁰ : ‘mutsuz etmek, üzmek, benzini sarartmak’

“kıızgu meñgiz sarıg kıl-”⁵⁰¹ : ‘mutlu durumdan mutsuzluğa düşmek’

“köñgöl baş kıl-”⁵⁰² : ‘gönlü yaralamak, üzmek’

“köñgöl beğük tut-”⁵⁰³ : ‘gururlanmak’

“köñgöl kiçig tut-”⁵⁰⁴ : ‘mütevazı, alçak gönüllü olmak, kendi değerini olduğundan aşağı göstermek’

“köñgli köni tut-”⁵⁰⁵ : ‘kalbi dürüst, doğru, temiz’

“köñgöl tar kıl-”⁵⁰⁶ : ‘canını sıkmak, huzursuz olmak’

“köñgöl til kiçig tut-”⁵⁰⁷ : ‘mütevazı, alçak gönüllü olmak, kendi değerini olduğundan aşağı göstermek’

“köñgöl tirig tut-”⁵⁰⁸ : ‘uyanık, dikkatli olmak’

“közin yaşru baq-”⁵⁰⁹ : ‘gözünü gizlemek, göz ucuyla bakmak, gizlice bakmak’

“meñgzin al kıl-”⁵¹⁰ : ‘memnun olmak, sevinmek, saadete kavuşmak’

“meñgzin sarıg kıl-”⁵¹¹ : ‘mutsuz etmek, üzmek, benzini sarartmak’

“yüzün açuq tut-”⁵¹² : ‘güler yüz göstermek, ilgi göstermek’

“yüzün al kıl-”⁵¹³ : ‘utandırmak, mahcup etmek’

“yüzi yaruq tut-”⁵¹⁴ : ‘güler yüz göstermek’

⁴⁹⁸ “elig kısğa tut-” : D. 4296, 6079.

⁴⁹⁹ “eñg kıızıl kıl-” : D. 954, 2398, 5804.

⁵⁰⁰ “eñg sarıg kıl-” : D. 477, 498, 1288.

⁵⁰¹ “kıızgu meñgiz sarıg kıl-” : D. 1164.

⁵⁰² “köñgöl baş kıl-” : D. 3965, 4273, 5688, 5773, 6180, 6287.

⁵⁰³ “köñgöl beğük tut-” : D. 2118, 2296.

⁵⁰⁴ “köñgöl kiçig tut-” : D. 2116, 4532.

⁵⁰⁵ “köñgli köni tut-” : D. 3139.

⁵⁰⁶ “köñgöl tar kıl-” : D. 6183.

⁵⁰⁷ “köñgöl til kiçig tut-” : D. 1282, 1695, 2477, 4039, 4534, 5251.

⁵⁰⁸ “köñgöl tirig tut-” : D. 1383, 5196.

⁵⁰⁹ “közin yaşru baq-” : D. 770.

⁵¹⁰ “meñgzin al kıl-” : D. 2630.

⁵¹¹ “meñgzin sarıg kıl-” : D. 6276.

⁵¹² “yüzün açuq tut-” : D. 500, 4219, 4418, 5222.

⁵¹³ “yüzün al kıl-” : D. 3709.

⁵¹⁴ “yüzi yaruq tut-” : D. 604, 2476, 2576, 4222, 4283.

G) YER TAMLAYICISI + EYLEM

Bir eylem ile eylemdeki hareketin yerini, istikametini gösteren *yer tamlayıcısı* ögesinden oluşur.

“ayada tut-”⁵¹⁵ : ‘el üstünde tutmak, değer vermek, saygı göstermek’

“ağızdın çıkar-”⁵¹⁶ : ‘söylemek, konuşmak’

“başında keçür-”⁵¹⁷ : ‘tecrübe etmek’

“inçke teg-”⁵¹⁸ : ‘rahata kavuşmak’

“işke tut-”⁵¹⁹ : ‘kullanmak, bir işte çalıştırmak’

“kõngülde yat-”⁵²⁰ : ‘hatırda tutmak, unutmamak’

“kõngülke alın-”⁵²¹ : ‘hatırında tutmak, gönlüne yerleştirmek’

“kõngülke biti-”⁵²² : ‘gönlüne yazmak, hatırında tutmak’

“kõngülke tokı-”⁵²³ : ‘gönlüne yazmak, hatırında tutmak’

“sözinde yan-”⁵²⁴ : ‘verdiği sözü tutmamak, yerine getirmemek’

“tilinde çıkar-”⁵²⁵ : ‘konuşmak’

“yirke kir-”⁵²⁶ : ‘ölmek, gömülmek’

“yoldın az-”⁵²⁷ : ‘doğru yoldan ayrılmak, şaşırarak, hata yapmak’

“yolka kir-”⁵²⁸ : ‘belli bir hedefe götüren sistem içine girmek’

“yüzinke suç-”⁵²⁹ : ‘yüzüne tükürmek, aşağılamak, hakaret etmek’

⁵¹⁵ “ayada tut-” : D. 717.

⁵¹⁶ “ağızdın çıkar-” : D. 2687.

⁵¹⁷ “başında keçür-” : D. 426, 667, 1222, 1567, 1798, 1955, 2088, 2271, 2367, 4434.

⁵¹⁸ “inçke teg-” : D. 1044, 1772, 1781, 1782, 2180, 2239, 2260.

⁵¹⁹ “işke tut-” : D. 165, 189, 255, 1146, 1306, 1360, 1844, 2100, 2513, 2758, 2870, 3169, 3233, 3254, 3448, 3679, 4221, 4533, 4562, 4623, 4625, 4868, 4870, 5171, 5434, 5435, 5699, 5843, 5875, 6002, 6119, 6463.

⁵²⁰ “kõngülde yat-” : D. 2577.

⁵²¹ “kõngülke alın-” : D. 782, 1448, 2809, 3403, 3914, 4313, 6032, 6147, 6249, 6317, 6478.

⁵²² “kõngülke biti-” : D. 1341.

⁵²³ “kõngülke tokı-” : D. 2253.

⁵²⁴ “sözünde yan-” : D. 5080.

⁵²⁵ “tilinde çıkar-” : D. 169, 985, 1326, 1916, 2505, 2508.

⁵²⁶ “yirke kir-” : D. 1512, 4725, 6440, 6553.

⁵²⁷ “yoldın/da az-” : D. 3089, 5282, 5691, 6540, 6632.

⁵²⁸ “yolka kir-” : D. 36, 2023, 6365.

⁵²⁹ “yüzinke suç-” : D. 1338.

H) YER TAMLAYICISI + NESNE + EYLEM

Bir eylem ve eylemdeki hareketin yerini, istikametini gösteren *yer tamlayıcısı* ile fiilin tesir ettiği varlığı karşılayan *nesne* ögesinden oluşan deyimlerdir:

“boyunğa yük yüd-”⁵³⁰ : ‘görev üstlenmek, sorumluluk almak, iş yapmak’

“sözke ul ur-”⁵³¹ : ‘söze giriş yapmak, konuşmaya başlamak’

D) ZARF TÜMLECİ + EYLEM

Bir eylem ile eylemdeki hareketin nasıl, ne şekilde yapıldığını, olduğunu gösteren *zarf tümlecisi* ögesinden oluşur:

“ağır kel-”⁵³² : ‘yapılması güç gelmek, sıkıntı vermek’

“irig sözle-”⁵³³ : ‘sert, kırıncı konuşmak’

“köni sözle-”⁵³⁴ : ‘doğru, gerçek konuşmak’

“köni yorı-”⁵³⁵ : ‘doğru, istenilen şekilde hareket etme’

“kuruğ sözle-”⁵³⁶ : ‘faydasız, boş konuşmak’

“tüz yorit-”⁵³⁷ : ‘doğru ve iyi bir şekilde uygulamak’

II. İSİM TAMLAMASI YAPISINDAKİ DEYİMLER

“Bir isim unsurunun, iyelik sistemi içinde bir başka isim unsuruyla kurduğu kelime grubu”⁵³⁸ şeklinde tanımlanan *isim tamlaması*nda ikinci unsur olan *tamlanan*, daima *iyelik eki* alır. Birinci unsur olan *tamlayan* ise bazen ekli, bazen eksizdir. Tamlayan ekli olan isim tamlamasına *belirtili isim tamlaması*, tamlayanı eksiz olan isim tamlamasına ise *belirtisiz isim tamlaması* adı verilir.

⁵³⁰ “boyunğa yük yüd-” : D. 1437, 3305.

⁵³¹ “sözke ul ur-” : D. 506, 921, 1817.

⁵³² “ağır kel-” : D. 3457, 4950, 6621.

⁵³³ “irig sözle-” : D. 3430, 4303, 5221, 5773.

⁵³⁴ “köni sözle-” : D. 962, 1025, 1026, 1917, 1937, 2203, 2175, 3383, 3501, 4027, 4108, 4117, 4609, 4639, 4876, 4903, 6094, 6150, 6474, 6627.

⁵³⁵ “köni yorı-” : D. 455, 727, 1079, 1566, 1714, 1749, 2864, 4094, 4145, 4252, 4853, 5309, 5510.

⁵³⁶ “kuruğ sözle-” : D. 3348, 3423, 4301.

⁵³⁷ “tüz yorit-” : D. 291, 1759, 1927, 2033, 3108, 6550.

⁵³⁸ KARAHAN, s. 13.

Kutadgu Bilig'deki *İsim Tamlaması* yapısındaki deyimlerin tamamı *belirtisiz isim tamlaması* durumundadır. Tamlayan, *ilgi eki* almamıştır:

- “**elig tarlıkı**”⁵³⁹ : ‘maddî sıkıntı, sıkıntı’
 “**ğaflet usı**”⁵⁴⁰ : ‘gaflet uykusu, habersiz olma durumu’
 “**könilik küni**”⁵⁴¹ : ‘ahiret günü, kıyamet günü’
 “**könilik yolu**”⁵⁴² : ‘doğru yol, doğruluk, olumlu tavır’
 “**köz yaruķı**”⁵⁴³ : ‘sevinç veren, sevinç kaynağı’
 “**luķman yılı**”⁵⁴⁴ : ‘çok uzun yıllar’
 “**tuz etmek haķı**”⁵⁴⁵ : ‘şükran, minnettarlık’
 “**usallık usı**”⁵⁴⁶ : ‘gaflet uykusu, habersiz olma durumu’

III. SIFAT TAMLAMASI YAPISINDAKİ DEYİMLER

Sıfat tamlaması, bir sıfat unsuru ile bir isim unsurunun meydana getirdikleri gruptur. Sıfat unsuru isim unsurunu nitelemek veya belirtmek için kullanılır. Her iki unsur, ek almadan yan yana gelirler.⁵⁴⁷

Kutadgu Bilig'de *Sıfat Tamlaması Yapısındaki Deyimler* şunlardır:

- “**açıĝ söz**”⁵⁴⁸ : ‘acı söz, kötü söz’
 “**egri yol**”⁵⁴⁹ : ‘yanlışlık, kötü tavır’
 “**iki böz**”⁵⁵⁰ : ‘kefen, ölünün sarıldığı beyaz bez’
 “**iki künlük**”⁵⁵¹ : ‘kısacık (zaman)’
 “**irig söz**”⁵⁵² : ‘sert, kırıcı söz’

⁵³⁹ “**elig tarlıkı**” : D. 2565, 2815, 4540, 5525.

⁵⁴⁰ “**ğaflet usı**” : D. 5271, 6637.

⁵⁴¹ “**könilik küni**” : D. 30, 808, 1374, 5511, 6460.

⁵⁴² “**könilik yolu**” : D. 360, 821, 861, 1128, 1293, 1842, 2115, 2244, 2307, 2755, 4518, 4807, 4874, 4994, 5172, 5400, 5410, 5756, 6088.

⁵⁴³ “**köz yaruķı**” : D. 1162, 1163.

⁵⁴⁴ “**luķman yılı**” : D. 123.

⁵⁴⁵ “**tuz etmek haķı**” : D. 2321, 5797, 5889.

⁵⁴⁶ “**usallık usı**” : D. 1523, 6075.

⁵⁴⁷ bkz. ERGİN, *Türk...*, s. 359.

⁵⁴⁸ “**açıĝ söz**” : D. 2577.

⁵⁴⁹ “**egri yol**” : D. 2023, 4876, 6097.

⁵⁵⁰ “**iki böz**” : D. 1238, 1420, 3616, 4700, 6374, 6443, 6552.

⁵⁵¹ “**iki künlük**” : D. 1535, 3529, 3532, 3618.

⁵⁵² “**irig söz**” : D. 3430, 5221, 5773, 5775.

“isig söz”⁵⁵³ : ‘sevgi dolu söz’

“kızgu eñg”⁵⁵⁴ : ‘mesut, mutlu kişi’

“kiñg elig”⁵⁵⁵ : ‘cömert’

“kodkı köñgöl”⁵⁵⁶ : ‘alçak gönüllülük, kendi değerini olduğundan aşağı gösterme’

“kōni söz”⁵⁵⁷ : ‘doğru, gerçek söz’

“kōni yol”⁵⁵⁸ : ‘doğru yol, doğruluk, olumlu tavır’

“süçig söz”⁵⁵⁹ : ‘tatlı, hoş giden söz’

“tümen miñg”⁵⁶⁰ : ‘binlerce, pek çok’

“tüpsüz teñgiz”⁵⁶¹ : ‘çok fazla, büyük’

IV. SIFAT FİİL GRUBU YAPISINDAKİ DEYİMLER

Bir sıfat fiil ile ona bağlı unsur veya unsurlardan kurulan kelime grubudur.⁵⁶²

Sonda bulunan fiil unsuruna gelen sıfat fiil ekleri ile birlikte kalıplaşma gösteren bu yapıdaki deyimlere, *Kutadgu Bilig*’de birkaç örnekte rastlanılmıştır.

“anuk yigli”⁵⁶³ : ‘hazır yiyici, bir iş yapmayıp daha önce kazanılmış şeyi harcayan’

Günümüz Türkiye Türkçesi’nde de sıfat fiil kalıbında kullanılan “hazır yiyici”⁵⁶⁴ deyimini, *Kutadgu Bilig*’de de görülmektedir. Deyim, *-gli* geniş zaman sıfat fiil ekini⁵⁶⁵ almış olan “yi-” fiili ve ‘hazır’ anlamındaki “anuk” isminin kalıplaşması ile oluşmuştur.

⁵⁵³ “isig söz” : D. 522, 2405, 2408, 2478, 2479, 6095.

⁵⁵⁴ “kızgu eñg” : D. 453, 4707, 4938.

⁵⁵⁵ “kiñg elig” : D. 43, 55, 4536.

⁵⁵⁶ “kodkı köñgöl” : D. 1700, 2170, 2231, 2294.

⁵⁵⁷ “kōni söz” : D. 896, 1024, 3847, 5774, 5775, 5777, 5778, 6620.

⁵⁵⁸ “kōni yol” : D. 36, 382, 393, 3056, 3730, 3905, 4353, 4343, 4407, 5855, 6632.

⁵⁵⁹ “süçig söz” : D. 2070, 2072, 2665, 3913, 4222, 4343.

⁵⁶⁰ “tümen miñg” : D. 20, 21, 31, 198, 215, 304, 442, 829, 1022, 1300, 1344, 1569, 1957, 1981, 3009, 3319, 3807, 3905, 5370, 6519, 6645.

⁵⁶¹ “tüpsüz teñgiz” : D. 211, 1164.

⁵⁶² KARAHAN, s. 21.

⁵⁶³ “anuk yigli” : D. 6335.

⁵⁶⁴ AKSAN, *Atasözleri...*, s. 852.

⁵⁶⁵ ERCİLASUN, s. 170.

“ajun tutğuçı”⁵⁶⁶ : ‘dünyaya hâkim olan, hükmeden’

“tut-” fiili, -ğuçı gelecek zaman sıfat fiil eki⁵⁶⁷ almış durumda kalıplaşmada yer almıştır.

“elig tegmedük”⁵⁶⁸ : ‘el değmemiş, iffetli, temiz’

Deyim, -dik geçmiş zaman sıfat fiil eki⁵⁶⁹ alan olumsuz anlamdaki “tegme-” fiili ile özne görevindeki “elig” sözcüğünün kalıplaşması ile oluşmuştur.

“elig tuttaçı”⁵⁷⁰ : ‘yardım edici, eden’

Deyimde fiil unsuru olan “tut-” fiilinin -taçı gelecek zaman sıfat fiil eki⁵⁷¹ almış şekli ile nesne görevindeki “elig” sözcüğünün oluşturduğu bir yapıya sahiptir.

V. ZARF FİİL GRUBU YAPISINDAKİ DEYİMLER

Bir zarf fiil ile ona bağlı unsur veya unsurlardan kurulan kelime grubudur.⁵⁷²

Sonda bulunan fiil unsuruna gelen zarf fiil ekleri ile birlikte kalıplaşma gösteren bu yapıdaki deyimlere, *Kutadgu Bilig*’de bir adet rastlanılmıştır.

“köz köre”⁵⁷³ : ‘göz göre göre, dikkatsizce davranarak’

“kör-” fiili -e zarf fiil eki⁵⁷⁴ alarak deyimde kalıplaşmıştır.

VI. İSNAT GRUBU YAPISINDAKİ DEYİMLER

Biri diğerine isnat edilen iki isim unsurundan oluşmuş kelime grubudur.⁵⁷⁵ Muharrem Ergin, *isnat grubu* hakkında şunları belirtir:

“İsnat gurubu umumiyetle bir partisip grubunun kısaltmış gibidir. Onun için bunları kısaltma grupları saymak da mümkündür. Gerçekten bütün isnat guruplarının

⁵⁶⁶ “ajun tutğuçı” : D. 218, 250, 2141, 2093, 4013, 5086, 5137.

⁵⁶⁷ Necmettin HACİEMİNOĞLU, *Karahanlı Türkçesi Grameri* (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996), s. 169.

⁵⁶⁸ “elig tegmedük” : D. 4477.

⁵⁶⁹ ERCİLASUN, s. 160.

⁵⁷⁰ “elig tuttaçı” : D. 32, 48, 62, 388, 1176.

⁵⁷¹ ERCİLASUN, s. 175.

⁵⁷² KARAHAN, s. 23.

⁵⁷³ “köz köre” : D. 6640.

⁵⁷⁴ HACİEMİNOĞLU, s.173.

⁵⁷⁵ bkz. HACİEMİNOĞLU, s. 40.

arkasında, zikredilmemiş, düşmüş bir *olan* veya *olarak* (zarf olanlarda) kelimesi var gibidir.⁵⁷⁶

Eylemlik Öbeği Yapısındaki Deyimlerde geçen Özne (+İyelik eki) +Zarf tümelci+Eylem kalıbındaki “köngli ağır bol-” ve “elgi uzun bol-” örneklerinde *eylem* olan “bol-” kelimesi çıkarıldığında *isnat grubu* yapısı ile karşılaşılır.

İsnat grubunda birinci unsur, yalın hâlde veya iyelik eki olarak kullanılır.

Kutadgu Bilig'deki *isnat grubu* yapısındaki deyimlere bakıldığında hepsinde birinci unsurun, iyelik eki aldığı görülür:

“bağrı taş”⁵⁷⁷ : ‘bütün yapılanlara, söylenenlere rağmen kararından dönmeyen, direnen’

“bilgi batıg”⁵⁷⁸ : ‘geniş ve derin bilgili, âlim’

“bilgi kiñg”⁵⁷⁹ : ‘geniş bilgili’

“bilgi koyuğ”⁵⁸⁰ : ‘derin bilgili’

“bilgi ögüz”⁵⁸¹ : ‘geniş ve derin bilgili’

“bilgi teñgiz”⁵⁸² : ‘geniş ve derin bilgili’

“elgi berk”⁵⁸³ : ‘eli sıkı, kolay kolay para harcamayan’

“elgi kiñg”⁵⁸⁴ : ‘cömert, eli açık’

“elgi kuruğ”⁵⁸⁵ : ‘cimri, eli sıkı’

“elgi uzun”⁵⁸⁶ : ‘hâkim, egemen, iktidar sahibi’

“köngli alçak”⁵⁸⁷ : ‘mütevazı, kendi değerini olduğundan aşağı gösteren, alçak gönüllü’

“köngli bay”⁵⁸⁸ : ‘kanaat sahibi’

“köngli beğük”⁵⁸⁹ : ‘gururlu, kibirli’

⁵⁷⁶ ERGİN, *Türk...*, s. 371.

⁵⁷⁷ “bağrı taş” : D. 4988.

⁵⁷⁸ “bilgi batıg” : D. 4704, 4928, 5713, 5899.

⁵⁷⁹ “bilgi kiñg” : D. 1100, 2481, 3254, 3660, 4533, 4707, 4843, 5470, 5882, 6488.

⁵⁸⁰ “bilgi koyuğ” : D. 3382, 3829.

⁵⁸¹ “bilgi ögüz” : D. 2243, 4691, 5119, 5468, 6135, 6243.

⁵⁸² “bilgi teñgiz” : D. 480, 2185, 4813, 4868, 4998, 5199, 6002.

⁵⁸³ “elgi berk” : D. 2799.

⁵⁸⁴ “elgi kiñg” : D. 3254, 3660, 4416, 6488.

⁵⁸⁵ “elgi kuruğ” : D. 5075.

⁵⁸⁶ “elgi uzun” : D. 1463, 2193, 4087, 5064, 5073, 5088, 5878.

⁵⁸⁷ “köngli alçak” : D. 2473, 4554.

⁵⁸⁸ “köngli bay” : D. 407, 2620, 2843, 3613, 6370.

⁵⁸⁹ “köngli beğük” : D. 2297.

“kõnġli katıġ”⁵⁹⁰ : ‘bütün yapılanlara, söylenenlere rağmen kararından dönmeyen, direnen’

“kõnġli kiñġ”⁵⁹¹ : ‘huzurlu, rahat olan, geniş yürekli’

“kõnġli kõni”⁵⁹² : ‘kalbi dürüst, doğru, temiz’

“kõnġli ođuġ”⁵⁹³ : ‘uyanık, dikkatli’

“kõnġli tirig”⁵⁹⁴ : ‘uyanık, dikkatli olan’

“kõnġli tok”⁵⁹⁵ : ‘kanaat sahibi, gönlü tok’

“kõnġli tüşük”⁵⁹⁶ : ‘kederli, üzgün’

“kõnġli tüz”⁵⁹⁷ : ‘kalbi temiz, doğru yolda olan’

“kõnġli yakın”⁵⁹⁸ : ‘sevgi gösteren, gönülden bağlı, kalbi yakın olan’

“kõnġli yaruk”⁵⁹⁹ : ‘sevinçli, huzurlu’

“kõnġli yazı”⁶⁰⁰ : ‘huzurlu, rahat olan, geniş yürekli’

“kõnġli yuvka”⁶⁰¹ : ‘hassas, duygusal, hemen etkilenen’

“kõzi tok”⁶⁰² : ‘kanaat sahibi, gönlü tok’

“sõzi yumşak”⁶⁰³ : ‘nazik konuşmak’

“tili kõnġli bir”⁶⁰⁴ : ‘özü sözü bir, dürüst’

“tili yumşak”⁶⁰⁵ : ‘nazik konuşan, kırıcı olmayan’

⁵⁹⁰ “kõnġli katıġ” : D. 5713.

⁵⁹¹ “kõnġli kiñġ” : D. 2487, 4416, 4987.

⁵⁹² “kõnġli kõni” : D. 1523, 4914, 5742, 5897.

⁵⁹³ “kõnġli ođuġ” : D. 452, 4189, 4609, 4828, 5112, 5398, 6119.

⁵⁹⁴ “kõnġli tirig” : D. 3642, 3691, 4910, 5746, 5772, 6069.

⁵⁹⁵ “kõnġli tok” : D. 5388.

⁵⁹⁶ “kõnġli tüşük” : D. 1111, 1563, 5686, 6226

⁵⁹⁷ “kõnġli tüz” : D. 1080, 1713, 3085, 3279, 3537, 3993, 4005, 4314, 4464, 4546, 4691, 4990, 5057, 5509, 5699, 5985, 5989, 6184, 6462.

⁵⁹⁸ “kõnġli yakın” : D. 5614, 5795, 5838, 5963.

⁵⁹⁹ “kõnġli yaruk” : D. 5599.

⁶⁰⁰ “kõnġli yazı” : D. 3323, 3383, 4047, 4673, 5269.

⁶⁰¹ “kõnġli yuvka” : D. 3351, 4610

⁶⁰² “kõzi tok” : D. 1191, 1964, 2000, 2170, 2199, 2200, 2236, 2441, 2442, 2612, 2614, 2619, 2620, 2721, 2750, 2751, 2753, 2843, 2927, 4729, 5384,

⁶⁰³ “sõzi yumşak” : D. 464.

⁶⁰⁴ “tili kõnġli bir” : D. 53, 2235.

⁶⁰⁵ “tili yumşak” : D. 2229, 3184

VII. TEKRAR GRUBU

Aynı cinsten iki kelimenin arka arka getirilmesiyle oluşan kelime grubudur. *Aynen tekrarlar, eş manalı, zıt manalı, ilaveli tekrarlar* olmak üzere dört çeşidi vardır.⁶⁰⁶

Kutadgu Bilig'de geçen *tekrar grubu yapısındaki deyimlerin zıt manalı tekrarlar* olduğu görülür:

“**tün kün**”⁶⁰⁷ : ‘her zaman, sürekli’

“**bar yokın**”⁶⁰⁸ : ‘her şeyini’

⁶⁰⁶ ERGİN, *Türk...*, s.356.

⁶⁰⁷ “tün kün” : D. 3357, 5793, 6336, 6602.

⁶⁰⁸ “bar yokın” : D. 5859.

SONUÇ

En az iki kelimenin anlam ve söz dizimi yönünden kalıplaşmasıyla oluşmuş deyimler, birçok durumu, hareketi ifade etmede önemli görevler üstlenir.

Deyimlerin oluşumunda iki farklı yol izlenmiştir. Bunlardan birincisinde, anlatılmak istenen kavram, bir başka kavrama benzetilmekte ve benzetildiği kavramın adının yardımıyla ifade edilmektedir. Diğer bir yol ise kavram kendisi ile ilişkili olan başka bir kavramın adı sayesinde karşılanmaktadır.

Tezimizde Benzetmeye Dayalı Deyimler ve Yakın İlişkiye Dayalı Deyimler şeklinde isimlendirdiğimiz bu iki yol ile Kutadgu Bilig'deki deyimler incelenmiştir.

Benzerliğe Dayalı Deyimler, dört şekilde gerçekleşmektedir:

1. Kavramlar arasında hareket benzerliğinin kurulmasıyla oluşan *Hareket Benzerliğine Dayalı Deyimler* (“közi toğ-”, “yoldın az-”).
2. Kavramlar arasında durum, hâl benzerliğinin kurulmasıyla oluşan *Durum Benzerliğine Dayalı Deyimler* (“köngli tüşük”, “egri yol”).
3. Kavramla geçmişte yaşanmış bir olaya, duruma, âdete, hikâyeye benzerlik ilgisi kurulmasıyla oluşan *Telmihe Dayalı Deyimler* (luğman yılı, könilik küni).
4. Kavramın, toplum tarafından gerçek ve yan anlamları dışında bir harekete, bir varlığa yükledikleri duygu değeri esas alınarak bu hareket veya varlık ile benzerlik kurulması sonucu oluşan *Duygu Değerine Dayalı Deyimler* (“isig söz”, “yüzi yaru-”).

Yakın İlişkiye Dayalı Deyimler ise iki grupta ele alınmaktadır:

1. Kavramlar arasında hareket ilişkisinin kurulmasıyla oluşan *Hareket İlişkisine Dayalı Deyimler* (“boyun eg-”, “yüz evür-”).
2. Kavramlar arasında durum ilişkisinin kurulmasıyla oluşmuş *Durum İlişkisine Dayalı Deyimler* (“elgi uzun”, “elgi berk”).

Kutadgu Bilig'de kullanılan birçok deyimün günümüz Türkiye Türkçesi'nde de kullanıldığı görülür:

“açığ söz” (acı söz), “ağızdın çıkar-” (ağızdan çıkarmak), “atı yağıl-” (adı yayılmak), “baş eg-” (baş eğmek), “elig tegmedük” (el değmemiş), “elig uzat-” (el uzatmak), “başında keçür-” (başından geçirmek), “boyun eg-” (boyun eğmek), “iki

künlük” (iki günlük), “köngli tok” (gönlü tok), “köngül ba-” (gönül bağlamak), “köngül bir-” (gönül vermek), “közi aç-” (gözünü açmak), “közi aç” (gözü aç), “közi tok” (gözü tok), “köz köre” (göz göre göre), “kılgağın aç-” (kulağını açmak), “kün kör-” (gün görmek), “övkese kel-” (öfkese gelmek), “söz tut-” (söz tutmak), “sözün kes-” (sözünü kesmek), “tilin tut-” (dilini tutmak), “tün kün” (gece gündüz), “yolka kir-” (yola girmek)...

Yalnız fonetik yönden farklılığı olan yukarıdaki deyimlerin yanı sıra, o devirde kullanımda olan, fakat günümüz Türkiye Türkçesi’nde yerini yakın anlamlı sözcüklere bırakmış kelimelerle kurulmuş deyimler de görülür:

“anuç yigli” (hazır yiyici), “ayada tut-” (el üstünde tutmak), “elgi kiñg” (eli geniş, bol), “elgi berk” (eli sıkı), “isig söz” (sıcak söz), “kaşın tüg-” (kaşını çatmak), “köngli bay” (gönlü zengin), “közi yaru-” (gözü parlamak), “küni tüner-” (günü kararmak), “(özin) otka at-” (kendini ateşe atmak), “sözinde yan-” (sözünden dönmek), “süçig söz” (tatlı söz), “yüz evür-” (yüz çevirmek), “yüzinke suğ-” (yüzüne tükürmek)...

Kutadgu Bilig’deki deyimler, günümüzdeki şekilleriyle karşılaştırıldığında anlam yönünden büyük bir değişikliğe uğramadıkları görülür. Fakat, eserde geçen “elgi uzun” deyiminin günümüzde kullanıldığı anlamıyla örtüşmediği görülmektedir. Kutadgu Bilig’de sıkça kullanılan ‘hâkim, iktidar sahibi’ anlamlarına gelen “elgi uzun” deyimini günümüz Türkiye Türkçesi’nde ‘fırsat buldukça öteberi aşırın’ kavramını ifade etmektedir.

Eserin yazıldığı devirde kullanılan bazı deyimlerin ise günümüzde unutulduğu, kullanılmadığı görülmektedir: “tüpsüz teñgiz” (çok fazla, çok büyük), “iki böz” (kefen), “köngül büt-” (inanmak, güvenmek), “köngül kötür-” (gururlanmak), “kur ba-” (iyi bir duruma, mevkie kavuşmak), “sözke ul ur-” (söze giriş yapmak, konuşmaya başlamak)...

Deyimlere genel olarak bakıldığında ifade edilmek istenen kavramların somutlaştırmaya çalışıldığı görülmektedir: “köngli yuvka” (hassas, duygusal), “süçig söz” (tatlı, hoş giden söz), “köni söz” (doğru, gerçek söz), “kiñg elig” (cömert kimse), “yüzinke suğ-” (hakaret etmek, aşağılamak), “kaşın yaz-” (sevinmek, gülmek), “könglin çökür-” (üzülmek), “köngli tok” (kanaat sahibi), “köngli alçaq” (mütevazı), “elgi kuruğ” (cimri), “bağrı taş” (bütün yapılanlara, söylenenlere rağmen kararından dönmeyen, direnen), “köngli oduğ” (uyanık, dikkatli)...

Özellikle soyut kimi duygu ve düşüncelerin ifadesinde yararlanılan somutlaştırma ile, anlatımın etkili ve kalıcı olması sağlanmaktadır.

Deyimlerin içinde bulundurdıkları bazı sözcüklere mecaz anlam kazandırdığı görülmüştür.

“köni yol”, “köngli ağır bol, “yolın yañgıl-”, “sözün kes-” gibi deyimlerde kullanılan bazı kelimelerin kurdukları bu kalıplaşmaların etkisiyle mecaz anlamlar kazandığı tespit edilmiştir.

“köni yol” : Gerçek anlamda ‘Seyahatte gidilmesi rahat, huzurlu olan düz yol’dur. Deyim anlamı ise ‘doğruluk, olumlu tavır’dır. Bu kalıplaşmanın etkisiyle somut varlıkların sıfatı olarak kullanılan “köni” ‘müspet, olumlu, yanlışın zıttı’ anlamlarını kazanmıştır. Günümüz Türkiye Türkçesi’nde kullanılan “doğru” sözcüğü ile benzerlik gösterir.

Kutadgu Bilig’de ‘rahatsızlanmak, rahatsız olmak, üzölmek’ anlamlarında kullanılan “köngli ağır bol-” deyimindeki “ağır” sözcüğünün +la-ş- ekini alarak tek başına, ‘(hasta için) tehlikeli duruma gelmek, fenalaşmak’ anlamını karşıladığı göröölür.

Yine aynı şekilde bugün kullandığımız ve ‘hata yapmak, şaşırarak’ kavramlarını karşılayan “yanıl-” eyleminin bu anlamı, ‘doğru yoldan ayrılmak, yolunu şaşırarak, hata yapmak’ ifadesini karşılayan “yolın yañgıl-” deyimindeki kalıplaşmadan aldığı göröölmektedir.

“kes-” eyleminin ‘susmak’ anlamını kazanmasında “söz” kelimesi ile kurduğu “sözün kes-” (sözünü kes-) deyiminin etkisi vardır.

Günümüzde nedenselliğini kaybetmiş, nasıl oluştuğı bilinmeyen deyimlerin ve söz varlığımızda mecaz anlama sahip kelimelerin, bu anlamları nasıl kazandığının bulunabilmesi için, geçmiş dönemlerde yazılmış eserlerin semantik yönden incelenmesi gerekmektedir.

Kutadgu Bilig, bu açıdan bakıldığında, Türkçe’nin semantik yönden dikkatle incelenmesi gereken temel eserlerinin başında gelmektedir.

KAYNAKÇA

I. KİTAPLAR

AKSAN, Doğan, *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, Üçüncü Basım, Ankara Üniversitesi DTCE, Ankara, 1987.

_____. *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 3. Cilt , İkinci Basım, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

_____. *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili -Dilbilim Açısından Bakış-*, Birinci Basım, BE-TA Basım Yayın A.Ş., İstanbul, 1993.

AKSOY, Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I,II*, Yedinci Basım, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1993.

_____. *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I, II*, İkinci Basım, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

ARAT, Reşit Rahmeti, *Atebetü'l Hakayık*, İkinci Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992.

_____. *Kutadgu Bilig I Metin*, Üçüncü Basım, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

_____. *Kutadgu Bilig II Çeviri*, Yedinci Basım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

_____. *Kutadgu Bilig III. İndeks*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1979.

ARIKLI, N., T. Tunçdoğan, B. Vardar, *Semantik Akımlar*, Yeni İnsan Yayını, İstanbul, 1969.

ATA, Aysu, *Nasirü'd-din bin Burhanü'd-din Rabguzi Kısasü'l-Enbiya*, I Giriş-Metin-Tıpkıbasım, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1997.

ATALAY, Besim, *Divanü Lûgat-it-Türk IV Cilt*, Dördüncü Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

BARTHES, Roland, *Göstergebilimsel Seriven*, Çeviren: Mehmet Rifat, Sema Rifat, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993.

BAŞER, Sait, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

BAYRAV, Süheylâ, *Yapısal Dilbilimi*, Multilingual, İstanbul, 1998.

BİLGEGİL, M. Kaya, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, Atatürk Üniversitesi, Ankara, 1980.

CAFEROĞLU, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Üçüncü Basım, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1993.

_____. *Türk Dili Tarihi II*, Üçüncü Basım, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1984.

COWIE, A.P., R. MACKIN, *Oxford Dictionary of Current Idiomatic English*, Fourth Impression, Oxford University Press, Hong Kong, 1979.

DAĞPINAR, Aydın, *Tıpkı ve Benzer Türk-İngiliz, İngiliz-Türk Atasözleri ve Deyimleri*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1998.

DİLÂÇAR, Agop, *Kutadgu Bilig İncelemesi*, Üçüncü Basım, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

ERCİLASUN, Ahmet B., *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil-*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1984.

ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile*, Dördüncü Basım, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.

_____. *Dede Korkut Kitabı II, İndeks, Gramer*, Üçüncü Basım, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.

_____. *Orhun Abideleri*, 17. Basım, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994.

_____. *Türk Dil Bilgisi*, Yirminci Basım, Bayrak Basım Yayım Tanıtım, İstanbul, 1993.

GABAIN, A. Von, *Eski Türkçenin Grameri*, çeviren: Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995.

GUIRAUD, Pierre, *Anlambilim*, Çeviren: Berke Vardar, Gelişim Yayınları, İstanbul, 1975.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1980.

KARADAĞ, Metin, *Türk Halk Şiirinde Anlam Çerçevesi*, Akademi Yayınları, İstanbul, 1998.

KARAHAN, Leyla, *Türkçede Söz Dizimi*, Üçüncü Baskı, Akçağ Basım Yayım Pazarlama A.Ş., Ankara, 1995.

KAYA, Ceval, *Uygurca Altun Yaruk Giriş*, Metin ve Dizin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

KIRAN, Zeynel, *Dilbilime Giriş*, Seçkin Yayınları, Ankara, 2001.

KOCAKAPLAN, İsa, *Açıklamalı Edebî Sanatlar*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1992.

ÖZÖN, Mustafa Nihat, *Türkçe Tâbirler Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1943.

ÖZÖNDER, Sema Barutçu, *Üç İtigsizler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

PORZIG, Walter, *Dil Denen Mucize*, Çeviren: Vural Ülkü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

RASONYI, László, *Tarihte Türklük*, Dördüncü Basım, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1996.

SAUSSURE, Ferdinand, *Genel Dilbilim Dersleri*, Çeviren: Berke Vardar Multilingual, İstanbul, 1998.

SEIDL, Jennifer ve W. McMORDIE., *İngilizce Deyimler*, Çeviren: Culya Taşçı İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1992.

SESLİ, Hüseyin, *Dil Alanı Üzerine*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1968.

_____. *Muhteva Bakımından Dil ve Gerçek*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1968.

SİLAHDAROĞLU, Fikri, *Günümüz Türkçesi ile Kutadgu Bilig Uyarlaması*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

Şemseddin Sâmi, *Kâmus-ı Türkî*, Yedinci Basım, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1996

TARLAN, Ali Nihat, *Edebî San'atler*, Üçüncü Basım, Yüksel Yayınevi, İstanbul, 1947.

TEKİN, Şinasi, *Uygurca Metinler I, Kuansı İm Pusar (Ses İşiten İlâh)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

_____. *Uygurca Metinler II Maytrisimit*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1976.

TRIER, Jost, *Kelime Alanları ve Kavram Alanları Üzerine*, çeviren: Hüseyin Sesli, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1969.

Türk Dil Kurumu, *İmlâ Kılavuzu*, Ankara, 1996.

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Dokuzuncu Basım, Ankara, 1998.

II. TEZLER

KARTAL, Günizi, "Türkçe'de Deyimsel Tamlamalar ve Yapıları", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Boğaziçi Üniversitesi, 1995.

MALTEPE, Sadet, "Deyimlerimizin Yapısal Özellikleri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.

SUBAŞI, Leyla, "Dilbilimi Açısından Deyim Kavramı ve Türkiye Türkçesi'ndeki Örneklerin İncelenmesi.", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1988.

III. ANSİKLOPEDİLER

Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi, Cilt 16, Ana Yayıncılık, İstanbul, 1992.

BANARLI, Nihat Sami, *Resimli Türk Edebiyat Tarihi*, II Cilt, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1987.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Türk Edebiyat Tarihi*, İkinci Basım, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1980.

Milli Eğitim Bakanlığı, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt no: 6, İstanbul, 1967

_____. *Türk Ansiklopedisi*, Cilt no: XXII, Ankara, 1975.

IV. MAKALELER

AKAR, Yaşar, "Deyimlerde Güçlü ve Etkin Anlatım", *Dil Dergisi*, Nisan, 1994.

AKSOY, Ömer Asım, "Atasözleri, Deyimler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1989*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

BEZİRCİ, Asım, "Deyimlerimiz Üstüne", *Çağdaş Türk Dili Aylık Dil ve Yazı Dergisi*, Sayı: 35, Ocak 1991.

ÇAĞATAY, Saadet, "Kutadgu Bilig'de Odgurmuş'ın Kişiliği", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1967*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

ELÇİN, Şükrü, "Tuz-Ekmek Hakkı Deyimi Üzerine", *Reşit Rahmeti Arat İçin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1966.*

ERSOYLU, Halil, "Kutadgu Bilig'de İki Ayrı Biçimde Transkripsiyonlanmış Arapça ve Farsça Kökenli Kelimelerin Birleştirilmesi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1987, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.*

GÖKYAY, O. Şaik, "Birkaç Deyim Üzerine," *Türk Folkloru Araştırma Yıllığı 1975, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1976.*

HATİBOĞLU, Vecihe, "Kelime Grupları ve Kuralları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1963, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.*

İNALCIK, Halil, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", *Reşit Rahmeti Arat İçin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1966.*

KOCAMAN, Ahmet, "Anlambilimi Üzerine", *Genel Dilbilim Dergisi, C. 1-2, Sayı: 3-6, Şubat 1979.*

OY, Aydın, "Deyimler Üzerine", *Türk Folklor Araştırmaları Yıllığı, C. 6 Sayı: 2029-2030, Kasım, 1959.*

TEKİN, Şinasi, "Eski Türkçe", *Türk Dünyası El Kitabı II. Cilt, İkinci Basım, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1992.*

TÜRKER, Mübahat, "Kutadgu Bilig ile Kenz ül Küberâ Arasında bir Karşılaştırma", *Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1992, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.*

ULLMANN, Stephen, "Anlambilimi", Çeviren: Ahmet Kocaman, *Türk Dili, C. 38, Sayı: 324, 1978.*

YUSİPOVA, Roza R., "Türkçe'de Yeni Sözcük ve Deyim Yapma Yolu", *Bilimsel Bildiriler 1972, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1975.*

ZÜLFİKAR, Hamza, "Özne Türleri ve Bunların Adlandırılışı", *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı (22-23 Ekim 1993), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.*